

1/2009

SOUČASNÉ DĚJINY

Intelektuálové v soukolí moci

SOUDOBÉ DĚJINY

XVI / 1

ÚSTAV PRO SOUDOBÉ DĚJINY AV ČR, v. v. i.

Z POVĚŘENÍ ÚSTAVU PRO SOUDOBÉ DĚJINY
SPOLU S REDAKČNÍM KRUHEM ŘÍDÍ

Oldřich Tůma a Milan Drápala

REDAKČNÍ KRUH:

Eva Broklová, Milan Drápala, Stanislav Kokoška, Jiří Křestan,
Vítězslav Sommer, Jiří Suk, František Svátek, Oldřich Tůma,
Jiří Vykoukal, Jan Měchýř (čestný člen)

REDAKČNÍ RADA:

Adrian von Arburg, Praha
Vojtech Čelko, Praha
Jürgen Danyel, Drážďany
Eva Hahnová, Augustfehn
Miloš Havelka, Praha
Peter Heumos, Mnichov
Jozef Jablonický, Bratislava
Ivan Kamenec, Bratislava
Łukasz Kamiński, Varšava
Karel Kaplan, Praha
Zdeněk Kárník, Praha
Jiří Knapík, Opava
Michal Kopeček, Praha
Pavel Kosatík, Praha
Jan Křen, Praha
Jiří Křestan, Praha
Václav Kural, Praha
Robert Kvaček, Praha
Françoise Mayerová, Montpellier
Martin Nodl, Praha
Alena Nosková, Praha
Milan Otáhal, Praha
Derek Paton, Praha
Jiří Pernes, Brno
Jiří Pešek, Praha
Vilém Prečan, Praha
Petr Šafařík, Praha
Jiří Vančura, Praha
Zdeněk Vašíček, Praha
Zbyněk Zeman, Praha

REDAKCE:

Milan Drápala (vedoucí redaktor)

Autoři

Mečislav Borák (1945)

vědecký pracovník Slezského ústavu Slezského zemského muzea v Opavě. Zabývá se českými dějinami ve 20. století, zejména česko-slovensko-polskými vztahy po roce 1918, druhou světovou válkou, okupací a odbojem v protektorátu, soudní i mimosoudní perzekucí po roce 1945 v ČSR, osudy českých občanů zavlčených do SSSR a současnými restitucemi kulturních statků obětí druhé světové války. Publikoval mimo jiné knižní studie *Tábory nucené práce v ČSR 1948–1954* (společně s Dušanem Janákem, Šenov u Ostravy 1996), *Spravedlnost podle dekretu: Retribuční soudnictví v ČSR a Mimořádný lidový soud v Ostravě 1945–1948* (Šenov u Ostravy 1998) a *České stopy v Gulagu: Z výzkumu perzekuce Čechů a občanů ČSR v Sovětském svazu* (Opava 2003).

Ernst Hanisch (1940)

profesor novějších rakouských dějin na Univerzitě Salcburk, zabývá se především politickým katolicismem a fašismem v období první rakouské republiky (1918–1938), nacistickou vládou a ideologií v Rakousku, revolučním myšlením v rakouském kontextu, dějinami spolkové země Salcbursko a genderovými dějinami mužů ve 20. století. Je autorem desítky monografií, jeho základním dílem je historická syntéza *Der lange Schatten des Staates: Österreichische Gesellschaftsgeschichte im 20. Jahrhundert* (Vídeň 1994 a 2005). Dále publikoval například *Konservatives und revolutionäres Denken: Sozialkatholiken und Sozialisten im 19. Jahrhundert* (Salcburk 1975), *Gau der guten Nerven: Die nationalsozialistische Herrschaft in Salzburg 1938–1945* (Salcburk – Mnichov 1997) a *Männlichkeiten: Eine andere Geschichte des 20. Jahrhunderts* (Vídeň – Kolín n/R. – Výmar 2005).

Milan Hauner (1940)

absolvent Karlovy univerzity a Cambridgeské univerzity, od roku 1968 žije v zahraničí, nyní působí jako hostující profesor na Wisconsinské univerzitě v Madisonu. V centru jeho zájmu je druhá světová válka, moderní německé dějiny a česko-německé vztahy, mocenská politika Ruska a SSSR, vývoj střední Asie a Indie. Je autorem osmi knih, mimo jiné *What is Asia to US? Russia's Asian Heartland Yesterday*

and Today (Boston 1990 a New York 1992) a *Czechs and Germans: Yesterday and Today* (Washington 1991), česky jako hlavní editor připravil svazek *Formování československého zahraničního odboje v letech 1938–1939 ve světle svědectví Jana Opočenského* (Praha 2000), a zejména třísvazkovou edici *Paměť 1938–1945* Edvarda Beneše (Praha 2008).

Daniela Kolenovská (1976)

vědecká pracovnice Katedry ruských a východoevropských studií v Institutu mezinárodních studií Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze v oboru moderních dějin, kde učí dějiny Sovětského svazu a koncepce ruských dějin, zároveň pracuje v humanitární oblasti. Specializuje se na sovětskou zahraniční politiku a situaci kulturní inteligence v SSSR mezi válkami.

Jiří Křesťan (1957)

archivář a historik, vedoucí šestého oddělení Národního archivu v Praze. Zabývá se dějinami komunismu a socialismu v českých zemích, zvláště pak osobností Zdeňka Nejedlého, jemuž věnoval studii *Pojetí české otázky v díle Zdeňka Nejedlého* (Praha 1996).

Jaroslav Kučera (1955)

docent moderních dějin v Institutu mezinárodních studií Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze. Předmětem jeho badatelského zájmu jsou různé aspekty moderních československých a českých dějin, zejména vývoj česko-německých vztahů od roku 1918. K této problematice publikoval monografii „*Der Hai wird nie wieder so stark sein“: Tschecoslowakische Deutschlandpolitik 1945–1948* (Drážďany 2001), v českém překladu „*Žralok nebude nikdy tak silný“: Československá zahraniční politika vůči Německu v letech 1945–1948* (Praha 2005).

Bohuslav Litera (1950)

vědecký pracovník oddělení dějin 20. století v Historickém ústavu Akademie věd ČR, v. v. i., v Praze. Zabývá se obecnými dějinami 20. století se zaměřením na politické dějiny a zahraniční politiku Sovětského svazu a Ruska. Je mimo jiné spoluautorem publikací *Východ: Vznik, vývoj a rozpad sovětského bloku 1944–1989* (s Jiřím Vykoukalem a Miroslavem Teichmanem; Praha 2000), *Vnitřní fronta: Sovětský stát a společnost 1941–1945* (s Janem Wannerelem; Praha 2000) a *Formování stalinského mocenského systému: K problému tzv. sebedestrukce bolševiků 1928–1939* (Praha 2003). Naposled publikoval ve dvou svazcích *Historii Rudé armády 1917–1941* (Praha 2009).

Piotr M. Majewski (1972)

polský historik, je zaměstnán v Historickém ústavu Varšavské univerzity, od roku 2009 je zástupcem ředitele Muzea druhé světové války v Gdaňsku. Zabývá se mimo jiné dějinami Československa a česko-německými vztahy. Těchto tematických okruhů se týkají i jeho hlavní publikace *Edvard Beneš i kwestia niemiecka w Czechach*

(Varšava 2001), *Nierozegrana kampania: Możliwości obrony Czechosłowacji jesienią 1938 roku* (Varšava 2004) a „*Niemcy sudeccy*“: *Historia pewnego nacjonalizmu* (Varšava 2008).

Tomáš Nigrin (1981)

odborný asistent na Katedře německých a rakouských studií Institutu mezinárodních studií Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze, zabývá se politickými a společenskými dějinami Spolkové republiky Německo po druhé světové válce.

Doubravka Olšáková (1977)

vědecká pracovnice Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., v Praze, v současné době je zaměstnána v úřední funkci ve Štrasburku. Zabývá se dlouhodobě česko-francouzskými vztahy v 19. a 20. století a českou historiografií po roce 1945.

Ondřej Picka (1985)

student Institutu mezinárodních studií Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze, ve svém odborném zájmu inklinuje k moderním německým dějinám.

Ivana Ryčlová (1965)

rusistka, je samostatnou výzkumnou pracovnící Centra pro studium demokracie a kultury v Brně, kde současně přednáší na Pedagogické fakultě Masarykovy univerzity. Zabývá se dějinami ruské literatury a dramatu ve 20. století a v současnosti a literárněhistorickými aspekty vztahu tvůrčí osobnosti a totalitního systému v sovětském Rusku. Je autorkou monografie o spisovateli Venediktu Jerofejevovi *Bílý tanec: Tragédie Valpuržina noc aneb Komturevy kroky Venedikta Jerofejeva v kontextu ruské dramatiky postmoderního období* (Brno 2001) a knihy studií o ruských moderních umělcích *Ruské dilema: Společenské zlo v kontextu osudů tvůrčích osobností Ruska* (Brno 2006). Překládá současnou ruskou dramatickou tvorbu a prózy ze sovětských lágrů.

František Svátek (1936)

dříve vědecký pracovník Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, nyní v důchodu. Zabývá se politickými elitami v Československu v letech 1918–1953, českými a evropskými dějinami 19. a 20. století a dějinami a teorií historiografie.

Jiří Vachek (1983)

absolvent oboru Ruská a východoevropská studia na Fakultě sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze, nyní pracuje jako účetní v mezinárodní firmě. Zajímá se o historii Polska a mezinárodní politiku ve vztahu k prostoru středovýchodní Evropy.

Volker Zimmermann (1968)

pracuje jako hostující profesor Německé akademické výměnné služby na Katedře německých a rakouských studií Institutu mezinárodních studií Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze. Zabývá se německými dějinami 19. a 20. století

a česko-německými vztahy ve 20. století. Publikoval monografii *Die Sudetendeutschen im NS-Staat: Politik und Stimmung der Bevölkerung im Reichsgau Sudetenland (1938–1945)* (Essen 1999), která vyšla také česky pod titulem *Sudetští Němci v nacistickém státě: Politika a nálada obyvatelstva v Říšské župě Sudety (1938–1945)* (Praha 2001). Kromě toho vydal například práci *NS-Täter vor Gericht: Düsseldorf und die Strafprozesse gegen nationalsozialistischer Gewaltverbrechern* (Düsseldorf 2001).

Obsah

Intelektuálové v soukolí moci

Studie a eseje

- Ivana Ryčlová   Mezi kladivem a kovadlinou
Maxim Gorkij 9
- Daniela Kolenovská   Návrat André Gida 48
- Jiří Křestán   Srdce Václava Talicha se ztratilo
K problému národní očisty (1. část) 69

Diskuse

- Jaroslav Kučera –
Volker Zimmermann   Ke stavu českého výzkumu nacistické
okupační politiky v Čechách a na Moravě
*Několik úvah u příležitosti vydání
jedné standardní publikace* 112

Horizont

- Ernst Hanisch   Dominance státu
*Rakouské soudobé dějiny na skřipci
mezi politikou a vědou* 131

Materiály

- Tomáš Nigrin   Život a dílo Willy Brandta v deseti svazcích
Nad jedinečnou německou edicí 155

Recenze

- Doubravka Olšáková   „Nechte maličkých přijít ke mně...“ 165
- Milan Hauner   Mnichovské trauma
ve francouzské fikci 169

Piotr M. Majewski	Mnichov, Británie a pokus o revizi českého pohledu	174
Mečislav Borák	Klopotná cesta <i>Odškodňování nacistických obětí v evropských zemích</i>	177
Bohuslav Litera	Konec studené války – diskuse pokračují	183
František Svátek	Hledání nových alternativ pro výzkum komunistických režimů	189
Jiří Vachek	Nové pohledy na nedávné dějiny středovýchodní Evropy	197
Ondřej Picka	O životní úrovni a politické legitimitě ve třech německých režimech	202
<i>Anotace</i>		207
<i>Resumé</i>		217

Mezi kladivem a kovadlinou

Maxim Gorkij

Ivana Ryčlová

Maxim Gorkij – málokterá postava z dějin ruské literatury minulého století vyvolává tolik emocí. Žádný ze spisovatelů nebyl tak usilovně kanonizován jako Maxim Gorkij, aby zaujal v sovětské historii a literatuře to místo, které mu určil Stalin a které zůstalo v podstatě nezměněno i poté, co byl Stalinův kult zkritizován Chruščovem. U žádného sovětského spisovatele nebyl zároveň tak monstrózně deformován jeho lidský a tvůrčí obraz.¹ Kdo byl tedy Maxim Gorkij? Poměrně výstiž-

---

1 Odmítání dogmat a schémat, která byla vlastní sovětské literární vědě a historii, vyústilo ve snahu o nový pohled na složitou a protikladnou postavu Maxima Gorkého jako spisovatele, myslitele, člověka své doby. Výchet stovek sovětských, ruských i zahraničních publikací na toto téma a jejich kritický rozbor v rozsahu poznámky k této stati není možný. Jen samotné utřídění a kategorizace revidovaných a nově publikovaných historických dokumentů, korespondence, literárněhistorických a literárněvědných studií by vydaly na objemnou knihu. Zevrubnou představu o stavu ruské i zahraniční gorkovské literární vědy a historie na přelomu 20. a 21. století podává např. Ljudmila Spiridonovová v závěru své publikace *M. Gorkij: Novyj vzgljad* (Moskva, IMLI RAN 2004, s. 218–232). V posledních dvou desetkách let byly přehodnoceny mnohé gorkovské axiomy. Tímto hlediskem byl také motivován výběr pramenů použitých k této stati (jejich přehled je zařazen za textem). Stať volně navazuje na biograficky laděný dvojdílný portrét spisovatele, který byl otištěn na jaře loňského roku v časopise *Proglas*, příloze brněnské *Revue Politika* (RYČLOVÁ, Ivana: Maxim Gorkij – mýtus a skutečnost. In: *Proglas*, roč. 19, č. 2 a 3 (2008), s. 8–14 a 8–13). Podrobněji česky o literární tvorbě Maxima Gorkého viz např. HRALA, Milan: *Ruská moderní literatura 1890–2000*. Praha, Karolinum 2007.

ně a nikoli náhodou přirovnal jeden z Gorkého biografů spisovatelův status k pozici „mezi kladivem a kovadlinou“.² Stejnomený pětisvazkový román Friedricha Spielhagena,³ německého spisovatele, který věřil, že společenské reformy mohou uskutečnit idealizovaně vidění intelektuálové, Gorkij přečetl s největší pravděpodobností již v raném mládí. Být „mezi kladivem a kovadlinou“ se stalo jedním ze spisovatelových oblíbených rčení. Potřeboval-li obrazně vyjádřit, že situace je nadměru komplikovaná, že se někdo nachází pod dvojitým tlakem, z něhož není východiska, často tato okřídlená slova používal.

Legend a mýtů o Gorkém existuje nepřeborné množství. Od krajních interpretací nedávných let, v nichž byl Gorkij (především díky obrazu vytvořenému Alexandrem Solženicynem) líčen jako opěvovatel gulagu, až po zobrazování Gorkého jako Stalinovy oběti. Obě tyto krajnosti, nezřídka s příděchem senzace, deformují pohled a odvádějí od skutečnosti. Maxim Gorkij nebyl přesvědčeným stalinistou, ale ani bojovníkem se Stalinovou diktaturou. Byl však jedním z mála lidí, kteří s diktátorem, když se po Leninově smrti roku 1924 dostal k moci, udržovali osobní kontakty. Gorkého vztah ke Stalinovi – lze-li takto nazvat styky, v nichž motivy obou stran jsou účelové – byl ve své podstatě jakýmsi pokračováním spisovatelovy v mnoha ohledech materialistické a pragmatické taktiky být zadobře s tím, kdo stojí v čele státu. Bez Leninovy, později Stalinovy ochrany a přízně by v podmínkách nového režimu jen stěží mohl počítat s realizací jakékoli kulturně-vydavatelské činnosti. To spisovatel Gorkého formátu pochopil a proto přijal všechny „podmínky hry“ Lenina nástupce. Na kontakty na nejvyšší úrovni byl zvyklý, stejně jako na jistou formu ochrany své osobnosti, jíž nebylo nikdy upíráno právo polemizovat. Stěží mohl tušit, k jak tragickým kolizím tato lehkovážná hra, motivovaná mimo jiné i osobním pohodlím, povede. Sotva mohl předpokládat, že se postupem času v podmínkách stalinského režimu dostane do situace, v níž nebude volby, z níž uniknout mu umožní až smrt.

Velikost Gorkého osobnosti, bohatství jeho tvůrčích a duchovních zájmů, obrovská kulturněorganizátorská činnost, těžko obsáhnutelné styky téměř se všemi významnými činiteli světového literárního a kulturního dění činí z Maxima Gorkého fenomén. V soukolí stalinského režimu však i tento fenomén dospěl v bolestných srážkách do slepé uličky. Jaká byla cesta, která dovedla někdejšího radikálního odpůrce říjnového převratu do Stalinovy náruče a jaký osud mu v ní byl přichystán, na to se pokusí odpovědět následující text.

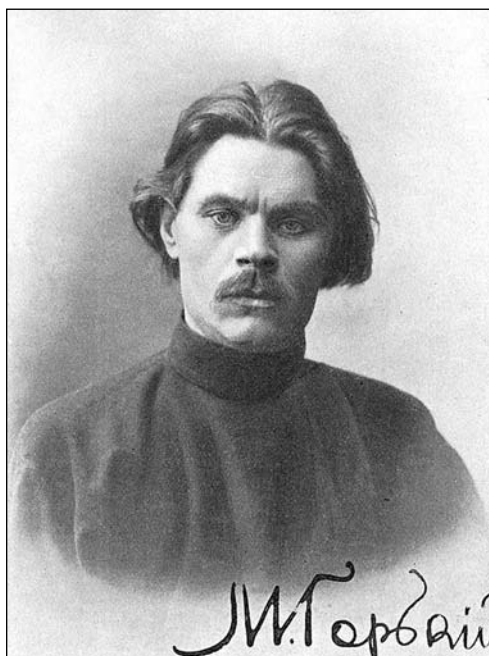
2 BARACHOV, Vladimír S.: *Drama Maxima Gorkogo: Istoki, kollizii, metamorfozy*. Moskva, IMLI RAN 2004, s. 266.

3 Friedrich Spielhagen (1829–1911) napsal román *Kladivo a kovadlina* (Hamer und Amboss) v roce 1861. Jeho hlavní myšlenkou je požadavek solidarity podnikatelů a dělníků.

Odvržené dítě

Maxim Gorkij, vlastním jménem Aljoša Peškov, se narodil roku 1868 v Nižním Novgorodě. Existuje několik verzí o Gorkého dětství i původu jeho rodičů,⁴ v jednom se však monografie i slovníky shodují: legenda o proletářském spisovateli, který vzešel ze samotného dna společnosti, není pravdivá. Otec Maxim Peškov patřil ke středostavovské vrstvě, matka, za svobodna Kaširinová, pocházela z kupecké rodiny. Spisovatelovo dětství však příliš idylické nebylo, spíše plné neradostných událostí – matka považovala Aljošu za příčinu svého nešťastného vdovství a chlapce ve třech letech odložila k prarodičům. Definitivně pak skončilo, když kupecká živnost Kaširinů zkrachovala a matka v roce 1879 podlehla plicní tuberkulóze. Malý Peškov musel opustit školu

a začít si sám vydělávat. Bez rodinného zázemí bylo těžké protloukat se životem. Místo vstřebávání vědomostí manuálně pracoval, tak jak to později popsal ve své autobiografické trilogii (*Dětství, Mezi lidmi, Moje univerzity*). Navzdory skutečnosti, že těchto několik tříd bylo jediným formálním vzděláním budoucího spisovatele, dosáhl jako samouk téměř encyklopedických znalostí. Gorkij měl fenomenální paměť, na tom se bez rozdílu shodují všichni, kteří se s ním kdy setkali. Jeho obzor nebyl ohraničen znalostí děl ruských a světových klasiků, živě a velmi intenzivně

Nedatovaný snímek mladého Maxima Gorkého s autogramem

4 O jednotlivých verzích podrobněji viz BARANOV, Vadim I.: *Maxim Gorkij: Podlinnyj i mnimyj*. Moskva, Prosvješčenije 2000, s. 14–19. Autor na základě studia monografií o Gorkém a slovníků vydaných v SSSR i v zahraničí uvádí, že je potřeba důkladné revize pramenů, neboť různorodost variant o původu Gorkého je skutečně extrémní: od verze, že byl „bosákem“ vzešlým z těch nejspodnějších vrstev lidu, jenž se pílil vypracoval, přes středostavovský kupecký původ až po verzi, že pocházel z buržoazního prostředí. Jak v roce 1993 sarkasticky podotkl významný norský filolog Geir Kjetsaa, „v množství nevědění bují nejrůznější legendy, jež znemožňují skutečné pochopení spisovatele“ (citace viz *tamtéž*, s. 19).

se zajímal o všechny oblasti lidského poznání; vědu nazýval „nervovým systémem 20. století“.

Nejkrásnější léta života, jež jsme si zvykli označovat jako „bezstarostné mládí“, byla pro budoucího spisovatele permanentním bojem o holou existenci. Bylo to však zároveň období, kdy se toulá po Rusi. Poznává hrubé a nesmírně zaostalé provinciální Rusko a s ním také život nejvíce deklasovaných vrstev, vyděděnců předrevolučního Ruska – bosáků (z ruského *bosjak* – tulák, trhan). Setkává se však také s neuchopitelnou krásou nespoutané ruské krajiny. Aniž to sám tuší, rodí se v něm umělec-romantik, lyrik přírody, jenž pak ve svých raných prózách, obrazně řečeno, lehkými tahy štětce maluje svítání ve stepi, slunce zapadající nad mořem či husté stádo černých mraků před bouří.

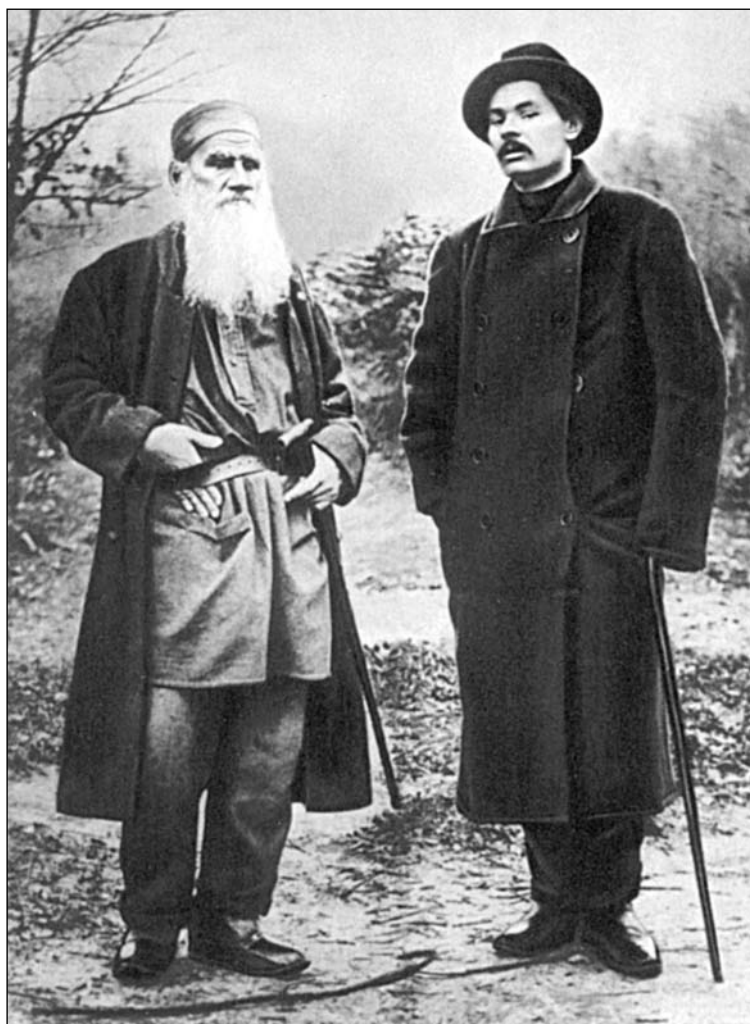
Pro literární začátky zvolil Aljoša pseudonym příznačný pro svůj dosavadní život: Maxim Gorkij (Hořký). Pod tímto jménem, ještě jako provinciální novinář, debutoval na počátku devadesátých let povídkou *Makar Čudra* (1892). Nebyl to však jeho jediný pseudonym. Jako novinář a autor břitkých fejetonů odhalujících bolavá místa ruské provincie skrýval svou identitu za jménem Jegudiil Chlamida (pod povídky se ale podepisoval Maxim Gorkij). Vedle publicistiky, která zaznívala z Gorkého pera nebývale sociálně naléhavě, napsal v tomto období legendu *Stařena Izergil* (1894), *Píseň o sokolu* (1895), *Píseň o Bouřňákovi* (1901) a další díla příznačná tím, že se v nich snoubí alegorická obraznost ruských legend a folkloru s duchem revolučního romantismu.

Jako jeden z vedoucích redaktorů provinčního listu *Samarskaja gazeta* potkáva Peškov-Gorkij-Chlamida mladičkou korektorku Jekatěrinu Volžinovou, kterou si po šestiměsíční známosti v roce 1896 bere za ženu. Volžinové bylo osmnáct, Gorkému o deset let více. Z manželství s Jekatěrinou Volžinovou měl Gorkij dvě děti: syna Maxima, jehož smrt, stejně jako později i úmrtí jeho otce, zůstává dodnes plná otazníků, a dceru Káfu, která zemřela v pěti letech. I když nepotrvá dlouho a Gorkij vzplane láskou k jiné ženě, Marii Andrejevové, Jekatěrina Volžinová-Peškovová⁵ zůstane i po jejich rozchodu v roce 1903 až do spisovatelovy smrti jeho jedinou legitimní ženou.

Na popud své nové životní družky, herečky a revolucionářky Marie Andrejevové, *femme fatale* mnoha významných mužů své doby, věnoval Gorkij nemalou část ze svých finančních prostředků, jimiž v té době – již jako uznávaný představitel ruské-

---

5 Jekatěrina Volžinová byla velmi silná osobnost. Když došlo mezi ní a Gorkým po šesti letech manželství k rozchodu (nikoli rozvodu), nevzdala se svého oficiálního postavení. Kontaktů s nejvyššími stranickými kruhy využívala po bolševickém převratu pro práci Politického červeného kříže, který se snažil zvrátit osudy nespravedlivě odsouzených. Její politické sympatie byly na úplně jiné straně politického spektra, než by kdo předpokládal u životní družky budoucího „prvního proletářského spisovatele“: patřila k eserům, po revoluci vstoupila do ženské zednářské lóže.

Lev N. Tolstoj s Maximem Gorkým v Jasné Poljaně. Literární kmet se poté nechal slyšet, že Gorkij poněkud připomíná Chaplina (repro z knihy Pavla V. Basinského Gorkij. Moskva, Molodaja gvardija 2005)

ho kulturního života – disponoval, na podporu bolševického hnutí. Světová jeviště tehdy hrála za bouřlivých ovací jeho hry protestující proti nespravedlivému uspořádání života v kapitalistické společnosti (*Měšťáci*, *Na dně*, *Letní hosté*), *Črty a povídky*, próza s bosáckou tematikou, patřily, řečeno současným jazykem, ke čtenářským hitům v Rusku i mimo ně...

První kontakty s ruským revolučním hnutím

Když dojde v lednu 1905 v Petrohradě ke střelbě carské armády do více než stotísícového davu protestujících dělníků, k událostem, které vstoupily do historie jako „krvavá neděle“, je Gorkij jako aktivní účastník dění a autor výzvy „Všem ruským občanům a veřejnému mínění evropských států“⁶ zatčen a na měsíc uvězněn v Petropavlovské pevnosti. Režim má však velmi mírný: vyžádal si papír a tužku, a než byl po měsíci propuštěn na kauci, atmosféru neblahé neděle vtisknul do hry *Děti slunce*. Celý rok 1905 Gorkij navazuje kontakty s revolučním podzemím, publikuje v probolševickém časopise *Novaja žizň*, vydávaném jeho družkou Marií Andrejevovou. Ze spisovatele se tedy stává aktivní účastník revolučních událostí. Aby jasně deklaroval svou stranickou příslušnost, vstupuje do Ruské sociálnědemokratické dělnické strany. Když je v prosinci vládou potlačeno ozbrojené povstání v Moskvě, jehož příprav se Gorkij s Andrejevovou účastnili, hrozí jim oběma zatčení. Aby se mu vyhnuli, opouštějí v roce 1906 společně Rusko a vydávají se do Spojených států.

Atmosféra cesty koresponduje s revolučním zápalem Andrejevové a její houževnatou snahou opatřit další finanční prostředky pro stranickou pokladnu. Putování po USA však zanechalo v Gorkém velmi nepříjemné vzpomínky.⁷ Negativní publicita, která jeho zdejší pobyt provázela (mimo jiné byl obviněn z mnohoženství, neboť do amerického tisku pronikly zprávy o tom, že dosud není rozveden), dokonce přiměla spisovatele k návratu do Evropy. Během pobytu ve Spojených státech vytvořil nejen řadu literárních črt a protiamerických pamfletů, ale také politickoagitační román *Matka* (1906), označovaný svého času za vzor socialistického realismu v literatuře.

V pozici emigranta

V Evropě si vybral Gorkij za svůj nový domov slunnou Itálii, konkrétně ostrov Capri (1906–1913). Ten spisovatele okouznil nejen svou krásou, ale měl také vyhovující klima pro léčení jeho tuberkulózy. Díky agilnosti Andrejevové, která patřila k nejbližším spolupracovníkům Vladimira Iljiče Lenina,⁸ se na jaře 1907 v Londý-

6 „Ko vsem russkim graždanam i obščestvennomu mněniu jevropejskich gossudarstv“.

7 V rovině soukromé byla Gorkého cesta po USA poznamenána ještě jednou událostí: po dlouhém období beze zpráv z domova přichází 20.8.1906 z Ruska telegram od ženy – zemřela pětiletá dcerka Káta. Gorkij je zdrcen. „Je mi líto holčičky, ale ještě více Tebe,“ píše v zármutku ženě. (Tento dopis bývá často citován Gorkého biografy, avšak bez odkazu na pramen, pouze s uvedením přibližného data vzniku kolem 22.8.1906. Autorce této statě se dostal do rukou v září 2008 ve strojopisném přepisu s kopií části rukopisu v nekatalogizované zaprášené složce svázaných materiálů o Gorkém v moskevské Knihovně divadelních pracovníků Ruské federace.)

8 Lenin ji díky oddanosti a schopnosti získávat bohaté mecenáše pro subvencování stranické pokladny nazýval *tovarišč Fenomen*.

ně na sjezdu Ruské sociálnědemokratické dělnické strany poprvé setkává s budoucím vůdcem ruské revoluce a dostává se do jeho blízkého okruhu. Ortodoxní marxismus Gorkému však příliš nevyhovoval. Jeho naturelu byly bližší ideje marxismu- „bohostrůjcovství“. Tento směr se snažil interpretovat činnost strany jako aktivitu jakési „nové církve“, přinášející světu „novou víru“ – marxismus, opírající se o „reálného boha“, jímž byl kolektiv proletariátu, který disponuje silou i vůlí, potřebnými k radikální kulturní přeměně světa. Nutno zdůraznit, že bohostrůjcovství jako filozoficko-religiózní směr bylo založeno na odmítání násilných změn společnosti.

Z období Gorkého první emigrace máme k dispozici obsáhlou korespondenci s Leninem, ze které je zřejmé, že mezi budoucím vůdcem ruské revoluce a spisovatelem to jiskřilo, jejich komunikace byla plna emocí, v nichž bychom našli ledacos, jen ne názorovou shodu. „Občas se mi zdá,“ píše Gorkij Leninovi v listopadu 1909, „že každého hodnotíte jen podle toho, jak je pro Vás užitečný – jak se Vám hodí k uskutečnění Vašich cílů, myšlenek, úkolů.“⁹ Snadno se lze domyslet, proč byla tato pasáž odtajněna až v roce 1993. Předtím místo ní publikovali tečky v závorkách s poznámkou „kráceno“. A kráceno bylo všude tam, kde řádky, odstavce, nezřídka celé stránky narušovaly stranická dogmata a stereotypy.

V literární tvorbě desátých let Gorkij pokračuje v demaskování společenských poměrů odlehlých míst ruské provincie, pro něž je příznačná kritika maloměstství a sociálního parazitismu. Vznikají tak prózy *Město Okurov* nebo *Život Matveje Koženjakina*. Aby nastínil krizi předrevoluční společnosti poznamenané nejistotou, obrací se Gorkij znovu k dramatu. Žánrově rozmanité hry *Vassa Železnovová*, *Podivíni*, *Zykovi*, *Falešná mince*, *Stařík* zachycují názorový rozklad v řadách inteligence.

Maxim Gorkij se svou družkou, herečkou a revolucionářkou Marií F. Andrejevovou na cestě do Spojených států v roce 1906 (repro z knihy Pavla V. Basinského Gorkij)

9 Citováno podle: VAKSBERG, Arkadij I.: *Gibel burevestnika: Poslednije dvadcať let*. Moskva, Terra-Sport 1999, s. 10.

Když je v únoru 1913 u příležitosti tří století vlády Romanovců vyhlášena politická amnestie, Gorkij opouští ostrovní vilu na Capri a vrací se do vlasti. Je však rozčarován. Atmosféra, která jej obklopuje, nezavdává mnoho důvodů k radosti a optimismu, cítí nejistotu a smutek. „Špatně si zvykám – všechno je nějak jednotvárné, žádné slunce, lidé jsou pořád zachmuření, moc se neusmívají a ještě méně se smějí, chodí líně, s nechutí. Pole jsou zarostlá plevem. Všude spousta opilců. Je to obrovský rozdíl, nevím, jak to vidíš – máš stejný pocit...?“¹⁰ Tyto řádky čteme na počátku roku 1914 v dopise synovi, který se taktéž vrátil po letech putování mezi Paříží a Itálií s matkou z emigrace.

Kritik revoluce

Svržení carského režimu v únoru 1917 přijal Gorkij s pocitem, že revoluce, která proběhla, byla opravdová a dlouho očekávaná. Žádnou potřebu přátelství ani spolupráce s Leninem, navrátilivším se z emigrace v zaplombovaném vagoně přes nepřátelské Německo, nepociťoval. Každý z nich měl svůj cíl: Lenin – uchvátit moc, Gorkij – podepřít vědu a kulturu, literaturu a umění. Kvůli represivním opatřením Prozatímní vlády, především pak zákazu svobody slova, se však Gorkij ocitá v situaci, která se bude v nadcházejících letech ještě několikrát opakovat. Na jeho obranu se postaví, jako by si ho chtěli zavázat, vlichotit se do jeho přízně, ti, kteří se pak budou nesčetněkrát ve jménu svých politických cílů přátelstvím s velkým spisovatelem zaštiťovat – bolševici. Ústřední výbor odborů přijímá rezoluci vůči „zlým pomluvám proti Maximu Gorkému, pýše ruské literatury a neochvějnému zastánci pracujících mas“.¹¹ Navzdory projevu přízně bolševické strany spisovatel své pozice neopouští: i po převratu z podzimu roku 1917, nazvaném jeho strůjci Říjnovou revolucí, zůstává k bolševikům nebývale kritický. Mezi lety 1917 a 1918 napsal a publikoval množství protibolševicky zabarvených politických statí, jež souhrnně nazval *Nečasové úvahy* a opatřil podtitulem *Poznámky o revoluci a kultuře*. Tyto statě, publikované na stránkách listu *Novaja žizň*, byly velmi ostrou polemikou s bolševiky, kteří násilím uchvátili moc. „Proletariát nezvítězil, v celé zemi probíhají bratrovražedná jatka, stovky a tisíce lidí se zabíjejí navzájem,“ hřímal Gorkij z novin dva měsíce po revoluci¹² a ani v novém roce nepolevil. „Vím, že provádějí (bolševici – pozn. autorky) nejkrutější vědecký experiment s živým tělem Ruska,“ volal na pomoc své čtenáře v květnu 1918.¹³ Leninova tolerance vůči stupňujícím

10 Gorkého dopis synu Maximovi z 22.1.1914 (podle ruského kalendáře), resp. ze 4.2.1914 (citace viz *tamtéž*, s. 45).

11 *Tamtéž*, s. 14.

12 Viz *Novaja žizň*, č. 205 (19.12.1917, resp. 1.1.1918); také in: GORKIJ, Maxim: *Něsvojevremennye mysli: Zametki o revolucii i kulture*. Sankt Petěrburg, Azbuka-klassika 2005, s. 107.

13 Viz *Novaja žizň*, č. 100 (resp. 315), (13.5.1918, resp. 26.5.1918); také in: TÝŽ: *Něsvojevremennye mysli*, s. 185.

se ostrým výpadům „přítele“ měla své meze: v červenci 1918 noviny, v nichž Gorkij publikoval, zakázal.

Dal tak spisovateli poprvé pocítit, kdo je silnější. Lenin ho sice umlčel, zamezil mu vystupovat v roli protibolševického publicisty, zároveň mu ale dal najevo, že jej nezatratil. Gorkij se poprvé ve svém životě ocitl, použijeme-li jeho okřídlené fráze zmíněné na počátku stati, „mezi kladivem a kovadlinou“. Nepotrvá to však dlouho a nalezne diplomatické řešení.

Hledání kompromisu

O pár týdnů později, 30. srpna 1918, se eserka Fanny Kaplanová pokusí o atentát na Lenina. Vůdce revoluce, spěchající po mítinku v jednom z moskevských závodů ke svému vozidlu, je zasažen střelou z pistole a raněný odvezen. Následující den po nezdařeném atentátu přichází do Kremlu telegram: „Jsme strašně roztrpčeni, znepokojeni, přejeme z celého srdce brzké uzdravení, buďte dobré mysli. Maxim Gorkij, Marie Andrejevová.“¹⁴ Po osobním telegramu poslal Gorkij ještě jeden, tentokrát oficiální, společně se svými spolupracovníky z nakladatelství. Stálo v něm: „Šílenství lidí zaslepených nenávistí se snažilo změnit Váš život, věnovaný osvobození pracujícího lidstva. Přejeme brzké uzdravení a co nejsrdечněji zdravíme.“¹⁵ O několik dnů později Gorkij uzdravujícího se Lenina navštívil. Podrobnější zprávy o tom, jaká byla atmosféra tohoto setkání, bohužel nemáme. Ani Gorkého memoáry žádné detaily k této schůzce neobsahují. Nebo obsahovaly, ale podlehly, jak bylo již zmíněno, „krácení“?

Co se tedy vlastně odehrálo? Co přimělo spisovatele, jenž tak jasně a opakovaně vyjádřil své negativní stanovisko vůči bolševikům i vůči Leninovi osobně, aby učinil manévr, jemuž se v námořním jazyce říká „zařadit zpětný chod“? Nepříliš jasnou odpověď lze nalézt v jeho pozdějších rukopisných poznámkách, kde se dočteme, že se od roku 1903 cítil bolševikem, ale že jej Vladimir Iljič popudil v říjnu 1917 „svou neuvěřitelnou drzostí“.¹⁶ Introspekci uzavírá věta: „Od roku 1918, ode dne ohavného atentátu na Lenina, jsem znovu ucítil, že jsem bolševik.“¹⁷ Je možné, aby se člověk Gorkého naturelu začal zničehonic chovat tak iracionálně? Mohl jeden výstřel – v situaci chaosu a šílenství, kdy se střílí každý den a krev teče proudem – způsobit takovou radikální změnu v postoji člověka, aby se zřekl názorů, jež krátce předtím tak kategoricky zastával? V posledních deseti letech se v ruské literární

---

14 *Lenin – Gorkij: Dopisy, vzpomínky, dokumenty*. Praha, Státní nakladatelství politické literatury 1962, s. 158. Telegram byl odeslán z Petrohradu do Moskvy druhého dne po atentátu na Lenina, 31.8.1918.

15 *Tamtéž*, s. 21.

16 *Tamtéž*, s. 22.

17 *Tamtéž*.

Vladimír I. Lenin, mnohostranný vědec a revolucionář Alexandr A. Bogdanov (vlevo) a Maxim Gorkij při partii šachů na Capri v roce 1910

voval a vůči revoluci zůstával nadále velmi rezervovaný. O těchto skutečnostech se v odborných pramenech dlouhá léta z pochopitelných důvodů mlčelo. Kromě zmíněných spisovatelových *Nečasových úvah*, kontroverzních poznámek o revoluci a kultuře, byly utajovány i Gorkého dopisy nejvyšším představitelům bolševické strany. Donedávna netušili ani literární historici, že Gorkij vedl současně se stranicovým vedením velmi vyhocenou písemnou polemiku, která se pohybovala na samé hranici možného. Nebo dokonce až za ní... Teprve na sklonku sovětského režimu spatřily světlo světa některé ze zmíněných dopisů. Spisovatel v nich ostře útočí na revoluci, likvidující duchovní kulturu i inteligenci. „Dívám se na zatýkání jako na barbarství, jako na vyhlazování nejlepších mozků země, a na závěr dopisu prohlašuji, že sovětské zřízení ve mně vyvolává nepřátelský postoj,“ sděloval například v říjnu 1919 lidovému komisaři vnitra Felixi Dzeržinskému své stanovisko k perzekuci vědců.¹⁸

Byť Gorkij, jak dosvědčuje odtajněná korespondence, ze všech sil vystupoval proti „jedu bolševismu“, kritizoval nezákonné krutosti, jako popravy bez soudu, „vrhající temný stín na celé socialistické hnutí“, chápal, že jeho protesty na chodu věcí bohužel nic nezmění. Tato skutečnost na spisovatele definitivně dolehne v létě 1921, kdy je rozpuštěn Pomgol (zkratka z ruských slov *pomošč golodajuščim*), Všeruský výbor na pomoc obětem hladomoru, jehož založení se Gorkij společně s významnými představiteli šlechty, vědecké a kulturní veřejnosti účastnil (mezi iniciátory založení výboru byli akademici Ivan P. Pavlov, Vladimir M. Bechtěrev a další). Nebolševičtí členové výboru jsou zatčeni, některým hrozí zastřelení. Gorkij jako Leninův chráněnc zůstává jediný na svobodě. Mobilizuje síly k záchraně kolegů z Pomgolu, jejichž propuštění je nakonec dosaženo. Tyto události ovšem Gorkého

historii stále více objevují názory, nebývale otevřená tvrzení, že podstatnou roli v tomto nepochopitelném zvratu sehrála pravděpodobně Marie Andrejevová, jejímuž vlivu, jak se shodují biografové, Gorkij podléhal. Nebo spisovatel jednoduše pochopil čím dál jasnější skutečnost, že bolševická vláda se stabilizovala, jak se zdálo nadlouho, a proto je třeba se pragmaticky přizpůsobit? Těžko soudit, dnes můžeme vyslovovat už jen domněnky.

Přestože začal Gorkij hledat kompromis mezi svým svědomím a bolševiky, žádnou stranickou aktivitu neprojevoval

18 Viz *Izvestija CK KPSS*, č. 1 (1989), s. 239.

přesvědčily, že jako umělec je proti politickému despotismu, prosazovanému podle principu „buď – anebo“, bezmocný. Teprve nyní mu dochází význam dopisu, v němž se ho Lenin před rozpuštěním Pomgolu, další vlnou „rudého teroru“, snažil přimět k odjezdu z Ruska. Vůdce revoluce se ze všech sil snažil separovat Gorkého od Pomgolu, dříve než výbor zlikviduje. „Máte chrlení krve, a zůstáváte! To je nezodpovědné a nerozumné. (...) Odjeďte, uzdravte se. Nevzdorujte, prosím Vás. Váš Lenin.“¹⁹ Tak stálo v dopise z počátku července 1921.

Dodejme jen jednu důležitou informaci ze spisovatelova osobního života: v té době již s revolucionářkou Andrejevovou nežil. Její místo zaujala o čtyřiaadvacet let mladší půvabná žena s cambridgeským univerzitním vzděláním a spisovatelova sekretářka, Marie Budbergová (dívčím jménem Zakrevská). Tato dáma, známá v Gorkého biografii jako Mura, je opředena mnoha legendami. Podle všech dostupných informací pracovala zároveň jak pro sovětskou rozvědku, tak pro britské tajné služby. Pro svou pověst chytré a velmi nebezpečné ženy se jí na Západě přezdívalo „rudá Mata Hari“. Stýkala se s nejvyššími politickými špičkami sovětského impéria včetně Stalina.

Podruhé v emigraci

V říjnu 1921 Gorkij opouští vlast a ocitá se podruhé v životě v pozici emigranta. Je nemocen – k chrlení krve, jemuž již přivykl, se přidaly další komplikace. Potřebuje kvalitní lékařskou péči. Místo toho však zamíří do Berlína, toho času centra ruské emigrace (obdobně jako jím byla později v třicátých letech Paříž). Nejhorší pro Gorkého bylo vyhranit se politicky, neboť logika emigrantského života si žádala především jednoznačnost. Toho Gorkij nebyl schopen. Jeho korespondence je plná protikladů, a kdyby člověk nevěděl, kdo je vyjadřuje, mýsl by si, že patří různým osobám. Diplomatickými cestami, prostřednictvím své bývalé družky Marie Andrejevové, udržoval písemný kontakt s Leninem, standardní cestou si pak vyměňoval dopisy především s Romainem Rollandem. Leninovi sliboval, že kniha, kterou hodlá psát, bude „apologií sovětské moci“,²⁰ Rollandovi zase sděloval: „Bylo by chybou domnívat se, že ruská revoluce je výsledkem aktivity ruských lidových mas.“²¹

Vzhledem ke Gorkého názorové rozkolísanosti bylo zřejmé, že dlouho v emigrantském prostředí, tedy v Berlíně, nevydrží. Itálie zůstávala zatím kvůli vízu nedostupná, přátelé mu proto poradili Československo. Praha však byla také plná ruských emigrantů, a tak spisovatel tráví zimu v Mariánských Lázních. Jelikož Gorkého provázela velmi podezřelá pověst a mnoho nejasných, složitých okolností, musel se za něj při udělení víza zaručit osobně prezident Masaryk.

---

19 *Lenin – Gorkij*, s. 221, Leninův dopis Gorkému z 9.7.1921.

20 VAKSBERG, A. I.: *Gibel burevestnika*, s. 150.

21 *Tamtéž*.

Dvaadvacátého ledna 1924 přichází Gorkému z Moskvy telegram od ženy se zprávou o Leninově smrti. Bylo to podruhé, co Lenin nepřímo zasáhl do jeho života. Poprvé, po nezdařeném atentátu v srpnu 1918, se Gorkij, dosud zarputilý odpůrce bolševiků, najednou rozhodl s nimi spolupracovat. Teď smrt vůdce podruhé nutila spisovatele, aby se jasně vyjádřil. Mlčet, zůstat neutrálním v pozadí nebylo možné. Druhý den telegrafuje lakonickou odpověď: „Na věnec napiš: *Na shledanou, příteli.*“²²

Příklon k marxismu?

Leninova smrt představuje v ideologickém a duchovním vývoji spisovatele zlomový moment. Navenek vše vypadalo tak, že se přiklání k marxismu. Statě, které Gorkij publikuje, myšlenkově stále častěji korespondují s duchem oficiálního sovětského tisku a v pohledu na sovětskou skutečnost se stále více rozcházejí s emigrantským prostředím.

Avšak v *Poznámkách z deníku* (Zametki iz dnevnika) a v dopisech nejrůznějším adresátům spisovatel odhaluje nitro plné rozporů. I když vůdce revoluce již nebyl mezi živými, pokračuje s ním Gorkij v započaté polemice. Ostatně výmluvně tuto skutečnost dokumentují jeho vzpomínky na Lenina, sepsané na objednávku Moskvy. Název byl gorkovsky lakonický – *Člověk*. Vzpomínky na Lenina, jež byly publikovány v mnoha zemích ještě předtím, než to stačila Moskva zakázat, vyvolaly ve spisovatelově vlasti skandál.²³ Kreml shledal obraz Lenina, charakterizovaného slovy „neexistuje vůdce, který by v té či oné míře nebyl tyranem“,²⁴ nepřijatelným. Těžko říci, měl-li Gorkij v úmyslu touto pasáží Lenina zaštitit, či naopak obvinít. Oficiální stanovisko Moskvy pak na vzpomínkovém večeru věnovaném Vladimíru Iljiči vyjádřil Lev D. Trockij, když konstatoval, že Gorkij Lenina nepochopil a „přístupoval k němu s intelektuálskou povrchností, která je pro Gorkého v posledních letech stále více příznačná“.²⁵

V souvislosti se spisovatelovými vzpomínkami na Lenina je třeba dodat, že mají několik dalších variant, v nichž místa kritizovaná Trockým již nenalezneme. Gorkij text mnohokrát přepracoval. Kanonizovaná verze, jak je zřejmé i z následujícího úryvku, má již ráz jednoznačné apoteózy. „Měl v sobě jakýsi magnetismus, který k sobě přitahoval srdce a sympatie lidí práce. (...) Jeho smích byl okouzlující, skutečně srdečný smích muže, který uměje výborně prohlédat lidské hlouposti i akrobatické záludnosti rozumu, dovedl se radovat z dětské naivnosti prostým srdcem,“ dočteme se ve vzpomínkách na Lenina datovaných pravděpodobně rokem 1930

22 *Tamtéž*, s. 176.

23 Poprvé byly publikovány v roce 1924 v časopise *Russkij sovremennik*, vycházejícím v Leningradě a Moskvě, s titulem „V. I. Lenin“.

24 Viz VAKSBERG, A. I.: *Gibel burevestnika*, s. 178.

25 Viz *tamtéž*.

Maxim Gorkij s anglickým spisovatelem Herbertem G. Wellsem (vlevo) a svou družkou Marií Budbergovou ve svém bytě na Kronverkském prospektu v Petrohradě roku 1920 (repro z knihy Pavla V. Basinského Gorkij)

(nebo 1933).²⁶ Právě tyto a jim podobné pasáže dráždily zřejmě později Stalina, který se obdobného portrétu, byť o něj tolik usiloval, od Gorkého nikdy nedočkal. Skutečnost, že Stalin postupem času začínal tušit, že na svůj „lidsky hřejivý“ portrét čeká marně, zhoršovala společně s prohlubujícími se názorovými rozpory s přibývajícím lety jeho vztah ke spisovateli. Nepředbíhejme však události a zůstaňme ještě v období, kdy byly otištěny v původní podobě.

Vzpomínkami na Lenina se spisovatel u těch, kteří převzali „kormidlo moci“, příliš dobře nezapsal. Nebyla to právě příjemná situace, Moskva totiž platila náklady spojené s jeho pobytem v zahraničí. Kromě toho se také obával, že zveřejněné vzpomínky na Lenina zkomplikují vydání jeho italského víza. Audience sovětského velvyslance u Benita Mussoliniho však proběhla bez problémů, s jedinou výhradou: *duce* si nepřál, aby se „ruský rebel“ usadil znova na Capri. Obával se, aby Gorkého

---

26 GORKIJ, Maxim: *Vzpomínky*. (Sebrané spisy Maxima Gorkého, sv. 17.) Praha, Svoboda 1950, s. 295.

přítomnost nevyprovokovala ostrovany k politickým aktivitám. Gorkij neměl námitky. Krásných míst bylo v Itálii dost i bez Capri. Volba padla na Sorrento. Do jihoitalského města dorazil unavený, vyčerpaný, zavázán – morálně i materiálně – kremelským dobrodincům. O tom, že by tuto podporu „hrdě odmítl“ a stal se tak ve svém myšlení i skutcích svobodným, však neuvažoval. Bylo to pohodlné, obzvláště nyní, když mu milovaná Itálie otevřela nakonec dveře. Bylo příjemné žít s rodinou na státní útraty v krásné zemi, kam bušení kladiv a údernické tempo budování nové skutečnosti nedoléhaly. Navíc: v Moskvě se chopili moci Grigorij Zinovjev a Lev Trockij, s nimiž oběma měl spisovatel v minulosti konflikt (Zinovjev inicioval mimo jiné domovní prohlídku Gorkého bytu). Stalin zatím jako by neexistoval – pro Gorkého nebyl vůdcem, ale prostě „jedním z nich“.

Dalo by se říci, že v tomto období byl Gorkij šťastný. Nikde nepracoval s takovým pocitem nezávislosti a svobody jako nyní tady, v Sorrentu. Obklopen svými nejbližšími – synem, snachou, brzy přibyla vnučka – cítil se v bezpečí. Mura žila konečně po jeho boku a vykonávala nejrůznější povinnosti věrné pomocnice. Vedla Gorkého korespondenci v několika cizích jazycích a organizovala strojepisný přepis jeho rukopisů,²⁷ k nimž mimo jiné patřil i román *Podnik Artamonových* (1925), osobitá rodinná kronika zachycující degradaci tří pokolení rodu ruských podnikatelů jako proces znehodnocení díla lidských rukou a tvořivého umu.

Dotek reality

Idyla je však záhy narušena událostí, jejímž prostřednictvím se nová sovětská realita poprvé dotkla spisovatele i přesto, že byl od ní v Sorrentu bezpečně vzdálen: v Leningradě je zatčen redaktor Alexandr Tichonov, Gorkého přítel a spolurealizátor nakladatelských projektů. Zároveň je zastaveno vydávání nezávislého berlínského časopisu *Beseda*, s nímž spisovatel spolupracoval. Gorkij zasypal nejvyšší stranické představitelky dopisy a telegramy na záchranu zatčeného. Nakonec se po intervencích u samotného Dzeržinského, šéfa Lubjanky, podařilo Tichonova osvobodit. A byl to právě Dzeržinskij, kdo, byť nechtěně a posmrtně, přispěl k fatálnímu zvratu ve spisovatelově životě. Když Dzeržinskij, jehož smrt zůstává dodneška neobjasněna, koncem července 1926 náhle umírá, Gorkij na tuto zprávu mimoděk reagoval v soukromém dopise jednomu z vysoce postavených stranických činitelů kolegia lidového komisariátu pro zahraniční styky. Předmětem Gorkého dopisu bylo především řešení finančních problémů, které na spisovatele se stále větší intenzitou v Sorrentu doléhaly. Mimo jiné se však i několika soustrastnými slovy vyjádřil k Dzeržinského smrti. „Díky jeho lidskosti a spravedlivosti bylo vykonáno hodně dobrého. Naučil jsem se ho mít rád a vážit si ho,“ psal Gorkij pln empa-

---

27 Tato činnost jí umožnila být legální součástí Gorkého životopisu jako „spisovatelova sekretářka“.

tie a vděčnosti o člověku, který nechal bez možnosti obhajoby popravit půl milionu lidí.²⁸ Za několik dní – 11. srpna 1926 – dvoje hlavní sovětské noviny, *Pravda* a *Izvestija*, otiskly text tohoto dopisu a opatřily ho titulkem „Maxim Gorkij a soudruh Dzeržinskij“. Otázku publikace čistě soukromého dopisu bez vědomí autora nikdo v redakcích zjevně neřešil. Adresát dopisu – funkcionář strany propojený jak s jejím ústředním výborem, tak s Lubjankou – o tomto spontánním projevu citů sorrentského vyhnance informoval Stalina a ten situace chytře využil.

Reakce ruské emigrace na sebe nenechala dlouho čekat. Jméno Felixe Dzeržinského bylo synonymem bolševického teroru (inicioval masové popravy lidí podezřelých z nedůvěry v bolševický stát). Vyjádřil-li Gorkij smutek nad smrtí „státního vraha“, jako kdyby šlo o blízkého přítele, slovy, která drásala srdce matkám, ženám, všem statečným lidem, nemohl být nadále v řadách ruské emigrace tolerován. Ani on však nezůstal svým kolegům nic dlužen a definitivně se s nimi rozešel výrokem: „Jaká je to špína, tahle emigrace, a jak rychle zahnívá.“²⁹ Nyní už jiné cesty pro Gorkého nebylo: pouze do Moskvy... Ale tam se mu pochopitelně nechtělo. Nechtělo se mu nikam, spojení s vnějším světem udržoval v Sorrentu jen poštou. Logika událostí jej sice stále více a více nutila dívat se pouze jedním směrem, zatím však ještě neztratil cit pro realitu a dobře si uvědomoval, co se v Rusku děje, i když dramatickým zákrutám surového mocenského boje příliš nerozuměl.

Deset let po revoluci

Ke třetímu výročí Leninovy smrti – 21. ledna 1927 – otiskla *Pravda* faksimile Gorkého poznámky určené „neznámému adresátovi“ bez data. Mimo jiné v ní stálo: „Svět čekal na tohoto člověka (Lenina – pozn. autorky), on se objevil, ukázal cestu a po této cestě lidé půjdou, před sebou světlý obraz nesmrtelného vůdce.“³⁰ Touto neobvyklou formou spisovatel vstoupil do nové etapy: započal svou pravidelnou spolupráci se sovětským tiskem. Postupně přivykal myšlence, že Rusko je třeba přijmout takové, jaké je z vůle historie. Nehledal a už by ani nenašel místo na Západě, a Stalin to velmi dobře věděl. Věděl také to, že v Gorkém má potenciálního spojence ve svém boji s Trockým a Zinovjevem. Začala systematická kampaň, která měla přimět spisovatele k návratu do vlasti.

Zájem na tom, aby se Gorkij vrátil, byl o to intenzivnější, že rok 1927 měl být rokem mohutných oslav desátého výročí vítězství Říjnové revoluce. Tón kampaně udal již v lednu Vladimir Majakovskij básní „Dopis spisovatele Vladimira Vladimiroviče Majakovského spisovateli Alexeji Maximoviči Gorkému“, zveřejněnou v časopise *Novyj Lef*. Úderné Majakovského verše kladly spisovateli jedinou otázku:

28 VAKSBERG, A. I.: *Gibel burevestnika*, s. 190, dopis Maxima Gorkého Jakovu Ganěckému z července 1926.

29 *Tamtéž*, s. 191.

30 *Tamtéž*, s. 202.

proč jej není vidět „na staveništi našich dní“? Básník volal Gorkého, spatřuje v něm vůdce a učitele sovětských spisovatelů, naléhavě domů. Adresát Majakovskému neodpověděl, ale pochopil. Začal pozvolný přerod Gorkého z emigranta v „normálního“ sovětského spisovatele: publikoval v sovětském tisku, zesílil svou levicovou orientaci. Vztahy mezi západními spisovateli a Gorkým – bez ohledu na to, že být „doleva“ bylo mezi intelektuály na Západě módní – citelně ochladly. Nebude to trvat dlouho, pouhých několik měsíců, a před světovou veřejností vystoupí nový spisovatel, sovětský Maxim Gorkij. Jak k této přeměně jednoho literáta v druhého v rámci totožné fyzické osoby došlo? Velmi jednoduše.

V červenci 1927 otiskly *Poslednije novosti*, ruské emigrantské noviny v Paříži, výzvu, která doputovala z Moskvy. Podepsala ji anonymní „skupina ruských spisovatelů“ a nesla název „Spisovatelům světa“. V tomto zoufalém výkřiku byl odkrýván mechanismus ubíjení svobodného slova v komunistickém Rusku. Po marné snaze obrátit na sebe pozornost Západu oslovili autoři výzvy otevřeným dopisem Romaina Rollanda.³¹ Ten se obrátil na Gorkého – pouze jeho názoru důvěřoval. Expertiza následovala obratem. Gorkij vyjádřil pochybnost, že by spisovatelé v sovětském Rusku mohli něco takového napsat, neboť i když podléhají cenzuře, jsou podle jeho mínění mnohem šťastnější než spisovatelé v „buržoazních zemích“.³² Větší loajalitu vůči režimu již projevit nemohl, Stalin byl spokojený. Pro finální podobu jeho plánu však stále zbyval ten nejdůležitější krok: triumfální návrat Gorkého do vlasti.

S přibližujícím se výročí bolševického převratu v Rusku nabývaly na intenzitě antisovětské nálady v zahraničí. V tomto období Gorkij také zformoval svůj postoj k současnému historickému procesu. Aniž by zavíral oči před nedostatky sovětského zřízení („nejsem hluchý ani slepý“), spisovatel věřil, že se v SSSR poprvé v obtížných podmínkách buduje socialistický stát pracujících, a snažil se vidět sovětskou skutečnost co nejpozitivněji. Proto se jeho krédem stala obrana „výdobytků revoluce“ před podle něj nespravedlivými útoky „buržoazní propagandy“ společně s ostražitým vztahem k „sebekritice“. V situaci zostřujícího se vnitrostranického boje termín „sebekritika“ získal specifický význam: skrývala se za ním kampaň směřující k „odhalení“ Stalinových politických odpůrců. Plameny kritiky byly proto namířeny proti „trockisticko-zinovjevskému“ bloku, což vyvrcholilo v prosinci 1927 na patnáctém sjezdu Všesvazové komunistické strany (bolševiků) odsouzením Lva Kameněva a Grigorije Zinovjeva a jejich vyloučením ze strany. Už v létě, dávno před touto událostí, Gorkij (který měl s oběma uvedenými spolupracovníky Lenina předtím konflikt) v jednom z dopisů vysokému stranickému činiteli napsal: „Je samozřejmé, že tomu, kdo je špatný, musí být vyhlášen nelítostný boj, vedoucí k jeho zničení.“³³

31 Iniciátory otevřeného dopisu byli spisovatelé Ivan Bunin a Konstantin Balmont, otištěn byl v malotirážních pařížských novinách *l'Avenir*.

32 Text Gorkého posudku viz VAKSBERG, A. I.: *Gibel burevestnika*, s. 208.

33 Citováno podle: SPIRIDONOVA, Ljudmila: *M. Gorkij: Dialog s istorijej*. Moskva, Nasledije 1994, s. 216.

Spisovatel ovšem brzy zjistil, že úryvky z jeho dopisů – jeho úvahy o „dobrém“ a „špatném“ – jsou podobně jako v neblaze proslulém případě, kdy vyjádřil soustrast se smrtí Dzeržinského, publikovány v sovětském tisku. Netrvalo dlouho a v politickém listu *Krasnyj vojn* se objevila část Gorkého dopisu, doprovázená redakčním komentářem. Mimo jiné v něm stálo: „Dlouhou dobu byl Gorkij členem sociálnědemokratické dělnické strany, sympatizoval s bolševiky, v jeho bytě nejednou probíhaly bolševické schůze, když byla strana v ilegalitě.“³⁴ Pro Gorkého znamenala tato slova odpuštění starých „hříchů“ a „chyb“. Pochopil, že mu Stalin jde vstříc v naději, že v něm získá spojence pro boj s opozicí. Jako na pokyn taktovky neviditelného dirigenta otiskly Gorkého dopisy adresované jednomu z vysokých stranických činitelů hned několikery noviny.³⁵ Aby měl čtenář možnost pocítit atmosféru doby, jeden úryvek za všechny: „Jsem pro, aby se více psalo o tom, co je dobré. Proč? Nikoli proto, že by špatné bylo ještě horší, než bylo vždycky, ale proto, že dobré je u nás tak dobré, jako nebylo nikdy a nikde předtím. Nepřečenuji skutečnost, nejsem hluchý ani slepý, vím, že je u nás hodně všelijakého neřádu ... vidím, že většina lidí se cítí stále pouze dělníky, že si vůbec neuvědomují, že jsou už úplnými hospodáři své země, že veškerá jejich práce, i kdyby se jim zdála sebevíc bezvýznamná, že je prací státní a prací *pro sebe*, a ne pro ‘cizího strýčka’, a kromě toho je příkladem pracujícím lidu celého světa.“³⁶

První návštěva vlasti

Na pokyn neviditelného dirigenta pak v prosinci 1927 přijel do Sorrenta vysoký státní úředník, již zmíněný Jakov Ganěckij. Přivezl s sebou reakce čtenářů, pochopitelně jen kladné, na publikaci výše vzpomenutých dopisů, a aby se mu lépe vyjednávalo, nechyběly ani nějaké dárky pro spisovatele. Důvod této mise byl jediný a souvisel s blížícím se významným životním jubileem Gorkého – šedesátými narozeninami. Uspořádat velkolepé oslavy a přimět tak Gorkého-jubilanta prozatím alespoň k cestě do sovětského Ruska bylo prvním krokem Stalinova plánu, jehož završením měl být spisovatelův definitivní návrat do vlasti. A Ganěckij svůj úkol splnil: dohodl s Gorkým, že cestu do vlasti podnikne.³⁷

---

34 *Tamtéž*, s. 216.

35 *Pskovskij nabat, Kommuna, Krasnaja gazeta, Rabočaja gazeta* a další.

36 SPIRIDONOVA, L.: *M. Gorkij*, s. 217, dopis Maxima Gorkého Sapelovovi z 24.6.1927. Dopis původně otiskla *Rabočaja gazeta*.

37 Osud Jakova Ganěckého (1879–1937) stojí za připomenutí. Je známý především tím, že na své náklady poslal Lenina a jeho doprovod po únorové revoluci roku 1917 v zaplombovaném vagoně do Ruska. Finančně podporoval také bolševickou revoluci a svržení Prozatímní vlády. Do Ruska se vrátil po Říjnové revoluci. Za sovětské vlády zaujímal vysoké administrativní funkce a žil s rodinou v Kremlu. V rámci „velkého teroru“ byl 18.7.1937 zatčen a na Stalinův příkaz 26. listopadu téhož roku zastřelen. K trestu smrti byl odsouzen i zbytek jeho rodiny s výjimkou dcery. Rehabilitován byl v roce 1954.

Gorkij se vrátil do vlasti! Spisovatele nesou na rukou na Běloruském nádraží v Moskvě, vlevo se usmívá člen nejvyššího sovětského vedení Nikolaj I. Bucharin (repro z knihy Pavla V. Basinského Gorkij)

V souvislosti s šedesátinami spisovatele je třeba zmínit, že se staly událostí, kterou slavil celý kulturní svět. Koncem března 1928 byl zasypán gratulacemi. Více než padesát evropských spisovatelů sestavilo kolektivní *Album-adresář*, ve kterém byl nazýván „géniem světové literatury a učitelem života“, „mohutnou životadárnou silou nového Ruska“, „věrným bojovníkem, jenž vždy bojoval a bojuje za svobodu“.³⁸ Někteří z těch, kdož Gorkému tak srdečně blahopřáli, přitom krátce předtím dali jasně najevo, co si myslí o bolševickém Rusku. O masových popravách v sovětských lágrech byli informováni americkým žurnalistou Isaackem Donem Levinem, ten také vyzval významné intelektuály na Západě, aby tato zvěrstva odsoudili. Thomas Mann tehdy napsal: „Karel Marx by se obrátil v hrobě, kdyby věděl, co se děje v sovětských věznicích a lágrech.“³⁹

A Herbert George Wells prohlásil: „Užití síly k potlačení politické opozice, která sílu nepoužívá, je zločinem, který má na svědomí sovětská vláda.“⁴⁰ Gorkij, taktéž považovaný za jednoho z nejvýznamnějších evropských intelektuálů, mezi těmi, kteří odsoudili bolševický teror, nebyl. Dal přednost zdrženlivému mlčení. Ostatně nebyl sám: Romain Rolland, George Bernard Shaw, Upton Sinclair i jiní mlčeli také, a nejen to: kategoricky odmítli svou účast v „antisovětské propagandě“. Výše uvedený incident byl sice nepřijemný, Stalinův scénář jej ale přehlušil. Speciální jubilejní komise ve všech regionech se postaraly o to, aby „radost pracujících nic nezkalilo“, o průběhu oslav podrobně informoval sovětský tisk.

38 Viz VAKSBERG, A. I.: *Gibel burevestnika*, dopis evropských spisovatelů a intelektuálů Maximu Gorkému z března 1928, s. 210.

39 Citováno *tamtéž*.

40 Citováno *tamtéž*, s. 211.

Gorkij, kterému okázala pozornost věnovaná vlastní osobě nebyla zrovna příjemná, se bombastickým oslavám svých narozenin vyhnul. Stalinova mrzutost, že jubilant nepřijel, však trvala sotva pár týdnů. Po šesti a půl letech strávených v zahraničí se spisovatel nakonec vydal na cestu do vlasti. Když vystoupil 27. května 1928 v Moskvě z vlaku, na peroně kromě členů komunistického politbyra čekaly tisícové davy lidí, které lemovaly cestu z nádraží ke Gorkého bytu... Atmosféra byla taková, aby se cesty předního „proletářského spisovatele“ a „vůdce prvního proletářského státu“ mohly konečně protnout. Pár hodin po příjezdu se Gorkij poprvé setkal se Stalinem. Stisk jeho ruky byl pevný, úsměv odzbrojující. Mnoho pamětníků potvrdilo, že když Stalin chtěl, dokázal si získat lásku i těch největších skeptiků. A tím už Gorkij dávno nebyl...

Projevy Stalinovy přízně chápal Gorkij jako něco, co jej velmi zavazuje. Jednomu se však ve svých projevech na mítincích v závodech, redakcích a institutech vyhýbal: uznat Stalina za jediného vládce. Místo toho jej poněkud bizarně nazýval „kolektivním Leninem“.⁴¹

Dojmy z cesty po „zemi sovětů“

Svou první cestu do vlasti, kdy od června do října 1928 putoval a vstřebával novou skutečnost (potom se vrátil zpět do Sorrenta), nazval Gorkij „návštěvou pozorovatele“. Cesta po „zemi sovětů“, kterou pak vylíčil v podobně nazvaném cyklu črt, v něm zanechala velmi různorodé dojmy. Co vlastně viděl? Viděl nebývalý rozmach stavebnictví, obrovský entuziasmus pracujících, viděl zemi, kde se mnohé změnilo k lepšímu. Nevšiml si však ani autoritářského stalinského vedení, ani tragických důsledků násilné kolektivizace, ani hrůz gulagů. Jeho statě a dopisy z tohoto období jsou plné euforie a nadšení. Teprve postupně získával střízlivější pohled na věci.

Črty *Po Svazu sovětů* dnes vyvolávají nejvíce výčitek vůči spisovateli, neboť podle Alexandra Solženicyna jsou dostatečným důvodem vidět v Gorkém nadšeného opěvovatele Stalinova režimu, a dokonce apologeta gulagů. Na Gorkého nadšení projeveném v uvedených črtách, psaných pro časopis *Naši dostiženija* (Naše úspěchy), dnes nic nezměníme. Je však nutno zmínit jednu skutečnost: Gorkého návštěva se odehrávala podle předem připraveného scénáře, nad nímž bděl jeho tajemník Krjučkov, s nímž spisovatel spolupracoval již od roku 1918. Gorkij hned po příjezdu do Moskvy cítil, že způsob, jakým probíhají jeho setkání, mu nedovoluje poznat život v jiné než oficiálně prezentované formě. Rozhodl se tedy pro poněkud nestandardní řešení: nasadil si paruku a vydal se v přestrojení společně se svým sekretářem a synem Maxem poznávat skutečnou Moskvu. Zvyklý na život v západní Evropě, byl nadšen. Ulice čisté jako v Berlíně, všude radost. Gorkij ani jeho syn neprohlédli

---

41 Po Stalinově smrti se tímto termínem inspiroval Nikita S. Chruščov a obohatil politický slovník o pojem „kolektivní vláda“.

lest: ulice, po nichž se pohybovali, byly předem upraveny a personál, jenž jim servíroval levný a chutný oběd v nádražním bufetu, tvořila státní policie. Když se pak vydal poznávat život i v dalších částech Ruska, jeho doprovod sestával z množství čekistů, kteří coby šoféři, kuchaři a podobně kontrolovali každý spisovatelův krok. Kromě toho se starali o to, aby všude, kam přijeli, byli vítáni jásajícími davy a dechovými orchestry, které měl vzácný host tolik v oblibě. Gorkij chápal projevy přízně jako součást hry – ironizoval ji, ale rád se jí účastnil. Inscenace však měla své trhliny, které ani neviditelný režisér se svými neomezenými prostředky nedokázal ovlivnit: v množství dopisů, jež spisovatelům každodenně přicházely z celého Ruska, byl nejen obdiv, ale čím dál více také projevy nevole a zklamání. Lidé, kteří spisovatele dlouhá léta považovali za morální autoritu, byli šokováni jeho proměnou. Gorkij výtky neunesl. Odpověděl těmto lidem urážlivým stylem, který si dosud dovolil pouze vůči ruské emigraci, a nazval je „mechanickými občany SSSR“.⁴² Jeho dopis plný zloby otiskly zároveň noviny *Pravda* a *Izvestija*.

Na nejvyšší úrovni

Od tohoto okamžiku se zrodí pravidlo: vše, co v tomto žánru vytvoří, bude paralelně publikováno v obojích hlavních novinách země a zároveň chápáno jako stranická direktiva společně se Stalinovými příkazy. Takto nebyl poctěn žádný další autor. Pravidlem se také stane to, že Gorkij bude do Sovětského svazu přijíždět v květnu a na podzim se bude vracet s odvoláním na zdravotní důvody do své milované Itálie (drsná ruská zima jeho tuberkulózou zasaženým plicím skutečně nesvědčila). Tento stav potrvá pět let (1928–1933), než velký inscenátor usoudí, že je čas na finále hry. V duchu pravidel hry však bude třeba, aby sovětské obyvatelstvo nepochybovalo o tom, že spisovatel opouští vlast nerad. Proto bude tisk pokaždé podrobně informovat o možných zdravotních komplikacích, jež by pro „Alexeje Maximoviče, přivyklého za poslední léta teplému italskému klimatu“,⁴³ mohly při dalším setrvání ve vlasti nastat. A Gorkij, vděčný inscenátorovi hry za tento velkorysý přístup, bude posílat lidu telegramy, jako je například tento: „Jedu nerad. Stěží si lze představit návrat k životu, který by byl víc klidný než ten, který jsem vedl v Sovětském svazu. Mrzí mne, že tělesné neduhy mi znemožnily vyjádřit sílu duševní svěžesti, kterou jsem u vás načerpal. Na shledanou v květnu. Srdečně zdraví Maxim Gorkij.“⁴⁴

V roce 1929 se vrcholem spisovatelova pobytu v Sovětském svazu stala díky Solženicynovi nechvalně proslulá návštěva pracovní kolonie na Soloveckých ostrovech. Někteří současní autoři zpochybňují, že návštěva proběhla tak, jak ji popisuje Solženicyn ve svém *Souostroví Gulag*, a odvolávají se na Solženicynovu nechuť

---

42 Viz VAKSBERG, A. I.: *Gibel burevestnika*, s. 218.

43 *Tamtéž*, s. 220.

44 *Tamtéž*.

Mnohatisícové davy vítají koncem května 1928 Maxima Gorkého v Moskvě
(repro z knihy Pavla V. Basinského Gorkij)

odpovědět na tuto otázku, kdykoli mu byla položena.⁴⁵ (Pro ty, kteří nečetli nebo již zapoměli: Solženicyn píše, že při naaranžované návštěvě dětské kolonie se čtrnáctiletý chlapec, jehož jméno neznáme, zeptal Gorkého, zda chce vědět pravdu o tom, co právě vidí. Ten přikývl a chlapec mu mezi čtyřma očima vše vypověděl. Sotva Gorkého parník odplul, chlapce zastřelili.)⁴⁶ Verze historiků a Solženicyna se rozcházejí. Solženicynovi však nelze upřít, že narozdíl od mnohých současných ruských autorů, kteří o Gorkém píší, cituje prameny přesně. Nevíme tedy, jak proběhla spisovatelova návštěva Solovek, ale z pamětní knihy, speciálně pro něj pořázené, známe jeho pocity: „Nejsem schopen vyjádřit své dojmy několika slovy. Nechci a také se stydím upadnout do šablonovitých pochval podivuhodné energie lidí, kteří jsou bdělými a neúnavnými strážci revoluce.“⁴⁷

45 Viz např. KJETSAA, Geir: *Maxim Gorkij: Sudba pisatelja*. Moskva, Nasledije 1997; BARANOV, Vadim I.: *Gorkij bez grima: Tajna smerti*. Moskva, AGRAP 2001, s. 430.

46 Podrobněji viz SOLŽENICYN, Alexandr: *Souostroví Gulag: 1918–1956. Pokus o umělecké pojednání*, sv. II/3–4. Praha, OK Centrum, s. 124–126.

47 Citováno *tamtéž*, s. 125. Původně byl zápis otištěn v časopise *Soloveckije ostrova*, č. 1 (1929), s. 3. V Gorkého sebraných spisech není publikován.

Jak již bylo řečeno, Gorkij byl při návštěvách vlasti neustále obklopen čekisty. Otázkou zůstává, zda chápal, že mu neukazují skutečnost, ale „Potěmkinovy vesnice“. Že nakládači ve volžských přístavech nemají každý den klobouky holandských námořníků, že muzici nepijí kakao a vězňové na Solovkách nespí v bílých peřinách a nečtou si ve volném čase denní tisk.⁴⁸ Na tuto otázku by nám pravděpodobně odpověděly spisovatelovy zápisky, nebýt jedné události zachycené ve vzpomínkách Naděždy Peškovové, spisovatelovy snachy, která ho na cestách po Sovětském svazu doprovázela: z Gorkého domu za velmi podivných okolností zmizela postupně dvě zavazadla s jeho rukopisy: „Jednoho krásného dne, když nebyl (Gorkij – pozn. autorky) doma nebo spal, kufr s rukopisy zmizel...“⁴⁹ Za dva měsíce se zavazadlo sice vrátilo ke svému majiteli, místo Gorkého poznámek z cest však v něm byla krabička popela. Lidový komisař vnitř Genrich G. Jagoda pak spisovateli objasnil, že když se jim podařilo dopadnout zloděje a ti zjistili, že se jedná o kufr s rukopisy světoznámého spisovatele, vyděsili se natolik, že je spálili...⁵⁰ Poněkud krkolomná fabulace. Že zápisky zachycovaly i jiné skutečnosti než výhradně ty, které byly hodny opěvování, lze soudit z malého útržku náhodně zachovaného u snachy: „Vy jste stříleli a věšeli lhotejně, my střílíme s odporem.“⁵¹ Výmluvné doznání jednoho z dozorců gulagu.

Tak či onak, co bylo spáleno, zůstane spáleno. V Gorkého archivu se zachoval dostatek statí či jejich fragmentů, v nichž autor hovoří o kolosálním kulturním významu přerodu „sociálně nebezpečných v sociálně prospěšné“. Jak vzpomínala jeho

---

48 Solovecký tábor *osobogo naznačenijsa* vznikl roku 1923, kdy na sever přivezli první skupinu vězňů, převážně „politických“. Starý klášter s neproniknutelnými stěnami byl zdevastován nedávným požárem a jeho první nedobrovolní obyvatelé se museli hodně snažit, aby jej uvedli do stavu, jenž se dal nazvat obyvatelným. Potom vězňů přibývalo a přibývalo, začaly se pro ně stavět baráky, hloubit zemljanky. Tábor si postupně vybudoval vlastní hospodářství a brzy připomínal jakýsi stát ve státě. Kromě knihovny a divadla existovala na Solovkách škola, muzeum a symfonický orchestr, skvěle interpretující Rossiniho, Verdiho, Beethovena, pěvecký soubor Svoji... V roce 1929, v době Gorkého návštěvy, však tábor zdaleka nevypadal tak jako v době svého založení a pak později po Gorkého smrti. Známy historik Sergej P. Melgunov, vypuzený z Ruska, vydal roku 1923 v Berlíně knihu *Rudý teror v Rusku 1918–1923*. Je mimo jakoukoli pochybnost, že Melgunovova kniha nezůstala v sovětském Rusku nepovšimnuta, a co víc, byla pečlivě nastudována těmi, jimž tato činnost příslušela. Tenkrát se zrodila myšlenka zorganizovat na bázi týchž Solovek tábor *osobogo naznačenijsa*, který by bylo možné ukázat jakémukoli hostu včetně západních žurnalistů. Šlo v podstatě o jakýsi „antitábor“. Pomocí tohoto unikátního modelu by bývalo bylo možné přesvědčit společnost, že systém lágrů není ani v nejmenším nelidský, že nabízí každému nepřeborné možnosti k nápravě. Byl to, dalo by se říci, výstavní exemplář lágru, jeho zářící výkladní skříň.

49 Citováno podle: SPIRIDONOVA, L.: *M. Gorkij*, s. 217.

50 *Tamtéž*, s. 217.

51 *Tamtéž*, s. 220.

poslední životní družka Marie Budbergová: když něco nezapadalo do jeho ideálu, předstíral, že je hluchý a slepý. Jak čas plynul, zanícení pro „velkou myšlenku“ jej čím dál častěji nutilo nevidět neslyšet...

Když se ztratil i druhý kufr s poznámkami, napsal Gorkij v lednu 1930 Jagodovi: „Zdá se, že za črty o ‘Solovkách’ se Vám budu muset omluvit...“⁵² Díky této črtě pak autor proslul jako „opěvovatel gulagu“. Její otištění zvedlo velkou vlnu protestů především v řadách ruských emigrantů. Za všechny uvedme alespoň úryvek z „Otevřeného dopisu Maximovi Gorkému“, jehož autor se podepsal jako S. D. Dmitrijevskej: „Proč jste Vy, spisovatel světového jména, jehož by se neopovážili dotknout, starý člověk, který už nemá co ztratit, nenašel v sobě odvalu, obdobně jako (Alexej – pozn. autorky) Tolstoj, abyste pozvedl svůj hlas proti popravám bez soudu, proti veškerému násilí páchanému nynější mocí?“⁵³ Z porovnání tří redakcí textu, jež máme dnes k dispozici, a z toho, co bylo opublikováno jako Gorkého črta,⁵⁴ je zřejmé, že původní Gorkého text Jagodu neuspokojil. Korektorovo pero připsalo všechno, co bylo třeba. Autor, který varování pochopil, neprotestoval. Črta pak vyšla v té podobě, v jaké ji známe: se superlativy o čekistech.

Proti třídnímu nepříteli

Počátek třicátých let bychom mohli v Gorkého životě nazvat obdobím metamorfóz. Jeho publicistika svědčí o tom, že ve jménu záštity „prvního socialistického státu na světě“ se začíná ostře vymezovat vůči „třídnímu nepříteli“. Patříčně se změnilo jeho chápání spravedlnosti a humanismu: z abstraktně křesťanských hodnot se staly hodnoty uvědoměle třídní. Z incidentu s Jagodou, z toho, že v jeho přítomnosti mohou z jeho vlastního domu zmizet dva kufry, které se pak s redukováným obsahem záhadně objeví, pochopil, že je mu adresován jasný signál: spolupráce s mocí je žádoucí. Stalin byl však i nadále nebyvale velkorysý: až do roku 1933 se umělec pokaždé mohl vrátit na podzim zpátky do Sorrenta. O stranických a státních záležitostech pak Gorkého informoval lakonickými účelovými frázemi („Všechno jde dobře“, „Nevedeme si špatně“) a nikdy se nezapomněl zeptat na spisovatelovo zdraví. Viděno prizmatem Stalinových cílů, jeho korespondence s velkým spisovatelem – navzdory několika politickým excesům stále světově uznávaným – se vyvíjela příznivě. Reálný život, nyní již v podmínkách socialistického státu a tvrdé vlády, plný neřešitelných protikladů, poskytoval dostatek materiálu k úvahám i výměně odlišných názorů. Filozofovat bez definování vlastního stanoviska však nelze

---

52 Podrobněji viz *tamtéž*.

53 *Tamtéž*, s. 224. Jméno údajného autora dopisu S. D. Dmitrijevskeho neuvádějí relevantní ruské ani jiné encyklopedie a ani pátrání na internetu nepřineslo výsledek.

54 *Tamtéž*, s. 223.

donekonečna. Bylo více než zřejmé, že umělec si bude muset své místo v budování nové společnosti brzy vymezit, že bude muset učinit zásadní rozhodnutí, volbu jednou provždy.

Významné místo v dialogu, který umělec a diktátor na dálku vedli, zaujímá téma soudních procesů na počátku třicátých let. Stalin se ukázal jako zkušený politik, schopný dovedně formulovat „obraz nepřítele“ ve spisovatelově vědomí. Čtyřicetivacátého října 1930 v dopise Gorkému jakoby náhodou uvádí: „Říká se, že píšete divadelní hru o nepřátelích, určitě by se Vám hodily příslušné materiály. Shromáždil jsem pro Vás nové materiály o nepřátelích, které Vám posílám. Brzy je obdržíte.“⁵⁵ Spisovatelova zpočátku neutrální reakce (v dopise Stalinovi z 2. listopadu 1930 pouze poděkoval za zasláný materiál a posteskl si, že by bylo lépe, kdyby nic „nového“ v této oblasti nebylo)⁵⁶ se po nastudování materiálů změnila v gejzír emocí. Vznikla jeho proslulá stať „Když se nepřítel nevzdá, bude zničen“, kterou 15. listopadu 1930 publikovaly oboje hlavní sovětské noviny, *Pravda* a *Izvestija*. Mimo jiné v ní stálo: „Nejchytřejší nepřátelé uvnitř strany proti nám organizují hladomor, kulaci terorizují rolníky, kteří jsou pro kolektivizaci, tím, že je vraždí, zapalují jejich stavení a páchají na nich mnohá další zvěrstva. Proti nám je vše, co už dávno patří minulosti, a to nám dává právo, abychom současný stav stále ještě pocítovali jako občanskou válku. Odtud přirozeně plyne jediný závěr: když se nepřítel nevzdá – bude zničen.“⁵⁷ O dva dny později, 17. listopadu 1930, náležitě „přiživena“ informacemi od sekretáře Krjučkova, pak následovala Gorkého odpověď Stalinovi: „Jsem Vám nesmírně vděčný za zasláný materiál! Když jsem se s ním seznámil, napsal jsem výzvu pracujícím, jejíž text příkládám. Možná že Vy i ÚV budete považovat za užitečné publikovat ji v zahraničním tisku.“⁵⁸ Velký inscenátor mohl být konečně spokojen! Gorkij měl na mysli svou stať „Dělníkům a rolníkům“ (*K rabočim i krestjanam*), v níž vyzýval lid Velké Británie a Francie, aby vystoupil proti vládnímu spiknutí těchto zemí, proti ruské emigraci a nepřátelům sovětského státu. Stať opět otiskly zároveň deníky *Pravda* a *Izvestija*, a to 25. listopadu 1930, v den zahájení soudního procesu se členy „Průmyslové strany“ (*Prumpartija*). Text dokonale korespondoval se Stalinovým záměrem, a proto byl okamžitě vydán nákladem milionu výtisků jako samostatná brožura.

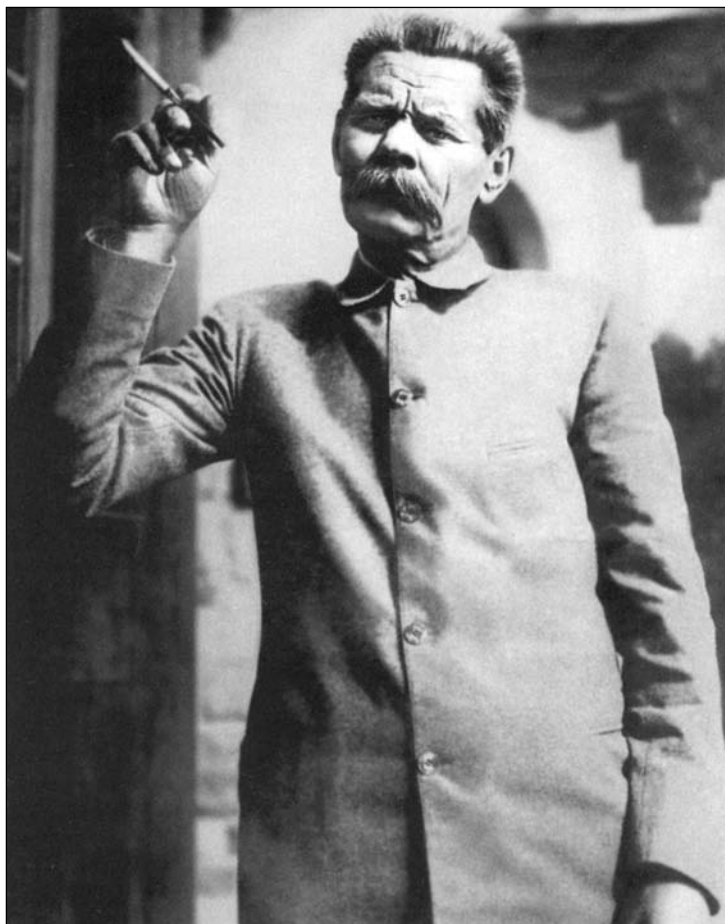
Tak mistrně Stalin rozdmýchával plamen Gorkého nenávisti k záškodníkům, manévroval jej do řečiště politiky, aby z něj učinil aktivního účastníka kampaně rozpoutané proti „nepřátelům lidu“. Hru *Somov a ti druzí* autor nakonec nevydal, neboť vytvořený obraz nepřítele, jak se sám vyjádřil, byl „v porovnání se skuteč-

55 DUGINSKAJA-DŽALILOVA, T. – ČERNĚV, I. (ed.): Žmu Vašu ruku, dorogoj tovarišč: Perepiska M. Gorkogo i Iosifa Stalina. In: *Novyj mir*, č. 9 (1997), s. 173.

56 Tamtéž, s. 174.

57 Viz <http://gorkyi.lit-info.ru/rorkiy/articles/article-344.htm>.

58 DUGINSKAJA-DŽALILOVA, T. – ČERNĚV, I. (ed.): Žmu Vašu ruku, dorogoj tovarišč, s. 176.

Maxim Gorkij v roce svých šedesátých narozenin (1928) v sanatoriu v Morozovce. Na rub fotografie někdo v roce 1938 připsal: „18. června uplyne 2. výročí úmrtí velkého spisovatele Alexeje Maximoviče Gorkého, zákeřně usmrčeného trockisticko-bucharinskými bandity.“ (repro z knihy Pavla V. Basinského Gorkij)

ností nicotný“.⁵⁹ Kdyby býval Gorkij hru přepracoval a vytvořil v dramatickém žánru obraz nepřítele odpovídající jeho skutečné „velikosti“, dílo by zaplavilo sovětská jeviště a stalo by se nepochybně opěrným pilířem stalinské propagandy.

---

⁵⁹ Viz KELDYŠ, V. A. (ed.): *Něžvestnyj Gorkij: K 125-letiju so dňa rožděnija*. (Gorkij i jeho epocha: Matěrialy i issledovanija, sv. 3.) Moskva, Nasledije 1994, s. 176, dopis Maxima Gorkého Genrichu G. Jagodovi z 2.1.1930.

Byť „hrůznost“ materiálů, kterými byl spisovatel doslova zaplavován, se v tomto případě ukázala jako kontraproduktivní, Stalin ve své taktice pokračoval. Jen po každé informace o činnosti nejrozličnějších „záškodnických skupin“ doprovodil upřímnou prosbou, aby se spisovatel neznepokojoval a nebral si obsah dokumentů příliš k srdci: „Hrdinové dokumentů za to nestojí. Jsou na světě čistější ničemo- vé než tihle darebáci.“⁶⁰

I když Stalin Gorkému záměrně předkládal skutečnosti tak, aby v něm rozněco- valy nenávisť vůči údajným nepřátelům státu, nelze spisovatelův příklon k moci, který nastal počátkem třicátých let, omlouvat rozšířenou verzí, že byl v zahraničí izolován od skutečných událostí, že byl dezinformován a klamán svým nejbližším okolím. Každý den přicházely spisovateli do Sorrenta nejen všechny zásadní sovětské tiskoviny (*Pravda, Izvestija, Litěraturnaja gazeta...*), ale také zahraniční a emi- grantské tiskoviny z Paříže (*Poslednije novosti, Vozrožděnije, Sovremennyje zapiski*), z Berlína (*Rul*), z Prahy (*Volja Rossii*), z Rigy a z dalších center. Každé ráno mu při snídani překládali italské, anglické, francouzské listy. Mnozí z těch, kteří žili v So- větském svazu, mohli Gorkému informovanost v otázkách politiky, vědy a kultury jen závidět. Ljudmila Spiridonovová ve své studii uvádí, že spisovatel denně dostá- val kolem třiceti dopisů, mezi nimi zprávy od Stalina, Bucharina, Rykova, Tomské- ho, Kameněva, Jagody.⁶¹ O tom, že těmto listům nelze věřit, jej přitom informovali četní návštěvníci z vlasti. Měl pravdivé zprávy o šachtinském procesu,⁶² stejně jako věděl o zatýkání nevinných – členkou Mezinárodního červeného kříže a Spolku po- litických trestanců (*Obščestvo politkatoržan*) byla i jeho žena Jekatěrina Peškovová. Od prostých lidí mu pak docházely stovky dopisů, které nepřímo, ale o to naléhavě- ji vypovídaly pravdu o sovětské realitě. Za všechny ocitujme z dopisu rolníka Anu- frijeva, který se v červnu 1932 „na přání negramotných rolníků“ obrací na spisova- tele. Dopis až dojíká bezprostředností, naivitou a otevřeností: „Pověz nám, drahý Alexeji Maximoviči, co je pravda na tom, že v kolchozech se bude žít lépe ... a je-li pravda, že Trockého od nás zbůhdarma vyhnali, a je-li pravda, že ti v novinách ne- dovolí psát pravdu. A je-li pravda, že pětiletku nesplníme a kolektivizace přivede všechny rolníky do záhuby a nebude chléb. To všechno bychom chtěli my, rolníci, většina, vědět. Prosíme, abyste nám napsal čistou pravdu do novin „Za kolektiviza- ciju“, do novin se přeci má psát pravda. A je pravda, co se říká, že soudruh Stalin je k lidem velmi krutý? (...) Kdybys nemohl napsat do novin pravdu, možná Ti to úřady nedovolí, pošli mi dopis, Vašemu dopisu budeme věřit. Prosím, Alexeji Ma-

60 DUGINSKAJA-DŽALILOVA, T. – ČERNĚV, I. (ed.): Žmu Vašu ruku, dorogoj tovarišč, s. 183, dopis Josifa V. Stalina Maximu Gorkému z 10.11.1930.

61 Podrobněji viz SPIRIDONOVA, L.: *M. Gorkij*, s. 224.

62 Proces se konal ve dnech 18.5.–6.7.1928 v Moskvě se členy (techniky a inženýry) organizace, která působila od roku 1923 zejména v šachtinském okrese Donbasu ve službách bělogvardějského emigrantského tzv. Pařížského centra. O jeho průběhu informoval Gorkého P. S. Osadčij, který přijel po skončení procesu na návštěvu do Sorrenta.

ximoviči, neuvádej moje jméno a příjmení, jinak mě zatknou.“⁶³ Dopis se zrcadlovou přesností odráží tehdejší sovětskou realitu, ale také zmatek v myslích a srdcích prostých lidí. Strach ze surového vládce, nejisté budoucnosti, ale také ochotu přinést jakékoli oběti ve jménu „lepšího“ života, vytrpěné „pravdy“: „Budeme-li vědět, že poslední čtyři léta nebyly hřebíky ani petrolej a nebylo co jíst jen proto, že jsme plnili pětiletý plán, budeme i druhou pětiletku snášet všechny těžkosti, pochopíme to.“⁶⁴ Gorkij si některá místa v dopise podtrhal červenou tužkou. Zda odpověděl, se však z archivu nedozvíme.

Projevy diktátorovy přízně

Pětileté mezidobí 1928 až 1933, kdy Gorkij do „země sovětů“ jen zajížděl (s výjimkou roku 1930), bychom mohli nazvat obdobím projevů Stalinovy přízně. Pokaždé, když spisovatel přijel, čekal ho nějaký dárek, nějaké překvapení. Jednou to bylo pojmenování významných moskevských a leningradských ulic jeho jménem, podruhé divadel, potřetí spisovatelovo rodiště Nižnij Novgorod zmizelo z mapy a stalo se z něj nové socialistické město Gorkij... Spisovatel sice protestoval, ale jen chabě, aby se dárci neurazil.

Jakou kvalitu měla Stalinova přízeň, jak moc byla „upřímná“, snad není třeba komentovat. V této souvislosti bych ráda uvedla jeden velmi zajímavý pramen. Je jím kniha vzpomínek spisovatelova předchůdce a Stalinova poradce ve věcech literatury Ivana Gronského⁶⁵ a stenogram jeho vystoupení o vztazích mezi Stalinem a Gorkým, který je uložen ve fondech Archivu Maxima Gorkého.⁶⁶ Význam těchto pramenů se od jiných liší tím, že Gronskij dlouhá léta (1928–1934) pracoval jako redaktor deníku *Izvestija*, nacházel se blízko kormidla moci a měl možnost být v kontaktu jak s Gorkým, tak se Stalinem. Podle Gronského se Stalin choval ke spisovateli velmi chladně. Považoval ho za člověka, který není ve svých pozicích stálý. Gronskij zdůrazňuje, že mezi oběma osobnostmi nebyly žádné vzájemné sympatie, a Stalinova motivace byla pragmatická: spisovatel představoval pro Stalina cenný politický kapitál, který bylo nutno využít ve prospěch státu. „Je nutno připoutat ho ke straně,“ říkával Stalin Gronskému, když mu objasňoval svou taktiku. „Stalin,“ konstatuje Gronskij, „mistrně rozehrával přátelství s Gorkým, ale ve skutečnosti mu

63 Citováno podle: BARACHOV, V. S.: *Drama Maksima Gorkogo*, s. 320, dopis E. M. Anufrijeva z vesnice Uda Maximu Gorkému z června 1932.

64 Tamtéž.

65 GRONSKIJ, Ivan M.: *Iz prošlogo... Vospominanija*. Moskva, Izvestija 1991. Ivan Michajlovič Gronskij (1896–1985), vlastním jménem Fedulov, byl mj. předsedou organizačního výboru, který se zabýval přípravou a realizací prvního sjezdu sovětských spisovatelů v roce 1934, a hrál významnou roli ve společensko-literárním životě té doby. V roce 1937 byl zatčen a strávil 11 let ve stalinských vězeních.

66 Podrobněji viz BARACHOV, V. S.: *Drama Maksima Gorkogo*, s. 276.

Josif V. Stalin a Maxim Gorkij pospolu na Rudém náměstí v Moskvě v roce 1931 (repro z publikace Stalin: K šestiděsátiletímu so dňa rožděnjaja Moskva, Pravda 1940)

stránkách sovětského tisku (Boris Pilňak, Jevgenij Zamjatin, Michail Bulgakov a jiní). Argumenty, jimiž Stalina přesvědčoval, však dostávaly postupem času stále více stranickou rétoriku: „Nemá smysl dělat z nich mučedníky idejí,“ psal v listopadu 1931 Gorkij v souvislosti s Bulgakovem. „Nepřítele je nutno buď zničit, nebo převychovat. To je snadné.“⁶⁷ Nejen Bulgakov, ale i další spisovatelé, kteří se na Gor-

nedůvěřoval.⁶⁷ Byla to filigránská hra, jejímž cílem bylo využít spisovatelovu autoritu.

Nutno zdůraznit, že ani Gorkij nepodléhal iluzím a vytrvale sledoval své cíle: nutil svého vysoce postaveného „ochránce“ k ústupkům v kulturní oblasti. Úporně napomáhal jmenování odvržených vůdců opozice (Kameněva, Bucharina, Rykova, Radeka, Tomského) do funkcí, což odpovídalo spisovatelově snaze využít při budování socialismu potenciál staré inteligence s předrevoluční minulostí. To sice vyvolávalo Stalinovu nelibost: „Nechápu, proč se Gorkij pořád zastává opozičníků. Proč se stále snaží o jejich návrat do řídicích funkcí?“⁶⁸ Avšak v mnoha případech Gorkému ustoupil.⁶⁹ Stejně tak Stalin ustupoval i spisovatelovu naléhání při obraně literátů, kteří na konci dvacátých a počátkem třicátých let upadli v nemilost a byli vystaveni štvavým kampaním na

67 GRONSKIJ, I. M.: *Iz prošlogo...*, s. 151 (citováno podle: BARACHOV, V. S.: *Drama Maksima Gorkogo*, s. 277).

68 BARACHOV, V. S.: *Drama Maksima Gorkogo*, s. 277.

69 Např. jmenování Kameněva do nakladatelství Akadēmija, zařazení Bucharina a Radeka mezi účastníky sjezdu spisovatelů s možností přednést referát apod.

70 DUGINSKAJA-DŽALILOVA, T. – ČERNĚV, I. (ed.): *Žmu Vašu ruku, dorogoj tovarišč*, s. 188 n., dopis Maxima Gorkého Josifu V. Stalinovi z 12.11.1931 (citováno podle: BARACHOV, V. S.: *Drama Maksima Gorkogo*, s. 279).

kého obraceli, měli společný problém: protože nemohli publikovat, neměli z čeho žít. Gorkij si uvědomoval jejich talent, a proto Stalinovi navrhol, aby místo jejich likvidace zkusil metodu převýchovy. Ta měla být jednoduchá: za chléb – práce pro společnost. „Bulgakovovy stížnosti mají jeden prostý motiv: nemá z čeho žít. (...) Je třeba zapojit je (problémové spisovatele – pozn. autorky) do společenské práce, hlouběji. To je moje starost,“ dočteme se v dopise Stalinovi z konce roku 1931.⁷¹

Talent byl podle Gorkého národním bohatstvím, proto prosazoval tento přístup. Jedna otázka však zůstává nezodpovězena a neobjasní ji ani sebedůkladnější analýza korespondence: do jaké míry stranickou rétorikou Gorkij přikrýval dobré úmysly a do jaké míry byla tato rétorika opravdová. Ať tomu bylo jakkoli, podstatné je, že v dialogu se Stalinem si byl spisovatel jist svým statusem váženého literáta, a bylo-li toho zapotřebí k intervencím ve prospěch konkrétních spisovatelů a také vědců, své autority využíval. Právo vměšovat se do řešení těch či oněch problémů odůvodňoval v jednom z dopisů Stalinovi následovně: „Nikdy jsem se necítil pouze literátem, výrobcem rukopisů, ale od prvních okamžiků, kdy jsem začal pracovat v oblasti literatury, jsem si zvykl považovat ji za svou osobní věc. Právě proto jsem – a budu – pro mnohé vydavatele a literáty velmi váženou osobností. Tím si nestěžuji ani se nechlubím, říkám to proto, abych vysvětlil své právo vměšovat se do budování sovětské literatury.“⁷²

Zpátky v Sovětském svazu

Když přijel spisovatel na jaře 1932 do vlasti, o měsíc dříve než obvykle, čekalo na něj skutečně mimořádné překvapení: poprvé se účastnil oficiálních prvomájových oslav. Stál na Leninově mauzoleu po Stalinově boku. Manifestanti nesli stovky Stalinových portrétů – člověk s knírem v prosté vojenské blůze zaplnil Rudé náměstí... Otázka definitivního návratu Gorkého do Sovětského svazu byla zdá se vyřešena. Poslední sorrentská zima 1932/1933 se nesla v duchu loučení.⁷³ Mohli bychom tedy říci, že vše nasvědčuje tomu, že spisovatelovo rozhodnutí opustit Itálii bylo plánované a skutečně dobrovolné. Existují však náznaky pamětníků z Gorkého nejbližšího okolí, které dokládají pravý opak. Výmluvné svědectví lze nalézt také například v Rollandově korespondenci: Gorkij ho dva dny před odjezdem informoval o své cestě do Moskvy, nezmínil se ale o tom, že tentokrát nejde o tradiční letní po-

71 *Tamtéž.*

72 Dopis Maxima Gorkého Josifu V. Stalinovi ze 7.11.1934 byl publikován v časopise *Litěraturnoje novoje obozrenije*, č. 40 (1999), s. 266 (citováno podle: BARACHOV, V. S.: *Drama Maksima Gorkogo*, s. 280).

73 Kromě jiného znamenal Gorkého definitivní odjezd z Itálie také nevyhnutelný konec jeho nelegitimního svazku s Murou, která jej nemohla do Ruska následovat. Jejich svazek ve skutečnosti ovšem již dávno žádným svazkem nebyl a byl na obtíž oběma. Muru čekal v Londýně Wells, s nímž byla předchozí léta vždy, když Gorkij pobýval v Rusku.

byť a že mění adresu. Udivenému Rollandovi pak přišel v prosinci jeho dopis zpět, jelikož „adresát nebyl zastižen“. Ať už byly okolnosti jakékoli, na podzim 1933 se spisovatel do Itálie již nevrátil. Sorrentskou vilu vyměnil za dvě jiné, které pro něj Stalin připravil – jednu speciálně zrekonstruovanou bývalou šlechtickou rezidencí na Krymu, druhou v Moskvě.

Z pohledu moci šlo s Gorkým všechno hladce. Byť jeho návrat časově korespondoval s hladomorem na Ukrajině, provázeným tragickými případy kanibalismu, spisovatel „neviděl a neslyšel“. Věděl, že se od něj očekává lojalita a také to, aby se distancoval od svých dřívějších názorů. Jako člověk, který zbloudil, oponoval Leninovi, sovětské moci, který pochyboval o socialistické revoluci, se musel nejdříve veřejně očistit. Ve svých vystoupeních opěvoval Leninova génia, psal, že se mýlil, a ujišťoval moc i lid ve své oddanosti dílu Leninovu a Stalinovu. Avšak čím více se „kál“, tím méně mu zůstávalo možností k odporu proti tomu, s čím tak úplně nesusouhlasil.

Bylo vůbec nutné, aby se Gorkij takto opožděně „kál“? Nepochybně ano, protože v paměti lidí ještě nevybledly vzpomínky, zůstaly v ní uchovány mnohé podrobnosti z „hříšného“ období spisovatelovy biografie. Někteří uvědoměli pracující se dokonce obraceli na redakci novin *Izvestija* s dotazy, jak je možné, že v roce 1922 psaly o Gorkého kontrarevolučních, protisovětských postojích – a nyní, po deseti letech, proti tomuto kontrarevolucionáři nikdo nepozvedne hlas: „Nebo snad Gorkij učinil pokání? Ale jeho pokání nikde nebylo publikováno. Doufám, že redakce listu *Izvestija* tuto otázku na svých stránkách vysvětlí – jinak budou čtenáři v rozpacích. V roce 1922 se v *Izvestiji* píše jeden názor na Gorkého – a v roce 1932 názor opačný – a ničím se tento rozpor nevysvětluje.“⁷⁴

Když se Gorkij definitivně vrátil do vlasti, byl s politickou situací ve své zemi spokojen. Po návratu takzvané pravé opozice (Bucharina, Rykova, Tomského) do stranického života v roce 1929 byl rád, že formování nové společnosti ovlivňují lidé jemu blízcí. Viděl v tom důkaz rostoucí autority komunistického předvoje, správnosti generální linie strany. Nepředvídal tragické důsledky Stalinovy samovlády, na jejímž upevňování se aktivně podílel – mimo jiné třeba tím, že jako nejvyšší literární autorita v zemi vyslal v roce 1933 delegaci sto dvaceti spisovatelů na Stalinův Bělomořský kanál, aby „umělecky pravdivě zobrazili skutečnost“. V rekordně krátkém čase pak vznikla kniha, v níž byla nucená práce představena jako vzor socialistické převýchovy.⁷⁵

74 Dopis občana Zeleněckého redakci listu *Izvestija* ze 30.9.1932, uložený v Archivu Maxima Gorkého, je přetištěn v publikaci Vladimira S. Barachova *Drama Maksima Gorkogo*, s. 283.

75 Bělomořský kanál, 227 kilometrů dlouhý průplav, který spojil Bílé moře s Oněžským jezerem, kopal 123 tisíc „entuziastů“ nucených prací těmi nejprimitivnějšími nástroji. Práce trvaly 500 dní, pracovalo se na tři směny pod dozorem ozbrojených příslušníků NKVD.

První mezi sovětskými spisovateli

Na počátku třicátých let, kdy zdaleka nebylo jisté, zda se podaří přimět Gorkého k návratu do vlasti, Stalin nabádal ty, kteří se na realizaci tohoto úkolu podíleli: „Buďte opatrní – Gorkij je nejcennější kapitál strany, který je třeba ze všech sil chránit.“⁷⁶ Nyní, kdy tento kapitál vlastnil, začal taktiku postupně měnit. Ochrana byla vystřídána tvrdostí. Už první rok spisovatelova pobytu ukázal, že jeho představy o řízení kulturního a literárního života v zemi jsou v rozporu s představami jeho dříve tak velkorysého a příjemného hostitele, nyní pána. Gorkij byl mimo jiné Stalinem povolán do vlasti proto, aby vytvořil členskou základnu Svazu sovětských spisovatelů a jeho prvním sjezdem slavnostně zahájil novou kulturní etapu v Sovětském svazu – etapu umění socialistického realismu. V této souvislosti bych chtěla podotknout, že tvůrcem koncepce umění socialistického realismu nebyl Gorkij, ale již zmíněný Ivan Gronskij, jehož pak Stalin z funkce nejvyšší literární autority země odvolal,⁷⁷ aby tento post mohl zaujmout Maxim Gorkij. (Ivanu Gronskému také patří památný výrok, že socialistický realismus je, volně parafrázováno, „Shakespeare, Beethoven a Rembrandt ve službách proletariátu.“)⁷⁸

Když se ukázalo, že se má ze svazu spisovatelů stát nástroj politického řízení literatury, že kritériem nadřazeným nad uměleckou hodnotu díla je jeho „stranickost“, prožil Gorkij po návratu do vlasti první velké rozčarování. Další ranou, kterou mu při vrcholících přípravách sjezdu spisovatelů na jaře 1934 osud zasadil, byla smrt syna. Max – tak se říkalo Maximu Gorkému juniorovi – zemřel podle oficiálního oznámení na zápal plic. Existuje však opodstatněná domněnka, že byl odstraněn Jagodou. Nejenže totiž nebylo žádným tajemstvím, že se Jagoda dvořil jeho ženě, ale byly též známy napjaté vztahy mezi Maxem a Gorkého tajemníkem Krjučkovem, Jagodovým agentem. Tato nepochopitelná smrt spisovatele paralyzovala. Nedával však najevo své zoufalství ani bolest a vůlí zmobilizoval síly: věděl, že musí pracovat.

První Všesvazový sjezd spisovatelů byl zahájen v Moskvě 17. srpna 1934 za účasti významných představitelů světové literatury a trval dva týdny. Mramorový interiér Sloupového sálu Domu sovětů, křišťálové lustry a plyšové lóže bizarně kontrastovaly s obrovskými portréty Lenina, Stalina a Gorkého, připevněnými na fasádě budovy. Jen jedna věc narušovala dojem této velkolepé oslavy „literatury pravdivě zobrazující socialistickou skutečnost“: její hlavní aktér. Vyhublý, propadlé tváře, ostrý nos, vystouplé lící kosti, hlas, který bylo sotva slyšet – to byl po smrti syna Maxim Gorkij. Jeden ze zahraničních účastníků sjezdu napsal: „Slyšeli jsme nemocné-

---

76 SPIRIDONOVA, L.: *M. Gorkij*, s. 246.

77 I když byl v létě 1933 Gronskij zproštěn funkce předsedy organizačního výboru Svazu sovětských spisovatelů, zůstal činný při přípravách sjezdu i nadále jako tajemník organizačního výboru.

78 Viz *Novyje Izvestija* z 19.5.2006 (<http://www.newizv.ru/news/2006-05-19/46515>).

Alexej N. Tolstoj (vlevo) a Maxim Gorkij mezi delegáty I. Všesvazového sjezdu sovětských spisovatelů v srpnu 1934 v Moskvě (repro z knihy Pavla V. Basinského Gorkij)

ho, bledého spisovatele, snažícího se ze všech sil projevit loajalitu vůči státu.⁷⁹

Byť na prvním sjezdu spisovatelů Gorkij odehrál roli, která se od něj čekala, myšlenky, že nechce stát v čele Svazu sovětských spisovatelů jako organizace sdružující grafomany bez talentu, se nevzdal. Když nevyhověl jeho žádosti o uvolnění z funkce Stalin, obrací se po skončení sjezdu Gorkij, pln negativních dojmů z vystoupení některých méně vzdělaných, ale náležitě uvědomělých spisovatelů,⁸⁰ dopisem na ústřední výbor komunistické strany.

Apeluje na to, že nelze připustit, aby diletanti – jenom proto, že jsou straníky – zaujímali vysoké funkce ve vedení svazu: „Lidé nevzdělaní budou řídit lidi, kteří jsou mnohem vzdělanější nežli oni. (...) Tato okolnost mne ještě naléhavěji nutí k tomu, abych vás požádal o uvolnění z funkce předsedy správy svazu spisovatelů.“⁸¹ Také tento Gorkého apel zůstal bez odezvy. Stalin již neměl v úmyslu Gorkému ustupovat. Naopak: nasadil tvrdý, nekompromisní kurz směřující k posílení stranického vedení sovětské literatury. Realizace stalinské politiky v oblasti literatury se chopili představitelé nové generace stranické byrokracie (Pavel F. Judin, Lev Z. Mechlis, Alexandr S. Ščerbakov), z nichž později proslul především Andrej Alexandrovič Ždanov.

Kruh se uzavírá

Poslední rok dva před smrtí Gorkij cítil, že mezi ním a jeho bývalým dobrodincem, nyní vězňem, se mnohé změnilo. S odůvodněním, že jde o spisovatelovu bezpečnost a zdraví, učinil Stalin z jeho moskevské vily „zlatou klec“. Od té chvíle nebyl pánem v domě Gorkij, ale muži v dobře padnoucích oblecích – čekistická ostraha.

79 Výrok je citován podle publikace: KJETSAA, G.: *Maxim Gorkij*, s. 276.

80 Mezi spisovateli, které Gorkij kritizoval za jejich nevzdělanost, byl i Alexandr Fadějev, pozdější předseda Svazu sovětských spisovatelů (1946–1954).

81 Dopis Maxima Gorkého adresovaný ÚV VKS(b) z 30.8.1934 je citován podle publikace Vladimira S. Barachova *Drama Maksima Gorkogo*, s. 280.

Nikoli on a jeho blízcí, ale tito muži rozhodovali o tom, kdo smí či nesmí spisovatele navštívit. Neméně důsledně dbali také na to, aby spisovatel neopustil dům. Jediným pojitkem se světem byly pro Gorkého noviny. Netušil, že *Pravda*, kterou mu jeho tajemník Krjučkov každé ráno předkládal, se tiskla v jediném exempláři speciálně pro něj. Bylo to tím jednodušší, že se dalo navázat na předchozí zkušenost. Před lety tiskli na Stalinův příkaz speciální *Pravdu* pro soudruha Lenina, „aby nebyl nemocný zneklidněn“...

Gorkij se stal rukojmím, jeho situace nebyla ničím jiným než domácím vězením. Proč neprotestoval? Báł se. Po smrti syna se báł represí svých blízkých. Maxův osud ukázal, že tyto obavy jsou opodstatněné. Izolace a hrůza věcí kolem, které si začal uvědomovat, mu braly síly. Kdysi bodrý a plný energie, byl teď slabý, unavený, nahrbený se opíral o hůl. Osobní vztahy se Stalinem byly den ode dne složitější. Proč nemá stále hotovou vůdcovu biografii, kterou slíbil napsat? Proč, mohl-li psát o Leninovi, nyní váhá a vymlouvá se, že píše jakýsi *Život Klíma Samgina*, nekonečný román o vymyšleném maloměšťáckém ruském intelektuálovi!⁸² Důvod byl prostý: Gorkého nadšení Stalinem začínalo ochabovat. Kdysi obdivoval jeho vůli, ale teď si stále častěji kladl otázku, zda směr, kterým diktátor svou vůli upírá, je správný. Mnoho věcí se od dob, kdy Gorkij obdivoval „muže z oceli“, Stalina, změnilo, mnoho lidí zmizelo.

Když začal diktátor v polovině třicátých let likvidovat své nejbližší spolupracovníky, komunikace s ním byla stále obtížnější. Ve spisovatelově mysli se vrstvily dojmy z politiky prováděné Stalinem. Mnohé si stále vysvětloval jako chyby, přehmaty, jimž se nelze během grandiózní společensko-politické přestavby celé země vyhnout. Se svými připomínkami, s rozporuplnými pocity, které v něm vyvolávalo dění v zemi, se stejně jako dřív obracel na Stalina. Gorkého znepokojovala především ta opatření, jež získávala charakter organizovaných kampaní proti talentovaným spisovatelům, nonkonformním hudebním skladatelům (především proti mladému Dmitriji Šostakovičovi), režisérům avantgardních divadel, vedla k jejich veřejnému zatracování. A bylo proč se znepokojovat: začalo systematické potlačování tvůrčího ducha ruské kultury. Avšak Gorkij, „první“ sovětský spisovatel, „první“ umělec země, vyzvednutý hlavou státu na piedestal kulturní moci, žádnou reálnou moc, jíž by toto barbarství zastavil, neměl. Pryč byly doby, kdy Stalin pravidelně přicházel na přátelské posezení do spisovatelova domu. Pryč byly doby, kdy si první ruský spisovatel a první muž státu vyměňovali pravidelně dopisy. Diktátor na dopisy neodpovídal, nezvedal telefony. Spisovatele, který kritizoval kulturní politiku strany, nepotřeboval.

---

82 *Život Klíma Samgina* je panoramatickým obrazem čtyřicetiletého vývoje ruské společnosti na přelomu věků (1877–1917), podaný se vši jeho historickou složitostí a myšlenkovou rozporuplností. Zůstal nedokončený.

Signál z nebe

Jakýmsi varováním, symbolickým předznamenáním Gorkého osudu, se stala tragická havárie agitačního velkoletadla „Maxim Gorkij“, jejíž skutečnou příčinu už zřejmě nikdo nezjistí. Osmnáctého května 1935 se nad Moskvou k nebi vzneslo největší letadlo světa.⁸³ Leteckou exhibici měl umocnit doprovodný stíhací letoun, který však nezvládl akrobatický prvek, narazil do křídla „Maxima Gorkého“ – a před zraky diváků se oba stroje zřítily na zem. Posádka i pasažéři obou letadel zahynuli. Všechny noviny pak psaly o tragickém konci „Maxima Gorkého“. Na těchto zprávách by nebylo nic divného, nebýt toho, že zakrátko uvozovky z nadpisů zmizely. U stárnoucího nemocného spisovatele, na něhož od smrti syna se stále větší naléhavostí dopadaly obavy, že nešťastné náhody se ve Stalinově Rusku nedějí náhodou, musela četba těchto zpráv vyvolávat velmi stísněný pocit.

V té době již Gorkij nepochyboval, že Stalin přešel od pronásledování svých protivníků k jejich fyzické likvidaci. Dříve se nebál smrti, jenom šílenství a slepoty. Nyní ho však myšlenka na blížící se smrt děsí. Stále hůř se mu dýchá, často kašle. Pobyt na Krymu už nepomáhá. Noci tráví v křesle, trvale potřebuje kyslík. Celý život Gorkij pracoval pro revoluci. Nyní vidí, že výsledek vůbec nezapadá do jeho představ: jeho rodná země je policejním státem založeným na násilí.

V dubnu 1936 vystoupí Gorkij v *Pravdě* se statí „O formalismu“. Jaké myšlenky v ní předloží čtenářům? „Historicko-kulturní nevzdělanost našich spisovatelů ve spojení s malým vzděláním technickým stává se pro ně za našich podmínek hrozi-ovou. (...) Příliš ochotně a žvanivě hovoří naši spisovatelé o nových plánech a často tisknou tak ostudné nesmysly, že mohou úplně zkompromitovat naši literaturu v očích západních spisovatelů, lidí historicky vzdělaných a technicky vyspělých.“⁸⁴ Gorkij, jenž se dosud striktně držel pravidla být za každou cenu loajální, nevidět neslyšet, ať se děje, co se děje, tímto počinem otevřeně vypověděl poslušnost. Stalin přešel Gorkého výpad v novinách mlčením. Poslal mu na Krym dopis, který obsahoval jen prázdné fráze o tom, že je velmi zaneprázdněn prací a přeje Gorkému hodně zdraví a spokojenosti.

Spisovatel čekal cokoli, jen ne takové ponížení. Příměří bylo zrušeno, vypukl boj, který spisovatel nemohl vyhrát. Přesto reagoval. Tón odpovědi byl adekvátní Stalinovu listu. Gorkij začal obšírnou zprávou o svém zdraví a vyjádřením pochopení pro Stalinovu zaneprázdněnost. Jelikož jako vůdce „nemá samozřejmě čas na to, aby četl“, informuje ho tedy o stavu literatury: „Situace v literatuře ve mně vyvolává stud a obavy. Hovořím o tom tak často, že už Vás přestanu ohlušovat svým

83 Rozpětí křídel bylo 63 metrů. Na palubě se kromě kina a dalších zábav nacházela i tiskárna se vším, co bylo potřebné k výrobě letáků.

84 GORKIJ, Maxim: O formalismu. In: TÝŽ: *O literatuře*. Praha, Československý spisovatel 1951, s. 545 n.

skřípěním zubů. Přijedu do Moskvy v druhé polovině května a předložím Vám návrhy na reorganizaci armády našich spisovatelů, převážně lenochů, zbabělců a lhářů. Stranické vedení svazu (spisovatelů – pozn. autorky) je špatné, nevzdělané, bez autority.⁸⁵ I hlupák by pochopil tuto narážku. Stalina nezajímala umělecká kvalita. V literatuře viděl jen nástroj politického boje. Rozpor mezi Stalinem a Gorkým začínal být nesmiřitelný. Gorkij, jenž svůj dopis doprovodil obširným seznamem projektů vedoucích ke vzkříšení uměleckých hodnot literatury, nezahrnul do svých úvah jednu podstatnou

Maxim Gorkij s francouzským spisovatelem Romainem Rollandem v roce 1935 ve svém venkovském domě v Gorkách u Moskvy. Svůj Moskevský deník z té doby zakázal Rolland publikovat po dobu padesáti let (repro z knihy Pavla V. Basinského Gorkij)

skutečnost: Stalin nepotřeboval umělecky hodnotnou literaturu, natož někoho, kdo mu bude oponentem. Gorkému, jenž nedávno oslavil své osmašedesáté narozeniny, tato skutečnost stále nedocházela. Když si Stalin s Gorkým vyměnili zmíněné dopisy, jeden ani druhý nemohli tušit, že spisovatelé zbývají sotva dva měsíce života.

Osudná cesta vlakem

Sedmadvacátého května spisovatel narychlo přijíždí do Moskvy: dostal zprávu, že obě vnučky onemocněly chřipkou, stejná příčina přece způsobila Maxovu smrt! Ve vlaku bylo horko, v Moskvě chladno... Změna klimatu měla osudové následky. Rovnou z vlaku spisovatel spěchá na synův hrob, potom pln obav za nemocnými vnučkami. Když se ujistil, že jsou v pořádku, odjíždí na daču do Gorek. Už večer se necítí dobře. Prvního června lékaři diagnostikují těžkou chřipku s rychle se rozvíjícím zápallem plic. Pro člověka s tuberkulózou plic byla takováto infekce životu nebezpečná. Péči o nemocného přebírají nejlepší specialisté v zemi, lékaři Maxim Končalovskij, Dmitrij Pletněv, Lev Levin a Georgij Langa. Tou dobou již noviny publikují chmurné komentáře. Z Londýna přiletěla někdejší spisovatelova družka Mura, jako kompenzaci za své cesty přivezla Stalinovi spisovatelův archiv. Vlastnit Gorkého ar-

85 Dopis Maxima Gorkého Josifu V. Stalinovi z 1.5.1936 je citován podle publikace Vadima I. Baranova *Gorkij bez grima*, s. 335.

chiv, který po spisovatelově odjezdu do vlasti odvezla Mura ze Sorrenta do Londýna, mělo pro Stalina klíčový význam. Obával se, že je plný materiálů nelichotivých vůči sovětské zemi a jejímu vůdci. O zveřejnění těchto materiálů na Západě pochopitelně nestál. Nyní, když měl archiv v rukou, měl svou zahraniční image zase pod kontrolou. K diktátorově klidu zbývalo jen jediné: aby vše dopadlo tak, jak potřeboval, aby jej příroda sama osvobodila od tohoto nevyzpytatelného člověka...

Situace v domě umírajícího spisovatele byla zvláštní. Sjeli se do něj lidé, kteří hráli v různých etapách Gorkého života různé role. Byla zde spisovatelova první a jediná legitimní žena Jekatěrina Peškovová (i když spisovatel a jeho žena měli v životě další partnery, nikdy se nerozvedli), která stála celý život v politické opozici proti svému muži, Gorkého poslední družka Mura, snacha, vnučky, zdravotní sestra Čertkovová... Společně s profesionálním zdravotním personálem tvořili jakýsi bizarní kolektiv, který o spisovatele po sedmáct dní, kdy sváděl boj se smrtí, dnem i nocí pečoval. A jak tyto napjaté dny prožíval ten, kterého se události dotýkaly neméně osobně, „přítel“ Stalin? Třikrát se přijel diktátor na nemocného v doprovodu členů politbyra (Molotova a Vorošilova) před smrtí podívat. Tyto návštěvy měly demonstrovat, že státníkovy obavy o spisovatelův život jsou opravdové a jejich vzájemné přátelství hluboké. Při každé ze Stalinových návštěv došlo k něčemu, co Gorkého blízcí přirovnávali k „zázraku“: spisovatel, jehož duše byla od tohoto světa již hodně vzdálená, ožil. Jednou vypil se Stalinem a jeho suitou láhev vína, podruhé hovořil o svých dalších tvůrčích plánech a žertoval, že již brzy bude zase fit. Těžko soudit, jaké pocity generalissimus zažíval, když při každé jeho návštěvě pacient do slova vstával z mrtvých. To, že se po každé návštěvě z politbyra pacientovi udělalo lépe, vysvětlila později ve svých pamětech prozaicky zdravotní sestra Čertkovová. Poté co 8. června lékařské koncilium dospělo k názoru, že situace je bezvýchodná, vzpomněla si, jak jednou v Sorrentu spisovatele zachránila injekce velké, nedovolené dávky kafru. „Šla jsem za Levinem a řekla: ‘Dejte mi svolení, abych mu píchla kafr, dvacet kubíků, je to stejně jedno, stav je beznadějný.’ (...) Levin se poradil s doktorem, řekl: ‘Dělejte, co chcete.’ Píchla jsem mu kafr. Otevřel oči a usmál se: ‘Cože jste se tady tak sešli? Budete mě snad pohřbívat?’ V tom okamžiku vstoupil Stalin aj. A[l]exej M[aximovič] s nimi mluvil jako zdravý...”⁸⁶

Avšak rezervy organismu zmobilizovaného podpůrnými injekcemi a vůlí umírajícího se chýlily ke konci. Sedmáctého června došlo k nečekaně silnému chrlení krve, které prudce zhoršilo spisovatelův stav. Osmnáctého června 1936 před polednem umírá. Přijel sochař Sergej Merkunov, aby sňal posmrtnou masku, přijeli lékaři, aby provedli pitvu. Plíce byly celé pokryté vápnem. Je s podivem, že vůbec ještě dýchal. Devatenáctého června proběhla na Rudém náměstí smuteční ceremonie. Účastnilo se jí osm set tisíc lidí. Stalin, Molotov, Kaganovič a Ordžonikidze nesli nosítka s prachem zesnulého. Vpodvečer byla urna pohřbena u kremelské zdi.

---

86 BARACHOV, V. S.: *Drama Maksima Gorkogo*, s. 339.

Fakta a verze o Gorkého smrti

Gorkého smrt, jež přišla Stalinovi velmi vhod, zůstává dodnes opředena mnoha legendami. Obsáhlý sborník *Kolem smrti Gorkého*, vydaný Ruskou akademií věd,⁸⁷ poprvé sumarizující veškeré archivní materiály, nám dovoluje vrátit se ke sporu o jejich příčinách. Rozbor všech verzí konce spisovatelova života by vydal na samostatnou obsáhlou studii.

To, co máme dnes k dispozici, jsou svědectví získaná během třetího moskevského procesu, mlhavé fámy vzniklé v dobách teroru, lékařské záznamy o průběhu choroby a pitevní zpráva.

Analýza faktů vyvrací nejrůznější legendy a fámy o tom, že Maxim Gorkij byl na Stalinův příkaz otráven čekisty za aktivní pomoci Mury, agentky tajné policie a spisovatelovy někdejší družky. Ani polský spisovatel Gustaw Herling-Grudziński, zaujímající nekritický postoj k různým hypotézám, v nichž se stírá hranice mezi fakty, výmysly a domněnkami, nemá ve své stati „Sedm smrtí Maxima Gorkého“ pravdu.⁸⁸ Současné historii se jako nejpravděpodobnější jeví verze, že Gorkij zemřel přirozenou smrtí. Když začalo docházet mezi Stalinem a Gorkým k názorovým neshodám, spisovatel již nebyl tím, kým býval na vrcholu svých sil. Byl to vyčerpaný člověk, zlomený smrtí syna. Proč by Stalin zabíjel spisovatele, jenž byl beztak starý a na pokraji smrti? Neměl důvod zasahovat do chodu událostí vyvíjejících se tak, jak si sám přál. Více než čtyřicet let spisovatel trpěl tuberkulózou, zděděnou po matce, k tomu přičtěme následky průstřelu plic, který si v mládí způsobil, když se neúspěšně pokusil o sebevraždu. Obojí jej činilo náchylným k zápalům plic. Svůj stav konzultoval se zahraničními specialisty. Jeho situace byla z lékařského hlediska považována za beznadějnou a byla mu doporučena pouze kyslíková terapie.

Koncem května 1936 přijel Gorkij do Moskvy nemocný a vyčerpaný. I bezvýznamné letní nastydnutí se mohlo v jeho stavu proměnit v životu nebezpečnou chorobu. Když nastaly závažné komplikace, lékaři již byli bezmocní. Výsledky pitvy ukázaly, že spisovatelovy plíce byly v žalostném stavu: s vrostlou pohrudnicí, zvá-

Maxim Gorkij na úmrtním loži 18. června 1936 (repro z knihy Pavla V. Basinského Gorkij)

87 *Vokrug smerti Gorkogo: Dokumenty. Fakty. Versii.* (Maksim Gorkij: Materiály i issledovanija, sv. 6.) Moskva, IMLI RAN – Nasledije 2001.

88 HERLING-GRUDZIŃSKI, Gustaw: Sedm smrtí Maxima Gorkého. In: TÝŽ: *Hodina stínů*. Praha, Torst 1999, s. 221–244.

penatělé. Koncem osmdesátých let nejlepší plicní specialisté znovu studovali průběh choroby. Nikdo z nich nezpochybnil diagnózu ani léčbu. Lékaři Levin a Pletněv, vysoce erudovaní odborníci, v rozpoutaném soudním procesu obvinění ze smrti Maxima Gorkého, léčili spisovatele správně. Aby byl výčet obviněných v dané souvislosti úplný, je třeba dodat, že smrt Gorkého tvořila jednu z položek na seznamu obvinění směřujících v roce 1937 k likvidaci šéfa NKVD Jagody. Věděl toho příliš mnoho, proto se Stalin potřeboval svého někdejšího muže číslo jedna zbavit, i když Jagoda – jak dlouhá léta kolovalo v legendě – spisovatele neotrávil.⁸⁹ Ze smrti Gorkého byl obviněn i sekretář Krjučkov. Oba čekisté – Krjučkov a jeho nadřízený Jagoda – byli zastřeleni na jaře 1938.

Místo závěru

Přestože bylo v posledních dvou desetiletích odtajněno množství archivních materiálů, nelze je zdaleka považovat za úplné. Je třeba přistoupit na to, že některé události Gorkého života zůstanou pravděpodobně navždy tématem diskusí. Pochyb a nejasností provokujících k úvahám bude v této kauze vždycky dost. Jedno však ze skutečností, jež dnes známe, vyplývá zcela neochvějně: stěží najdeme v ruské literatuře dalšího spisovatele, jehož pozice by byly tak proměnlivé jako pozice Maxima Gorkého. Gorkij nebyl svým naturelem hrdina. Nestálo ho mnoho úsilí přesvědčit sám sebe, že na tom, jak koná, není nic zavrženíhodného, že to, čemu slouží, je skutečně „nové a pokrokové“. Kompromis umělce s mocí vždycky byl a bude věcí mravní integrity a svědomí. Viděno takto nezbyvá než konstatovat, že mravně konzistentní osobností Maxim Gorkij nebyl. Spisovatelů, kteří rozpustili svůj talent ve stranické rétorice novinových statí, bylo v sovětské literatuře mnoho, žádný z nich však nepřispěl k rozbuzení stalinismu jen proto, že neviděl, co nechtěl, takovou měrou jako Maxim Gorkij. V hodnocení jeho osobnosti a role, již mu bylo souzeno hrát ve společenském a politickém dění rodícího se „prvního proletářského státu na světě“, zůstanou zřejmě navždy dvě krajní polohy: Maxim Gorkij, který přímluvami na nejvyšších místech pomohl ulehčit konkrétní lidské osudy, zachránit životy – a Maxim Gorkij, který dal mezinárodně uznávanou autoritu svého hlasu k dispozici jednomu z největších zločinců minulého století. I když byly v období perestrojky tisícům továren, škol, ulic a náměstí v Rusku, jež byly pojmenovány po někdejším „prvním sovětském spisovateli“, vráceny jejich původní názvy, i když se četní teoretikové a historici literatury snažili přehodnotit mnohé z toho, co se ve zpolitizovaných dějinách ruské literatury sovětského období odehrálo, Maxim Gorkij nezmizí. Zůstává centrální postavou dramatu ruské literatury první třetiny 20. století.

---

89 Jagoda byl v procesu proti „trockistickému křídlu“ obviněn z mnoha zločinů, které nespáchal, jak to bylo u obětí moskevských procesů obvyklé. Během soudního procesu na tato obvinění, k nimž se během předchozích výslechů přiznal, odmítal jakkoli slovně reagovat.

Výběr z literatury o Maximu Gorkém

- BARACHOV, Vladimír S.: *Drama Maksima Gorkogo: Istoki, kollizii, metamorfozy*. Moskva, IMLI RAN 2004
- BARANOV, Vadim I.: *Gorkij bez grima: Tajna smerti*. Moskva, AGRAF 1996
- BARANOV, Vadim I.: *Maksim Gorkij: Podlinnyj ili mnimyj*. Moskva, Prosveščeniye 2000
- BASINSKIJ, Pavel V.: *Gorkij*. Moskva, Molodaja gvardija 2005
- GORKIJ, Maxim: *Něsvojevremennye mysli*. Sankt-Petěrburg, Azbuka-klassika 2005
- GORKIJ, Maxim: *O literatuře*. Praha, Československý spisovatel 1951
- HERLING-GRUDZIŃSKI, Gustaw: Sedm smrtí Maxima Gorkého. In: TÝŽ: *Hodina stínů*. Praha, Torst 1999, s. 221–244
- HONZÍK, Jiří: Klasik a současník: K 25. výročí úmrtí Maxima Gorkého. In: *Literární noviny*, roč. 10, č. 24 (1961), s. 1 n.
- HONZÍK, Jiří: Spisovatel na rozhraní epoch. (Rukopisná stať z roku 1969, 26 stran. Psáno pro sborník deseti studií, který měl vyjít v nakladatelství Leasing Verlag v Dortmundu v SRN.)
- HONZÍK, Jiří: Život a dílo Maxima Gorkého. (Rukopisná osnova přednášky realizované v semestru 2005/2006 na Pedagogické fakultě Západočeské univerzity v Plzni, 12 stran.)
- KADLEC, Josef: Poznámky o Gorkém. In: GORKIJ, Maxim: *Zapomenuté povídky*. Praha, SNKLU 1964, s. 381–436
- KASACK, Wolfgang: *Slovník ruské literatury 20. století*. Praha, Votobia 2000
- KJETSAA, Geir: *Maksim Gorkij: Sudba pisatelja*. Moskva, Nasledije 1997
- Lenin – Gorkij: Dopisy. Vzpomínky. Dokumenty*. Praha, SNPL 1962
- POSPÍŠIL, Ivo a kol.: *Slovník ruských, ukrajinských a běloruských spisovatelů*. Praha, Libri 2001
- PRIMOČKINA, Natalja N.: *Pisatel i vlast'*. Moskva, ROSSPEN 1998
- SOLŽENICYN, Alexandr I.: *Souostroví Gulag*, sv. II/3–4. Praha, OK Centrum 1990
- SKATOV, Nikolaj N. a kol.: *Russkije pisatelji: Bibliografičeskij slovar v dvuch čaštjach*, sv. 1. Moskva, Prosveščeniye 1998
- SPIRIDONOVA, Ljudmila: *M. Gorkij: Dialog s istorijej*. Moskva, Nasledije 1994
- SPIRIDONOVA, Ljudmila: *M. Gorkij: Novyj vzgljad*. Moskva, IMLI RAN 2004
- VAKSBERG, Arkadij I.: *Gibel burevestnika: Maksim Gorkij. Poslednije dvadcať let*. Moskva, Terra-Sport 1999
- Vokrug smerti Gorkogo: Dokumenty, fakty, versii*. Moskva, IMLI RAN – Nasledije 2001
- ZAHRÁDKA, Miroslav: *Toulky s ruskými spisovateli. Ústí nad Orlicí, Oftis 2007*
- ZAHRÁDKA, Miroslav: *Ruská literatura XX. století: Literární proudy a osobnosti*. Olomouc, Periplum 2003

Návrat André Gida

Daniela Kolenovská

Jednotná fronta proti fašismu

V době celosvětové hospodářské krize třicátých let minulého století dodávaly oficiálně proklamované úspěchy sovětského pětiletého plánu bolševickému režimu na přitažlivosti. Nejenže sovětský společenský systém nebyl důsledky zhroucení trhů ve většině zemí zasažen, zdálo se dokonce, že dokázal překonat i revoluční teror a stabilizoval se. Jestliže ještě v říjnu 1922 zůstal přední francouzský politik z Radikální strany Édouard Herriot se svým názorem, že „Rusko začíná dýchat“, prakticky osamocen, pak o deset let později byla jeho óda na Sovětský svaz jen jednou z mnoha.¹ Tak výrazná změna nesouvisela pouze se světovou hospodářskou krizí. Příčinil se o ni také nástup německých nacistů k moci. Sovětská diplomacie spolu s Kominternou, moskevským ústředím komunistických stran, zmírnily v reakci na něj protiburžoazní tón a zajistily Sovětskému svazu čelné postavení v rychle vznikající antifašistické koalici. Směrem k zahraničním vládám sovětské vedení začalo propagovat „politiku kolektivní bezpečnosti“; v instrukcích zahraničním komunistickým stranám převládly výzvy ke spolupráci napříč celým levicovým spektrem.

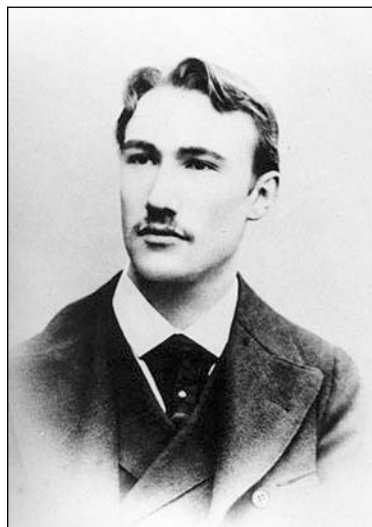
Dříve proklamované heslo nabádající komunisty k nesmiřitelnému boji „třídy proti třídě“ bylo minulostí nejpozději v březnu 1933, kdy Kominternu vyzvala Socialistickou internacionálu ke spolupráci. Sovětskými ideology definované hranice

---

1 „Rusko začíná dýchat. Měl jsem ten dojem z prvního letného průzkumu, při pohledu na onen ruch, který by se dal nazvat horečným a prostým obřadné pomalosti Rusi. Avšak to je zatím jen vnějšek. Bude potřeba podívat se více zblízka.“ (HERRIOT, Édouard: Ce que j'ai vu en Russie: De Berlin à Moscou. In: *Le Petit Parisien* (17.10.1922), s. 1.)

spolupráce byly od té doby flexibilní a umožňovaly národním komunistům intenzivněji využívat kontakty mimo vlastní stranu. Aktivizovala se nejrůznější sdružení přátel SSSR, ligy a rady odpůrců války, koloniálního a imperialistického útlaku, odborná i laická veřejnost se scházela na jimi pořádaných kongresech a demonstracích. Rostl počet příslušníků těchto sdružení a přibývalo i členů legálních komunistických stran. Na sedmém kongresu Komunistické internacionály, který se sešel v roce 1935, delegáti z kapitalistických zemí zastupovali 785 tisíc straníků, tedy téměř o 350 tisíc více než na předchozím kongresu v roce 1928.² Západoevropští intelektuálové ochotně vystupovali na prosovětských fórech a spolu s odboráři, novináři i předními veřejnými činiteli povyšovali idealizovanou bolševickou Moskvu nad realitu vlastní společnosti. Zprávy o drastické sovětské vnitřní politice jim přitom nebyly neznámé. Světu je vedle ruské emigrace, kterou mnozí (často i oprávněně) považovali za málo objektivní, přinášeli i korespondenti hlavních tiskových agentur nebo diplomaté.

S rostoucí angažovaností západoevropské veřejnosti v levicovém hnutí stoupal počet zájemců o návštěvu Sovětského svazu. Moskva k nim nebyla lhostejná; měla tehdy již k dispozici sofistikovaný mechanismus, kterým pohyb cizinců na svém území řídila a monitorovala. Československý obchodní zástupce v Moskvě Josef Girska upozorňoval ve svých zprávách Prahu na skutečnost, že poznávací cesty dělníků, intelektuálů i poslanců evropských parlamentů Sověti cíleně připravují tak, aby zakryli negativní stránky systému – hosté se podle něj setkávali pouze s pečlivě vybranými lidmi, navštěvovali jen určitá místa a bez znalosti ruštiny měli minimální šanci zaznamenat nesrovnalosti.³ Vedle úmyslu využít zahraniční turisty k pro-

André Gide ve svých dvaadvaceti nebo třiaadvaceti letech (fotografie pochází z roku 1891 nebo 1892)

2 Viz REES, Tim – THORPE, Andrew (ed.): *International Communism and the Communist International: 1919–1943*. Manchester, Manchester University Press 1998; DREYFUS, Michel – HUBER, Peter – PENNETIER, Claude – STUDER, Brigitte – WEHENKEL, Henri – WOLIKOW, Serge: *Le Komintern, l'histoire et les hommes: Dictionnaire biographique de l'Internationale communiste en France, en Belgique, au Luxembourg, en Suisse et à Moscou (1919–1943)*. Paris, Les Éditions de l'Atelier 2001, s. 43.

3 Viz *Archiv Ústavu T. G. Masaryka* (ve správě Masarykova ústavu a Archivu Akademie věd ČR, v. v. i.), Praha, osobní fond T. G. Masaryka, Republika, karton 522, složka 8, číslo 461/res. pol. 27.

pagandistickým účelům motivovaly Sovětský svaz k větší otevřenosti také ekonomické důvody, protože cizinci přiváželi cenné valuty.

Většina zahraničních cestovatelů využívala služeb sovětské Státní akciové společnosti pro zahraniční turistiku (Inturist), která od svého založení v roce 1929 postupně systematizovala a centralizovala péči o cizince v Sovětském svazu. Společnost Inturist nahlížela na svou práci jako na propagandistický prostředek navazování hospodářských, technologických a kulturních kontaktů, a preferovala proto organizování skupinových zájezdů do nejrůznějších průmyslových podniků, do nemocnic nebo vzorových věznic a vzdělávacích zařízení. Byla však schopna zajistit také individuální servis pro vážené hosty Všesvazové společnosti pro kulturní vztahy se zahraničím (VOKS) či Svazu sovětských spisovatelů. Obvyklé bylo, že po vstupu na sovětské území očekával tento typ hostů průvodce, který pro ně sestavil program na celou dobu pobytu a zajišťoval jeho hladký průběh. Sovětské statistiky uvádějí, že celkově Inturist zorganizoval do roku 1939 cesty přibližně stovce tisíc turistů, z čehož více než šedesát procent připadalo na léta 1936 a 1937. Jestliže dříve překážela zahraničním návštěvníkům v poznání sovětské reality neznalost ruštiny, od vzniku Inturistu byla bariéra ještě vyšší. Do jeho hotelů, obchodů a dopravních prostředků, specializovaných na práci s cizinci, sovětsští občané nesměli. Program byl v rukou překladatelů a průvodců Inturistu, kteří o cestách i vyjádřeních svých svěřenců sepsovali pro své nadřízené detailní zprávy. Soukromé deníky tehdejších návštěvníků Sovětského svazu prozrazují, jakých manipulací užívaly sovětské orgány, aby se pokusily změnit jejich hodnoty a postoje. Navzdory kritice za naivní postřehy zůstala proto většina významných Evropanů a Američanů, kteří tehdy osobní návštěvou Sovětského svazu jeho propagandu podpořili, k Sovětům loajální. Například citovaný lyonský starosta a trojnásobný francouzský premiér Herriot v roce 1933 na své další cestě po SSSR přehlédli Ukrajinu sužovanou hladomorem a zprávy o hladovějících odsoudil jako lež.⁴

Přes to, co zde bylo dosud řečeno, nelze předpokládat, že za příklonem části evropských elit k Sovětskému svazu stály pouze omyly nebo strach před německou rozpínavostí. Myšlenky intelektuálů z přelomu druhé a třetí dekády minulého století měly důležitý podtext: hledání nového, vyváženějšího společenského systému, který by dokázal odolat problémům, s nimiž si demokratické státní zřízení nevědělo rady. Sovětský svaz byl proto od svého vzniku se zájmem i určitými sympatiemi sledován jako radikální sociální experiment. Světová hospodářská krize a s ní spojené upevnění autoritativních režimů napříč Evropou tyto naděje posílily.

Zvláště patrný byl tento trend mezi francouzskou levicí, která doufala, že v sovětském Rusku se naplní revoluční tužby, dávno proklamované v jejich vlastní zemi.

---

4 Viz BAGDASARJAN, Vardan E. – ORLOV, Igor B. – ŠNAJDGEN, Jožef J. ad.: *Sovetskoje zazerkalje: Inostrannyj turizm v SSSR v 1930–1980-je gody*. Moskva, Forum 2007; STERN, Ludmila: *Western Intellectuals and the Soviet Union, 1920–1940: From Red Square to the Left Bank*. Abingdon – London – New York, Routledge 2007, s. 25 n.

Obecně řečeno, motivy respektu francouzské levice k sovětskému modelu se přitom rozcházely s podstatou názorů většiny britských levicových intelektuálů, kteří – ponecháme-li stranou Rajani Palme Dutta a ostatní přední členy komunistické strany – sovětskou nesvobodu a bídu vnímali. Aktivně vystupovali především spisovatel Herbert George Wells a manželé Webbovi, kteří ve Velké Británii roku 1884 založili reformistickou socialistickou Fabiánskou společnost. Na stranu bolševické Moskvy je přivedla víra v evoluci, ve Stalinovi spatřovali osvíceného diktátora pracujícího na postupném povznesení zaostalé země; jen George Bernard Shaw diktaturu obdivoval.⁵

Extrémním příkladem francouzského intelektuála doslova adorujícího sovětskou praxi se stal spisovatel Henri Barbusse, který do Francouzské komunistické strany vstoupil ihned po jejím založení v prosinci 1920, aby se vzápětí aktivně podílel na rozvoji mezinárodního komunistického hnutí. Vzestupu sovětského kreditu ve světě měl prospět i jeho obdivný Stalinův životopis, jehož přípravu mohl Barbusse dokonce osobně konzultovat se sovětským diktátorem. Byl jedním z pouhých šesti zahraničních spisovatelů, které se Stalin ve třicátých letech uvolil osobně přijmout, aby s nimi diskutoval obsáhlá mezinárodní i vnitropolitická témata. V Moskvě si Barbussovy podpory cenili do té míry, že po jeho smrti v srpnu 1935 smělo být tělo spisovatele vydáno příbuzným do Francie teprve po projednání v sovětském politbyru.⁶ Říjnovou revoluci přivítal také další ze Stalinových návštěvníků Romain Rolland. Ovlivněn dlouholetým přátelstvím s Maximem Gorkým, nikdy neopustil chápavý postoj k Sovětskému svazu, ačkoli jeho rezervovanost vůči brutalitě stalinského systému byla značná.⁷ S bolševickou Moskvou sympatizovali i další francouzští literáti, jako například Louis Aragon, Anatole France nebo André Malraux, který byl v sovětském Rusku již počátkem dvacátých let za obchodem. Zajímala ho revolucí zmítaná Čína, ale i Lev D. Trockij, s nímž se v srpnu 1933 v Paříži osobně setkal.⁸

---

5 Viz CAUTE, David: *The Fellow-Travelers: A Postscript to the Enlightenment*. London, Weidenfeld & Nicolson 1973, s. 17–25; srv. DUTT, Rajani Palme: *World Politics, 1918–1936*. London, Victor Gollancz 1936, s. 275–322.

6 *Rossijskij gosudarstvennyj archiv socialno-političeskoj istorii*, Moskva (dále RGASPI), fond (f.) 17, opis (o. – inventář) 3, dělo (d. – archivní jednotka) 970, s. 1 n.; KULIKOVA, G. B.: Sovetski-je voždi i zarubežnyje vizitery. In: GOLUBJOV, A. V. (ed.): *Rossija i mir: Glazami drug druga. Iz istorii vzajmosprijatija*. Moskva, Institut rossijskoj istorii Rossijskoj akademii nauk (IRI RAN) 2007, s. 80–105 (4. vydání); BARBUSSE, Henri: *Stalin*. Praha, Odeon 1936.

7 Viz MICHAJLOV, A. D. ad. (ed.): *M. Gorkij i R. Rolland: Perepiska, 1916–1936*. Moskva, Nasledije 1995; ROLLAND, Romain: *Voyage à Moscou (juin–juillet 1935)*. Paris 1935 (nové vydání s dodatečnými Rollandovými poznámkami z října až prosince 1938: Paris, Albin Michel 1992). Korespondence a dokumenty o přípravě cesty Romaina Rollanda do SSSR viz *Gosudarstvennyj archiv Rossijskoj feděracii* (dále GARF), f. 5283, o. 7, d. 371, s. 57–89.

8 Viz BIET, Christian – BRIGHELI, Jean-Paul – RISPAIL, Jean-Luc: *Malraux: La création d'un destin*. Paris, Gallimard 1987; ARZAKAJAN, Marina C.: Andre Malro. In: *Voprosy istorii*, č. 5 (2005), s. 34; DEUTSCHER, Isaac: *Trockij v izgnanii*. Moskva, Politizdat 1991, s. 315, 320 a 409.

Spisovatel Henri Barbusse, fanatický přívrženec komunistické revoluce a sovětského režimu, na kresbě ve 4. čísle časopisu *Litěraturnyj kritik* z roku 1933

Načas se společníkem komunistů stal také další významný spisovatel, André Gide (1869–1951). Jeho prosovětské působení však bylo velmi krátké a rozchod komunistů s ním neobvykle halasný. Rozhodla o tom útlá a ve spisovatelově literárním díle zdánlivě zanedbatelná reportáž *Návrat ze Sovětského svazu*. Pokusíme se zde vysvětlit, jak k tomu došlo.

André Gide – symbol antifašistické fronty

Komunistům byl Gide počátkem dvacátých let lhostejný. Neměl podobně úzké vazby na sovětskou inteligenci ani komunistické sympatizanty jako Rolland a zachovával si intelektuální nezávislost. Tu mu poskytoval také jeho původ a vzdělání. Gide pocházel z výrazně protestantsky založené pařížské rodiny univerzitního profesora práv; matka, která Gida od otcevy předčasné smrti vychovávala, byla kalvíníka. Velký vliv na něho v mládí mělo studium na Alsaské koleji a pobyt v se-

verní Africe, kde si uvědomil relativitu evropských hodnot a morálky. V Alžírsku měl příležitost více se poznat s Oscarem Wildem a stal se jeho blízkým přítelem.⁹ Gide, který původně spolupracoval se symbolistickými časopisy *Le Conque* a *l'Érmitage*, pomohl v roce 1909 založit „neoklasicistní“ *La Nouvelle revue française*. Kromě toho překládal do francouzštiny díla Williama Shakespeara, Waltera Whitmana, Williama Blaka i texty bengálského zastánce sblížení Východu a Západu Rabíndranátha Thákura. Podle vlastního přesvědčení však za své filozofické názory vděčil nejvíce Schopenhauerovi, Goethovi, Nietzschemu, Wildovi a Dostojevské-

⁹ Gide toužil poznat Wilda již od doby, kdy o něm u Stéphanu Mallarmé slyšel vyprávět. K jejich prvnímu setkání napomohl přítel v roce 1891. Gide později zaznamenal své tehdejší dojmy: „Triumf vítězství byl v jeho gestu, v jeho pohledu... Jeho knihy uváděly v úžas, okouzlovaly. Jeho kusy hrálo několik divadel londýnských. Byl bohatý, byl veliký, byl krásný; zahrnut štěstím a hodnotami...“ (GIDE, André: *Oscar Wilde: In Memoriam*. Praha, Alois Srdec 1918, s. 7.)

mu, z Francouzů si vážil Michela de Montaigne, Stéphana Mallarmé a Paula Valéryho. Kromě vlivu rodiny, přátel a vzdělání vyděloval Gida ze skupiny francouzské intelektuální levice také jeho věk. Narodil se v roce 1869 a Dreyfusova aféra nebo názory spisovatele Jeana Jaurèse se ho tak dotýkaly méně než vrstevníků Anatola France. Na druhé straně byl Gide o celých třicet let starší než francouzská generace následující myšlenky německých filozofů Georga W. F. Hegela, Edmunda Husserla a Martina Heideggera. Vzpoura proti univerzálnímu idealismu a mechanickému analytickému rozumu se proto Gida týkala jen zčásti a vycházela z jiné inspirace. Zprvu ji ventiloval svou literární činností a prací v charitativní organizaci, na konci první světové války začal veřejně vystupovat odvážněji.¹⁰

V polovině dvacátých let Gide podnikl téměř roční cestu do francouzského Konga, aby po návratu zveřejnil obsáhlé svědectví o tamní dramatické situaci. Nešlo mu přitom o útrapy cestování divokou přírodou. Její nezkratnost a romantika společně s domorodou kulturou probouzely Gidův respekt. Opačně na něho ovšem působilo bezuzdné chování francouzských obchodních společností, jejich rasismus a neochota zajistit místním zaměstnancům za tvrdou a často smrtí končící práci být jen základní existenční potřeby. Gidův životopisec Alan Sheridan označil právě tuto africkou cestu za počátek nové, rozvinutým sociálním myšlením charakteristické etapy Gidova života. Dodejme, že *Cesta do Konga* a odmítavé reakce Henriho Massise, Françoise Mauriaca nebo Paula Claudela odhalily, že spojení Gida s francouzskými katolickými humanisty není myslitelné.¹¹

Svým popřením dobových morálních konvencí a způsobu nazírání na život André Gide jasně směřoval do opozice vůči hodnotám vlastní společnosti. Jeho dílo bylo charakteristické naturalismem, humanismem, zájmem o vše nové i vírou, že člověk nabude svobody materiální i ideově neomezené. Orientace na budoucnost Gida ve střetnutí fašismu a stalinismu logicky vedla na stranu Sovětského svazu, jehož ideologie z vize pozitivní budoucnosti vycházela a nepostrádala navíc ani silný sociální akcent, který Gide obtížně hledal ve francouzské politice.¹²

Přes rostoucí citlivost k sociálním otázkám se Gide přímému zapojení do levicových organizací vyhýbal až do roku 1933, kdy se stal redaktorem časopisu *Commune*, vydávaného Asociací revolučních spisovatelů a umělců, kterou založili francouzští komunisté Paul Vaillant-Couturier a Maurice Thorez. Spolu s další

---

10 Viz ŠRÁMEK, Jiří: *Dějiny francouzské literatury v kostce*. Olomouc, Votobia 1997; ČÁBELA, Josef: A. Gide: Večírek u Anděly. In: *Host*, č. 2 (1993), s. 109–128.

11 GIDE, André: *Voyage au Congo*. Paris, Gallimard 1927 (česky: *Kongo: Voyage au Congo*. Praha, Pokrok 1928); SHERIDAN, Alan: *André Gide: A Life in the Present*. Cambridge (Massachusetts), Harvard University Press 1999, s. 351–382; viz též GIDE, André: *Le retour du Tchad*. Paris, NRF – Gallimard 1928.

12 Detailní rozbor Gidova literárního díla viz např. WALKER, David: *André Gide*. New York, St. Martin 1990; SCHNYDER, Peter: *Permanence d'André Gide: Écriture, littérature, culture*. Paris, l'Harmattan 2007.

hvězdou tehdejší francouzské literární obce André Malrauxem se zároveň aktivně zúčastnil kampaně ve prospěch komunistů obviněných ze zapálení Říšského sněmu. Oba spisovatelé přijeli do Německa, aby tam osobně tlumočili protest proti způsobu vedení lipského procesu, a přestože přijetí u německých oficiálních míst nedosáhli, jejich akce pomohla k celkovému zviditelnění aktivit německých uprchlíků ve Francii.¹³

Tedy byl André Gide také poprvé výrazněji zaznamenán v Sovětském svazu. Objevily se krátké tiskové zprávy upozorňující na jeho nedávná prohlášení, Gida-spisovatele v nich zřetelně převyšoval Gide-sociální symbol. Sovětský teoretický časopis *Litěraturnyj kritik*, který se programově hlásil k bolševickým zásadám, se o něm dokonce opakovaně vyjadřoval jako o prvním mezi spisovateli buržoazní společnosti, kteří pochopili rozpad kapitalistických hodnot a přihlásili se k Sovětskému svazu.¹⁴ Gidovo literární umění sovětské redaktory nezajímalo. Ačkoli časopis *Za rubežom*, vedený Maximem Gorkým, se několikrát k Gidovi vrátil,¹⁵ ani centrální postava sovětského oficiálního literárního života tohoto francouzského autora zvláště nesledovala. V jednom dopise Stalinovi Gorkij označil za nejlivnější osobnost mezi inteligencí románských zemí Malrauxe. Oceňoval jeho výjimečný organizační talent a pochopení pro význam boje Sovětského svazu proti fašismu.¹⁶ Nic na tom nezměnilo ani vydání do ruštiny přeložených sebraných Gidových spisů leningradským Státním nakladatelstvím umělecké literatury v roce 1935. Při sovětské interpretaci Gidových *Penězokazů*, *Cesty do Konga*, *Návratu z jezera Čad* i *Deníků* z roku 1932 byly záměrně zdůrazňovány autorovy kritické poznámky o kapitalismu.

Velkým popularizátorem Gidova díla v Sovětském svazu – navzdory svému pozdějšímu úsilí ho kompromitovat – byl spisovatel a neoficiální sovětský kulturní vyslanec ve Francii Ilja Erenburg. Jeho zásluhou získal Sovětský svaz přátele už v Jean-Richardu Blochovi nebo v André Malrauxovi, kteří se jako jedni z mála zahraničních spisovatelů nechali v srpnu 1934 přesvědčit k účasti na prvním sjezdu sovětských spisovatelů v Moskvě. Malraux pak figuroval i v dalších Erenburgových plánech na vytvoření široké antifašistické aliance světových literátů, jež by bránila Sovětský svaz. A bude to Blochův hlas, který na vlnách moskevského rozhlasu začne od roku 1941 vyzývat Francouze k boji proti Hitlerovi.¹⁷ Brzy se díky Eren-

13 Viz PAYNE, Robert: *André Malraux: A portrait*. Paris, Buchet – Chastel 1973, s. 154 a 157.

14 Viz GALPERINA, E.: Andre Žid i kommunizm. In: *Litěraturnyj kritik*, č. 6 (1933), s. 87–108; LUNACARSKIJ, Anatolij: Kuda idot francuzskaja intělligencija. In: *Tamtěž*, č. 2 (1934), s. 55–63.

15 Viz ŽID, Andre: Stranicy iz dněvnika. In: *Za rubežom*, č. 7 (5.3.1934), s. 5; Andre Žid. In: *Tamtěž*, č. 18 (25.6.1934), s. 11.

16 Viz CLARK, Katerina – DOBRENKO, Evgeny – ARTIZOV, Andrei – NAUMOV, Oleg (ed.): *Soviet Culture and Power: A History in Documents, 1917–1953*. New Haven – London, Yale University Press 2007, s. 191 n.

17 Viz MORRISEY, Will: *Reflections on Malraux: Cultural Founding in Modernity*. Lanham – New York – London, American University Press 1984, s. 37–70; FREZINSKIJ, Boris Ja. (ed.): *Ilja*

burgovi v listech *Litěraturnaja gazeta* a *Večernaja Moskva* objevilo také jméno „stařička“, jak Gida Erenburg v pracovní korespondenci nazýval.¹⁸ Od dubna 1933 navázala s Gidem kontakt i Všesvazová společnost pro kulturní vztahy se zahraničím, aby tak rozšířila řady spřátelených francouzských literátů, kteří pomáhali popularizovat sovětské zahraničněpolitické cíle v prostředí dosud nezkompromitovaném otevřenou propagandou.¹⁹

Současně si Gida předcházeli také francouzští komunisté, kteří si i přes omezenou bolševizaci strany v polovině dvacátých let zachovali poměrně vysokou schopnost oslovovat ostatní levicové organizace, odbory i intelektuály. V letech třicátých jim volební úspěchy umožnily zasáhnout do složení francouzské vlády a v rámci Kominterny vystupovat v čele s Mauricem Thorezem jako vzor naplňování

АНДРЭ ЖИД

André Gide na kresbě v sovětském časopise *Za rubežom* z 25. června 1934

Erenburg: Na cokole istorii, sv. 2: *Pisma 1931–1967*. Moskva, Agraf 2004, s. 171–176, 181–186 a 195 n.; MAKSIMENKOV, Leonid V. (ed.): *Bolšaja cenzura: Pisatel'i i žurnalisty v straně sovetov. 1917–1956. Dokumenty*. Moskva, Dėmokratija – Matėrik 2005, s. 382–389 a 407 n.; NAUMOV, Oleg – ARTIZOV, Andrej (ed.): *Vlas' i chudožestvennaja intėlligencija: Dokumenty CK RKP(b) – VKP(b) – VČK – OGPU – NKVD o kulturnoj politike. 1917–1953 gg.* Moskva, Dėmokratija 1999, s. 300–302.

18 Viz FREZINSKIJ, B. Ja. (ed.): *Ilja Erenburg: Na cokole istorii*, sv. 2, s. 72, 74, 102, 106 a 255–257; viz též ERENBURG, Ilja: *Pisma s meždunarodnogo kongresa pisatel'ej*. In: *Litěraturnyj kritik*, č. 8 (1935), s. 3–21.

19 Seznam francouzských osobností, které chtěla VOKS získat, vznikl v letech 1927 a 1928. Gide byl ale zprvu hodnocen pouze jako potenciální sympatizant. (Viz STERN, L.: *Western Intellectuals and the Soviet Union*, s. 109 – viz pozn. 4.) Pozdější postoj k Gidovi dobře dokumentuje francouzsky psaný dopis předsedy VOKS Alexandra Arosejeva z roku 1935: „Mezi velkými a upřímnými přáteli SSSR je Vaše jméno určitě jedním z neznámějších a nejuznávanějších v nejširších vrstvách sovětských pracujících. Sovětští pracující, vysoko Vás oceňující podle Vašich děl, Vašich myšlenek a činů, jež Vás stavějí do čela levicových francouzských intelektuálů, by jistě byli velmi šťastni, kdyby s Vámi mohli navázat přímý kontakt, ukázat Vám své poslední kulturní, sociální a hospodářské výtvoary a využít Vaše osobní názhedy a podněty v této věci.“ (GARF, f. 5283, o. 7, d. 447, dopis Alexandra Arosejeva André Gidovi z dubna 1933.)

politiky „jednotné fronty“. Zvláštní péči Gidovi prokazoval Paul Vaillant-Couturier, člen Ústředního výboru Francouzské komunistické strany, její odborník v oblasti kultury a šéfredaktor jejího deníku *l'Humanité*. Společně se zúčastnili kongresu proti válce a imperialismu, který v srpnu 1932 v Amsterdamu připravili Romain Rolland s Henrim Barbussem.²⁰ Gide byl zván na setkání komunistů, pronášel projevy při antifašistických kampaních, psal články ve prospěch komunistické strany pro německý tisk a objevoval se také ve společnosti sovětských diplomatů. Podle Gidova amerického biografa Alana Sheridana vnímal spisovatel požadavky a pozvání komunistů ve skutečnosti záporně a snažil se jim vyhovět prý pouze proto, že nebyl schopen odolávat nátlaku. Aby se vyhnul Erenburgově důsledné pozornosti, předstíral prý dokonce raději nemoc.²¹ Právě v té době ovšem Gide vstoupil do francouzské Asociace revolučních umělců a spisovatelů, která podléhala řízení Kominterny. To, že se v diskusích se svými přáteli seznámil s argumenty zpochybňujícími oficiální důvody Trockého vyhoštění ze Sovětského svazu, pro něj nehrálo roli o nic větší než pro lépe informovaného Malrauxe.²² S prosovětským proudem tehdy nešel pouze v jedné záležitosti: narozdíl od ostatních se otevřeně zastal Victora Serge a žádal jeho propuštění ze sovětského vězení.²³

Na prvním Všesvazovém sjezdu spisovatelů pochválil Maxim Gorkij André Gida spolu s Romainem Rollandem jako inženýry lidských duší. Gidovu zdravici sjezdu

---

20 Viz DREYFUS, M. ad.: *Le Komintern, l'histoire et les hommes*, s. 46–50 a 103–107 (viz pozn. 2); MICHAJLOV, A. D. ad. (ed.): *M. Gorkij i R. Rollan*, s. 231 (viz pozn. 7).

21 Viz SHERIDAN, A.: *André Gide*, s. 481–484 (viz pozn. 10).

22 Rolland Malraux, bratr slavného spisovatele, pracoval v SSSR a žil v bytě u prozaika Isaaka Babela, který později upadl v nemilost režimu a po vykonstruovaném procesu byl v roce 1939 zastřelen (viz CLARK, K. – DOBRENKO, E. – ARTIZOV, A. – NAUMOV, O. (ed.): *Soviet Culture and Power*, s. 308 – viz pozn. 15). Zajímavý je záznam Malrauxovy odpovědi na žádost Borise Souvarina o podporu proti Stalinovi počátkem 30. let: „Souvarine, věřím, že Vy a Vaši přátelé máte pravdu. Nicméně v této fázi nemůžete počítat s tím, že vás podpořím. Chci být s vámi, až budete silnější.“ (Citováno dle: MORRISEY, W.: *Reflections on Malraux*, s. 113 – viz pozn. 16.) Boris Souvarine, narozený na Ukrajině a žijící jako naturalizovaný Francouz, se po svém vyloučení ze sekretariátu Komunistické internacionály v polovině 20. let stal předním levicovým kritikem sovětské diktatury. Této kritice věnoval od 20. až do 80. let minulého století řadu politicko-historických publikací, průkopnickou roli mezi nimi sehrála biografie *Stalin: Aperçu historique du bolschevisme* (Paris, Plon 1935, s několika reedicemi).

23 Viz SHERIDAN, A.: *André Gide*, s. 452–491 (viz pozn. 10). Spisovatel, žurnalista a revolucionář Victor Serge, syn ruských emigrantů narozený v Belgii, se po bolševické revoluci dostal z francouzského vězení do Petrohradu. Vstoupil do bolševické strany a stal se dokonce členem Exekutivy Komunistické internacionály. Ve druhé polovině 20. let se však připojil k trockistické opozici proti Stalinovi, načež byl zbaven funkcí a v roce 1933 odsouzen na tři roky do pracovního tábora. Díky četným zahraničním intervencím byl propuštěn a ve Francii se přidal (podobně jako Boris Souvarine) k levicovým kritikům Stalinova režimu. (Srv. SERGE, Victor: *Destiny of a Revolution*. London, Hutchinson 1937; TÝŽ: *Birth of our Power*. New York, Doubleday 1967; TÝŽ: *Russia Twenty Years After*. New Jersey, Humanities 1996.)

Андрэ Жид в Москве

Приезд Андрэ Жида в СССР — не только выдающийся факт личной биографии великого французского писателя. Посещение Андрэ Жидом Советского союза нужно рассматривать как знаменательное событие в идейном движении передовой интеллигенции всего мира.

Андрэ Жид — один из наиболее значительных и смелых художников современности.

Выросший в среде, до которой почти не доносился шум классовых битв, Жид отметил свою жизнь рядом острых конфликтов с этой средой. Он не устал подчеркивать свое нежелание «закрепляться» в ее пределах, свое стремление к счастью и свободе человечества.

Великие уроки современной истории: крах буржуазной культуры, спускающейся по ступеням Лейпцига и Нюрнберга в самое мрачное средневековье, и, с другой стороны, победа социализма в СССР — привели Жида от конфликта со старым обществом к активному участию в борьбе за новый социальный строй и культуру.

Этот замечательный путь, пройденный Жидом в последние годы, отражается в его «Дневниках».

«Дневники» сопровождают все творческое развитие Андрэ Жида, отмечая со свойственной Жиду правдивостью и требовательностью к себе все важные движения личной и писательской жизни.

На страницах «Дневников» Жид впервые с огромным волнением упоминает о СССР. Раз возникнув, этот образ уже не покидает Андрэ Жида, наполняя всю его жизнь новым смыслом.

Андрэ Жид становится активным участником и одним из виднейших руководителей антифашистского движения, борцом за освобождение Димитрова и Тельмана, вдохновителем международного писательского конгресса защиты культуры. Жид — пламенный и верный друг Советского союза.

Великий исторический смысл заключен в непрекращающемся росте и углублении связей социалистической страны с интеллектуальным авангардом человечества.

Приезд Андрэ Жида в СССР вслед за прошлогодним посещением Советского союза Ромэном Ролланом свидетельствует об этом с особой яркостью и убедительностью.

Помещаемые отрывки, взятые из «Дневников» и «Листков» Андрэ Жида, охватывают период с 1932 г. до последних дней. В этих отрывках ярко выражено отношение Андрэ Жида к СССР, к коммунизму.

ПАНСНАЯ революция, финансовый кризис в Германии и, главное, вековые стремления России... все это отвлекает меня от литературы. Я пла в два дня книгу Инкербера о моем плане...

час спускаться полком в угольную без полчища; полчас подняв отсюда. Пять часов работать, сон, в удрученной атмосфере; по социализмом плут молодые люди, последние моралью, социализм, что обступит прогрессу, который они вид в будущем. Это — долг, которому они ства познания. Ах, как хорошо пою мне их счастье!

не хотелось бы громко возгласить о смятении в СССР, чтобы мой возглас был услышан, чтобы с ним считались. Я хотел бы доказать то того времени, да эти гигантские замыслы увенчаются успехом: этого успеха я желаю всем сердцем и за него я хотел бы тоуаться. видеть, что может дать государство без дания, общество без переборолов.

ни: меня же, наоборот, — если он потерпел бы поражение.

Это состояние веры, направляющее и познающее чувства, мысли, все мое существо, — я испытываю его снова, как

ные желания поднимают передо мной и что моя мечта становится постыло.

П возмущают меня еще те, кто ворат: «Рабочие и крестьяне, пролетарии — это, вообще говоря, не шити. Прибавляют даже, что если бы я их знал, я изучил бы так же. Нет! Но этот класс тотчасных, стал угнетенный, на который вы опирает на первом же построили свое благо, — это вы заставили его стать ким, каков он сейчас, и не поднимать же кажется мне чудовищным. Вы и его до отупения, унижали, запачкали и вместе смелость говорить: видите, я неприглажен... Дайте ему только возможность выйти из невежества, получить расцвети на солнце — и мы вернемся к тому разговору. Чем он может стать вот что важно. И этого-то вы и боитесь. Но вы отлично знаете, что его непостоянство ему назавана. Дайте только приняться тем, кого вы держите соотными (впрочем, от вас ничего ждать, вы им это позволите), и тогда мы вер-

V úvodním textu k vybraným ukázkám z Gidových Deníků v časopise Za rubežem z 25. června 1936 se píše, že „návštěvu André Gida v Sovětském svazu je třeba vnímat jako významnou událost v ideovém pohybu pokrokové inteligence celého světa“

tehdy přečetl básník Louis Aragon. V červnu 1935 pak Gide svou přítomností napomohl k úspěchu mezinárodního Kongresu spisovatelů na obranu kultury v Paříži. Jeho přípravu silně zatížily spory Stalinova oblíbence Barbusse s Malrauxem a Erenburgem. Účast navíc odřekli Michail Šolochov i Maxim Gorkij. „Naše delegace je svérázná: nikdo neovládá cizí jazyky a z osmnácti je jen pět na Západě alespoň trochu známo jako spisovatelé,“ stěžoval si měsíc před kongresem Erenburg svému ochránci Nikolaji Bucharinovi.²⁴ Francouzští spisovatelé byli skladbou delegace pobouřeni: Gide, Malraux i Bloch protestovali na sovětském velvyslanectví. V poslední chvíli si vynutili alespoň přítomnost Isaaka Babela a nešťastného Borise Pasternaka, který účasti na antifašisticky laděném setkání marně vzdoroval, protože nechtěl ohrozit své v Německu žijící příbuzné. Erenburga kongres rozčaroval. Mínil, že Sovětský svaz mohl reprezentativnějším a fundovanějším výběrem delegátů i jejich projevů dosáhnout více. Zklamal ho také Malraux, který namísto socialistického realismu ve svém kongresovém vystoupení vyzdvihl myšlenku individuální svobody a požadavek, aby tvorba nepodléhala doktrínám; konstatoval dokonce, že zatímco na moskevském sjezdu bylo prezentováno sovětské pojetí literatury, v Paříži jsou podmínky volnější a nabízejí literaturu jiné, vhodnější podmínky. Přesto se pařížský kongres dokázal odlišit od zahraničního neúspěchu prvního sjezdu sovětských spisovatelů a v účasti i angažovanosti evropské literární obce ho vysoce předčil. V jeho průběhu se sovětské delegaci podařilo prosadit vytvoření Mezinárodní asociace spisovatelů na obranu kultury a byl zorganizován její stálý sekretariát.²⁵

André Gide – „zrádce Sovětského svazu“

André Gide přijal naléhavé výzvy z Moskvy k návštěvě Sovětského svazu v roce 1936. Po svém příjezdu 17. června pronesl loajální projev na oficiálním pohřbu Maxima Gorkého. O formulaci vlastního názoru na sovětskou realitu ovšem usilovat nepřestal. Týž den, kdy na pódiu na Rudém náměstí přihlížel smutečnímu průvodu po boku Josifa Stalina, Vjačeslava Molotova, Michaila Bulganina, Anastase Mikojana, Andreje Ždanova a Georgiho Dimitrova, večerel u Isaaka Babela s Borisem Pasternakem a Borisem Pilňakem; později se znovu v Babelově bytě setkal také s režisérem Sergejem Ejzenštejnem. Svůj pobyt navíc neomezil pouze na obligátní Moskvu a Leningrad, ale zamířil se svou ženou a přáteli také na jih, do Vladikavkazu, Tbilisi a odtud přes Suchumi a Soči do Sevastopolu. Narozdíl od Romaina Rollanda

24 Viz FREZINSKI, B. Ja. (ed.): *Ilja Erenburg: Na cokole istorii*, sv. 2, s. 171–176 (viz pozn. 17).

25 *Tamtéž*, s. 181–186 a 195 n. (viz pozn. 16); MAKSIMENKOV, L. V.: *Bolšaja cenzura*, s. 382–389 a 407 n.; NAUMOV, O. – ARTIZOV, A. (ed.): *Vlast' i chudožestvennaja intëlligencija*, s. 300–302 (viz pozn. 17); PAYNE, R.: *André Malraux*, s. 166 n. (viz pozn. 12).

Ke koloritu Gidova pobytu v Moskvě patřily okázalé projevy přízně „sovětských pracujících“ (repro z knihy Alana Sheridanana André Gide: A Life in the Present. Cambridge (Massachusetts), Harvard University Press 1999)

se Gidovi nepodařilo dosáhnout přijetí u Stalina. Pokoušel se mu ho zprostředkovat spisovatel, novinář a předseda zahraniční komise Svazu sovětských spisovatelů Michail Kolcov. Ilja Erenburg však údajně z Paříže Stalina varoval, že s ním chce Gide diskutovat o sovětské netoleranci k homosexuálům, a Stalin se mu proto vyhnul.²⁶

Zpět do Paříže se Gide vydal z Moskvy vlakem v den, kdy *Pravda* oznámila, že soudní proces proti šestnácti vysoce postaveným sovětským činitelům přinesl první výsledek: Leninovi spolupracovníci Lev Kameněv a Grigorij Zinovjev byli popraveni. Gide svůj sovětský pobyt reflektoval reportáží, v níž opatrně protestoval proti tamní nesvobodě. Určitou roli pravděpodobně sehrála i skutečnost, že během cesty

---

²⁶ Viz MAKSIMENKOV, L. V.: *Bolšaja cenzura*, s. 422; KULIKOVA, G. B.: *Sovetskije voždi i zarubežnyje vizitěry*, s. 85 (viz pozn. 6).

na Krym zemřel Gidův přítel, levicově angažovaný spisovatel Eugène Dabit, jehož nemoc sovětští lékaři nedokázali diagnostikovat. Gide nezastíral sympatie k sovětskému experimentu, negativní závěry svého pozorování však tlumočil rovněž. Během cesty usiloval o bezprostřední kontakt s běžnými lidmi a o pohled nezastí-
něný vlivem oficiálních sovětských představitelů. Pomáhala mu africká zkušenost i přítomnost jeho dvou rusky mluvících francouzských společníků, především pak spisovatele Pierra Herbarta, který tehdy už půl roku v Moskvě pracoval pro francouzskou mutaci časopisu *Meždunarodnaja literatura*.

André Gide zaměřil svou pozornost na intelektuální a sociální život. Sovětský svaz vnímal jako právě vznikající novou společnost a oceňoval budovatelské nadšení jeho obyvatel. Vyzdvihoval nové možnosti sportovního a kulturního vyžití, zaujala ho experimentální věznice Bolševo i setkání se spisovatelem Nikolajem Ostrovským.²⁷ Nedokázal ovšem přehlédnout nedostatek důstojného ubytování pro tvrdě pracující dělníky a jejich rodiny; přál jim také více vzdělávacích a lékařských zařízení. Podobně jako v Africe Gida rozčarovalo, že zisk, který práce dělníků přináší, nepřispívá ke zvýšení jejich životního standardu. Obrovský rozdíl mezi luxusní péčí, jíž se dostávalo jemu jako zahraničnímu hostu Svazu sovětských spisovatelů, a standardem, kterého mohli dosáhnout běžní lidé, vyvolával spisovatelovy rozpaky. Vyzýval k nápravě. A především k uvolnění nepřirozeně silné všeobecné závislosti na vůli všemocné strany a jejího vůdce Stalina, která obyvatelstvo přiměla ke každodenní konformitě. Dovolil si dokonce pochybovat o tom, zda existuje méně svobodný režim. Gide těžce nesl novou „udavačskou“ životní strategii, kterou sovětskému obyvatelstvu podle jeho názoru vnutila brutální tajná policie. O té však nejprve pomlčel. Teprve o rok později si v *Retuších* trpce povzdychne: „Nevinné hovory dětí vás mohou zahubit. (...) Každý hlídá, hlídá sebe, je hlídán. (...) Abychom se vyvarovali udání, je nejlíp je předstihnout.“²⁸ V Moskvě, kde jeho program chystali po návštěvě zjevně slabnoucího a nemocného Romaina Rollanda jako pokračování úspěšného francouzského sblížení s ideou komunismu, považovali publikaci Gidova *Návratu ze Sovětského svazu* za zradu.²⁹

Zprávy o jejím obsahu se rozšířily dříve, než mohla být vytištěna, a tak se Erenburg, Aragon a další pokoušeli Gida odradit. Nevyvraceli, že jeho pozorování jsou pravdivá, napadali ale jejich přesnost a originalitu. Jedním z nejčastějších argumentů bylo varování, že v napjaté atmosféře španělské občanské války kniha nežádoucím způsobem sníží váhu Moskvy, jediného skutečného odpůrce fašistů. Gide,

---

27 Nikolaj Alexejevič Ostrovskij, autor „vzorového“ románu *Jak se kalila ocel*, byl po smrti Gorkého jedním z kandidátů moskevského vedení na roli „prvního sovětského spisovatele“. K tomu patřilo i přijímání oficiálních zahraničních hostů.

28 GIDE, André: *Retuše k mému „Návratu ze Sovětského svazu“*. Praha, Julius Albert 1937, s. 27.

29 TÝŽ: *Retour de l'U.R.S.S.* Paris, Gallimard 1936 (česky: *Návrat ze Sovětského svazu*. Praha, Družstevní práce 1936).

Francouzský spisovatel Jean-Richard Bloch (vpravo) byl jedním z prominentních zahraničních účastníků ustavujícího sjezdu Svazu sovětských spisovatelů v srpnu 1934 v Moskvě. Na fotografii je zachycen se spisovatelem a novinářem Iljou Erenburgem (uprostřed) a předsedou zahraniční komise svazu spisovatelů Michaiilem Kolcovem (repro z edice Borise Ja. Frezinského Ilja Erenburg: Na cokole istorii, sv. 2: Pisma 1931–1967. Moskva, Agraf 2004)

který se s podobným tlakem musel vyrovnat již před zveřejněním *Corydonu*, v němž se formou sókratovských dialogů ujal apologie homosexuality, vydání své reportáže ze Sovětského svazu nezastavil. Zařadil se tak vedle Victora Serge – muže, který osobně zažil nejen revoluční Petrohrad, ale i orenburský tábor nucených prací – na seznam „zrádců a falešných přátel Sovětského svazu“.

V českém prostředí tuto interpretaci Gidova díla podal Stanislav Kostka Neumann ve svém pamfletu *Anti-Gide*. Alexej Kusák tuto knihu právem označuje za vrchol Neumannových brutálních výpadů proti moderní kultuře, jejichž prostřednictvím se v Československu etabloval kulturněpolitický stalinismus.³⁰ Neumann Gida bez skrupulí a s notnou dávkou vulgarity odsoudil jako odstrašující příklad

³⁰ Viz KUSÁK, Alexej: *Kultura a politika v Československu 1945–1956*. Praha, Torst 1998, s. 130–138.

naivního a nezodpovědně sobeckého intelektuála, který skrze svou povýšenost nedokáže chápat skutečnost bez konfrontace s ideály mimo čas a prostor. Neumann přitom ve své knize autoritativně tvrdí: „Neznáme věci mimo čas a prostor, nikdy jich nebylo a nebude.“³¹ Svoboda jednotlivce – Gidovo ústřední téma při rozchodu se sovětskou ideologií – tak pro Neumanna představuje povinnost „být účasten informované svobody a odpovědně myslet a konat v zájmu integrální emancipace lidstva“.³² Humanistický intelektuál Gide je podle něho spoután abstrakcí a svou pyšnou, o křesťanství opřenou představou svobody, která mu znemožňuje pochopit pravou svobodu lidstva. Gidův komunismus, píše Neumann, byl pouhý sen o ideální pospolitosti ideálních bytostí, který se skutečností nemá nic společného.

Z jiného, realističtějšího a fundovanějšího pohledu zprostředkovali českému prostředí Gidovu osobnost a dílo v diskusích – často velmi vypjatých – o podstatě sovětských procesů Bohuslav Mathesius, Gustav Winter, Karel Teige nebo Václav Černý.³³ Například v článku „Humanista Gide a stalinský komunismus“, zveřejněném roku 1936 v *Lidových novinách*, Černý popřel možnost, že by Gide, autor hledající ve svých literárních dílech neustále rovnováhu mezi mravním svědomím a náboženským vědomím, mohl trvale konvertovat ke komunismu: „Gide bude komunistou jen potud, pokud v něm komunismus neutluče víru, že pod ‘materialistickou’ kůrou komunismu se tají opravdový ryzí humanistický spiritualismus, o to čistší, oč je spiritualistická komedie buržoazní podvodnější.“ Pro Václava Černého byl *Návrat ze Sovětského svazu* přátelskou kritikou a Gide podle jeho názoru i nadále doufal, že sovětská revoluce naplní svůj původní cíl osvobození člověka.³⁴ Podobně jako Neumann si Černý v textech francouzského autora všiml jeho přístupu k existenci a svobodě jednotlivce. Zatímco pro Neumanna byl ovšem individualismus pochybnou hodnotou samou o sobě a důvodem k odsouzení Gida, Černý se ho chopil jako bodu, odkud je třeba při výkladu Gidovy filozofie teprve vyjít.

Jak dokazuje zpráva, kterou si dodatečně nechal vypracovat tehdejší šéf sovětské tajné policie Nikolaj Ježov, André Gide se během své sovětské cesty zcela zdržel veřejných kritických projevů.³⁵ Hledání viníků tedy vedlo nejprve k těm, kdo Gida „nedůsledně připravili“. Předseda Vsesvazové společnosti pro kulturní vztahy se zahraničím Alexandr Arosejev dané okolnosti zužitkoval k posílení vlastního vlivu. V korespondenci s nejvyšším sovětským vedením obvinil předsedu zahraniční

31 NEUMANN, Stanislav Kostka: *Anti-Gide neboli Optimismus bez pověr a ilusí*. Praha, Družstevní práce 1950, s. 29 (původní vydání: Praha, Lidová kultura 1937).

32 *Tamtéž*, s. 64.

33 K těmto polemikám viz PFAFF, Ivan: *Česká levice proti Moskvě: 1936–1938*. Praha, Naše vojsko 1993, s. 31–33.

34 ČERNÝ, Václav: Humanista Gide a stalinský komunismus: Nad poslední Gidovou knihou. In: TÝŽ: *André Gide*. Praha, Triáda 2002, s. 149–152.

35 *RGASPI*, f. 671, o. 1, d. 17, s. 12–19 a 45–53, nedatovaná zpráva o pobytu André Gida v SSSR pro Nikolaje Ježova (zařazeno v archivní složce označené rokem 1936).

komise Svazu sovětských spisovatelů Michaila Kolcova, který francouzského spisovatele do Sovětského svazu osobně pozval, a dále Gidovy průvodce, spisovatele Borise Pasternaka a Borise Pilňaka.³⁶

Západoevropská levice se v odporu proti fašismu organizačně podržila sovětskému vedení a připustila užívání bolševických metod komunikace se stoupenci a odpůrci aktuální moskevské ideologie. V důsledku toho mohla být jakákoli kritika sovětského systému interpretována jako napadání sovětského antifašismu. Odtud zbýval jen malý krok k tomu, aby byl každý nesouhlasný názor obecně odsouzen jako fašistický.³⁷ Francouzská komunistická strana téměř tři týdny čekala na pokyny z Moskvy. Kampaň nakonec zahájil sovětský list *Pravda* 3. prosince 1936. Gide v ní byl označen za ziskuchtivou oběť anti-sovětských agentů, součást spiknutí Lva Trockého s německým gestapem. Arosejevova Všesovětská společnost

pro kulturní vztahy se zahraničím začala pracovat na nápravě vlastní i celkové sovětské reputace. V lednu 1937 přivítal Sovětský svaz dalšího prestižního zahraničního hosta: německý spisovatel Lion Feuchtwanger přijel vydat svědectví o politických procesech a svém rozhovoru se Stalinem, který ho, narozdíl od Gida, přijal.³⁸

Pokud André Gide ještě v roce 1936 doufal v sovětské porozumění, pak ho pobouřená odmítavá reakce na jeho reportáž přesvědčila o opaku. O rok později vydal jako reakci na sovětskou i francouzskou kritiku dodatek *Retuše k mému „Návra-*

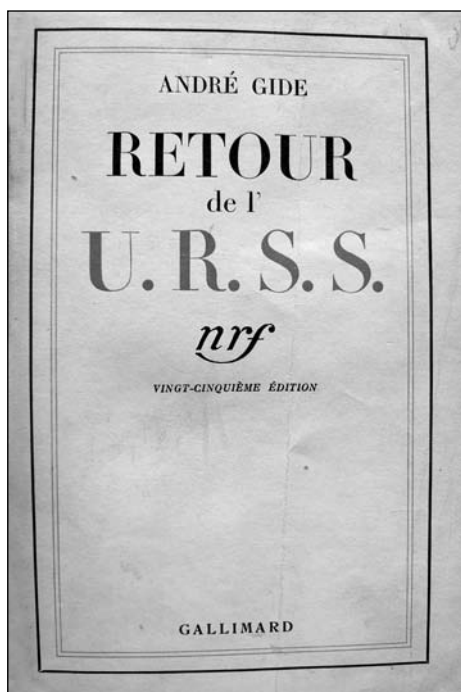
V oblíbě u sovětských hostitelů André Gida vystřídal další slavný spisovatel, Lion Feuchtwanger. V lednu 1937 ho přijal Stalin, ve své reportáži z cesty pak polemizoval s Gidem a obhajoval moskevské procesy

36 Viz STERN, L.: *Western Intellectuals and the Soviet Union*, s. 157 n. (viz pozn. 4).

37 Viz FURET, François: *Minulost' jedne ilúzie: Esej o idej komunizmu v 20. storočí*. Bratislava, Agora 2000, s. 337–343.

38 Viz SHERIDAN, A.: *André Gide*, s. 510 (viz pozn. 10); FEUCHTWANGER, Lion: *Moskau 1937: Ein Reisebericht für meine Freunde*. Amsterdam, Querido Verlag N. V. 1937. Záznam rozhovoru Stalina s Feuchtwangerem viz MAKSIMENKOV, L. V.: *Bolšaja cenzura*, s. 444–459 (viz pozn. 16).

Pětadvacáté vydání Gidova *Návratu ze SSSR* v pařížském nakladatelství Gallimard svědčí o mimořádném významu a ohlasu této útlé knihy

tu ze *Sovětského svazu*“.³⁹ V něm demaskoval moskevské procesy a sovětský komunismus odmítl definitivně. Stáhl také svou podporu francouzské levici. V odvaze spojovat vlastní ideály se skutečností až do krajnosti zůstal tehdy osamocen – jeho současník Thomas Mann ho za amatérské působení v politice odsoudil a ani Lion Feuchtwanger pro něj neměl pochopení: „Gidova konverze ke komunismu ... byla sentimentální, nikoli logická; byla to čirá náhoda, že dal komunismu přednost před katolicismem. Spletl si skutečnou sovětskou demokracii s čistě formálními demokraciemi převládajícími na Západě. (...) Egoistický a excentrický, předpokládal, že Paříž je centrem civilizace. Zdeptán nedůvěrou a nedostatkem toaletního papíru v Rusku úplně přehlédl podivuhodnou plánovitost (*Planmäßigkeit*) a racionalitu (*Vernunftmäßigkeit*) nového řádu.“⁴⁰ Jak trefně podotkl tehdejší britký pozorovatel mezinárodní situace, britský novinář a satirik Malcolm Muggeridge, nic – dokonce ani Stalin – nemohlo

otřást vírou lidí, jako byl Romain Rolland nebo manželé Webbovi.⁴¹

André Gide se expresivní kritikou nezabýval. Nejvíce mu záleželo na mínění těch, které na Západě mohla sovětská propaganda mást podobně jako dříve jeho. V *Retuších* proto upozorňoval na nespolehlivost sovětských oficiálních statistik. Odmítl, že by závěry své knihy vystavěl na ojedinělých excesech bez skutečných dat,

39 GIDE, André: *Retouches à mon Retour de l'U.R.S.S.* Paris, Gallimard 1937 (česky: *Retuše k mému „Návratu ze Sovětského svazu“*. Praha, Julius Albert 1937).

40 Citovaný názor Liona Feuchtwangera viz CAUTE, D.: *The Fellow-Travelers*, s. 122 (viz pozn. 5). Polemika Feuchtwangera s Gidovými názory blíže viz FEUCHTWANGER, Lion: *Moscow 1937*. London, Victor Gollancz 1937, s. 1–30 a 46–50.

41 Viz MUGGERIDGE, Malcolm: *The Thirties, 1930–1940*. London, Collins 1940, s. 89; TÝŽ: *Winter in Moscow*. London, Eyre 1934.

a dodal, že mu nedostatek důvěry ve spravedlnost sovětského systému nedovoluje, aby své zdroje jmenoval. Komunisty vyzýval, aby se místo strany drželi pravdy. Ani smířlivější argumenty francouzského sociologa Georgese Friedmanna, odkazující na původní zaostalost carské říše, Gidovi k vysvětlení problémů sovětského systému nestačily. Přitahovali ho kritici sovětského režimu, snad nejvíce britský odborářský předák Walter Citrine.⁴² Začal se také zajímat o trockismus, jeho pohled na sovětské politické procesy a konflikt se Stalinem. Právě příklon k trockismu vyčítal Gidově reportáži šéf francouzských Přátel Sovětského svazu Fernand Grenier. Ke spojení André Gida s hlavními francouzskými příznivci Trockého, sdruženými v Komunistické lize Pierra Navilla, ani s trockistickou skupinou odboráře Alfreda Rosmera ovšem nedošlo. Podobně jako francouzské pravici nebo komunitě emigrantů z bývalého carského Ruska ani jim málo radikální *Návrat ze Sovětského svazu* nestačil. Měli za to, že autorovi po nedávných projevech na komunistických tribunách nemožnou důvěřovat.⁴³

Polemika Stanislava Kostky Neumanna Anti-Gide neboli Optimismus bez pověr a iluzí se zařadila do standardní ideologické výzbroje českých kulturních stalinistů. Druhé, zkrácené vydání pořídilo nakladatelství Lidová kultura, patrně v roce 1937

42 Walter Citrine a George Hicks cestovali v září a říjnu 1935 do SSSR jako zástupci britských odborů. Citrine navštívil SSSR již roku 1925, kdy byl „hluboce pobouřen okleštěním osobní svobody a úplným potlačením nezávislé politické kritiky“ i „velikostí lidského utrpení“ (CITRINE, Walter: *I search for Truth in Russia*. London, Butler – Tanne 1936, s. 2). Podobně kriticky byl i podruhé a tehdy vyloučil spolupráci s komunistickými odbory. V SSSR ho znovu přijali teprve v roce 1941, kdy přijel za odbory podpořit jednotu protihitlerovské koalice (viz TÝŽ: *In Russia now*. London, Robert Hale 1942).

43 O francouzských sympatizantech Trockého blíže viz BROUÉ, Pierre (ed.): *Léon Trotsky: La revolución española, 1930–1940*, sv. 1: 1930–1936. Barcelona, Fontanella 1977; srv. DEUTSCHER, I.: *Trockij v izgnaniji* (viz pozn. 8).

Závěrem

Jestliže komunistická propaganda využívala Gidovo jméno před jeho cestou do Sovětského svazu jako symbol potvrzující správnost bolševické politiky, po publikaci ožehavé reportáže v jejím podání reprezentovalo naopak nebezpečného nepřítele. Tímto prudkým zvratem prošla Gidova pověst zejména na stránkách sovětského tisku. Jak lidovému komisaři vnitra Ježovovi doložila další zpráva tajné policie, v ne veřejných diskusích sovětských spisovatelů přitom více než odsouzení francouzského kolegy zaznívala kritika vládnoucího systému. Básník Pavel Antokolskij prý například v jedné soukromé debatě prohlásil: „Gide viděl to podstatné – že jsme malá, zbabělá stvoření. Měli bychom být hrdí, že máme tak silného soudruha.“⁴⁴

Diskuse kolem Gidovy knihy nezměnila tradičně do mnoha proudů rozštěpenou francouzskou levicí. Byla příznačná (a to i tím, že nejvýraznějšími iniciátory polemik byli zastánci Moskvy) pro dobu, která se řadou reálných politických událostí vzdalovala od myšlenky kolektivní bezpečnosti, jednotné antifašistické fronty i od prudkého vzestupu popularity levicových stran ve Francii. Jestliže francouzští socialisté zaznamenali za léta 1935 až 1937 nárůst členstva ze 120 na 285 tisíc a komunisté dokonce z 87 na 329 tisíc, pak v roce 1938 se musely obě strany smířit s jeho poklesem.⁴⁵ Nejnaléhavějšími tématy francouzské levice té doby byl postoj komunistů k Blumově vládě, které právě pomohli k moci, její protikrizová a bezpečnostní opatření, poddajnost Maurice Thoreze vůči sovětským direktivám a samozřejmě bezohledný sovětský zásah proti „levé opozici“ ve španělské občanské válce. Moskevské procesy, Trockij a jeho průjezd Francií do emigrace nebo problém Dorriotova přechodu od komunismu k fašismu se povědomí širší veřejnosti dotýkaly až v druhé řadě.⁴⁶

Západoevropští intelektuálové k otevřenému odmítnutí komunismu dospěli většinou později než André Gide. André Malraux, který stál na počátku Gidova prokomunistického angažmá, sice ještě v červenci 1937 pomohl zorganizovat další antifašistický kongres spisovatelů ve Valencii, jeho víra v solidaritu a lidství, jeho *Naděje* (jak nazval svůj poslední předválečný román ze španělské občanské války),⁴⁷ se ovšem již upínala mimo Sovětský svaz – k republikánskému Španělsku.

44 Citováno podle: CLARK, K. – DOBRENKO, E. – ARTIZOV, A. – NAUMOV, O. (ed.): *Soviet Culture and Power*, s. 320 (viz pozn. 16).

45 Viz MORTIMER, Edward: *The Rise of the French Communist Party, 1920–1947*. London – Boston, Faber & Faber 1984, s. 250.

46 Viz WOHL, Robert: *French Communism in the Making, 1914–1924*. Stanford, Stanford University Press 1966; ISWOLSKY, Hélène: *l'Homme 1936 en Russie soviétique*. Paris, Desclé de Brouwer 1936; FURET, F.: *Minulost' jednej ilúzie*, s. 355 n. (viz pozn. 36).

47 MALRAUX, André: *l'Espoir*. Paris, Gallimard 1937 (česky: Praha, Evropský literární klub 1938).

Spisovatel André Malraux (vpravo), jehož prosovětské sympatie a aktivity mezi západní inteligencí ovlivnily také André Gida (vlevo), se narodil od něj rozešel s Moskvou až před druhou světovou válkou a bez veřejného skandálu (repro z publikace: Christian Biet – Jean-Paul Brigheli – Jean-Luc Rispail: Malraux: Le création d'un destin. Paris, Gallimard 1987)

Malraux mu po tři roky sloužil nejen svou znalostí letectví. Natočil také vlastní film *Sierra de Teruel* a s ním, podobně jako Erenburg se sovětskými agitačními filmy, objížděl oblasti kontrolované odpůrci španělských nacionalistů. V té době se Malraux soustředil na jediné: antifašistický boj. Role Moskvy jako hlavního odpůrce fašismu ho přitom na veřejnosti poutala k Sovětům až do roku 1945. Změna ve vzájemném vztahu však přišla již před válkou. Dokazuje to protokol výsle-

chu spisovatele Isaaka Babela z konce května 1939. Podle doznání, které sovětský vyšetřovatel donutil Babela podepsat, měl být Malraux agentem francouzské rozvědky.⁴⁸ Sám budoucí ministr kultury poválečné francouzské vlády se pro rozchod s Moskvou rozhodl pravděpodobně o několik měsíců později, na konci léta 1939, po podpisu sovětsko-německého paktu o přátelství a spolupráci. Antifašistická bašta se rozpadla a Malraux byl mobilizován do francouzské armády, kde poznal generála Charlese de Gaulla. Svůj další život spojil s jeho politikou.

André Gide, který byl po svém útěku do Ameriky v roce 1942 nominován na několik ocenění, získal roku 1947 Nobelovu cenu za literaturu. Několik měsíců po jeho smrti, roku 1952, zařadila katolická církev kompletní Gidovo dílo na svůj Index.

---

48 Viz ŠENTALINSKIJ, Vitalij A.: *Raby svobody: V literárních archivách KGB. Babel, Bulgakov, Florenskij, Pilňak, Mandelštam, Kljujev, Platonov, Gorkij*. Moskva, Parus 1995, s. 43–47 a 56 n. Srv. také elektronickou verzi katalogu výstavy „Zpravodajové ve španělské válce“ (*Corresponsales en la Guerra de España*), kterou v Madridu v roce 2006 uspořádal Cervantesův institut a Nadace Pabla Igleiase (<http://cvc.cervantes.es/ACTCULT/corresponsales/default.htm>; staženo 20.2.2007).

Srdce Václava Talicha se ztratilo

K problému národní očisty (1. část)

Jiří Křestán

Jeden po druhém předstupovali před holohlavého muže, snažícího se vyhlížet odhodlaně a energicky, a s úklonou, s úsměvem či strnule a trpně přejímali z jeho rukou vyznamenání: spisovatel František Kožík, básník František Hrubín, skladatel Václav Trojan, komik Vlasta Burian, herečka Marie Glázrová, basista Pavel Ludikar, sopranistka Marie Budíková-Jeremiášová, barytonista Jan Konstantin, sochař Jan Lauda, malíř Karel Svoboda, herečka Adina Mandlová, herec Gustav Nezval, režisér Otakar Vávra a další, celkem dvaadvacet umělců a novinářů. Když vystoupili na pódium ozdobené květinami a výsostnými znaky Německé říše a Protektorátu Čechy a Morava, pozdravil každý vztyčenou pravicí.¹ Psal se 12. červenec 1942. V den sedmdesátých narozenin státního prezidenta Emila Háchy uděloval ve Smetanově síni Obecního domu v Praze ministr lidové osvěty Emanuel Moravec národní ceny kulturním pracovníkům.

Neuplynuly ani dva měsíce od atentátu na zastupujícího říšského protektora Reinharda Heydricha – k tomu došlo 27. května a 4. června 1942 Heydrich následkům atentátu podlehl. Byly to dny naplněné brutální odplatou okupantů, jíž vévodily veřejně ohlašované popravy českých vlastenců a posléze i vyhlazení Lidic a povraždění sto sedmdesáti tří mužů a chlapců 10. června 1942. Osmnáctého června byli obklíčeni a zabiti strážníci atentátu v pravoslavném kostele svatého Cyrila

---

1 Průběh slavnosti je podrobně popsán např. v časopise *Divadlo a hudba*, roč. 1 (34), č. 12 (31.7.1942), s. 81.

a Metoděje v Resslově ulici v Praze. Čtyřicetý června byly vyhlazeny Ležáky na Chrudimsku...

Těžko si představit pocity, s nimiž účastníci slavnostního shromáždění dne 12. července 1942 sledovali jeho průběh. V Moravcově útočném projevu zaznamenali prokletí prezidenta Republiky československé Edvarda Beneše a „jeho pekla zplozenců“, dověděli se, že odedávna „německá kultura byla buditelkou kultury české“, že český národ nemá hrát zvláštní roli v Evropě, ale může se stát velkým v rámci Velkoněmecké říše. Emanuel Moravec vyjádřil přesvědčení, že „národ, který se postavil pod vedení největšího muže dějin, Adolfa Hitlera, nemá se zítra čeho obávat“. Varoval kulturní pracovníky, aby nesetrvávali v „rozkladné lhostejnosti“, ale sloužili říšské myšlence.² Lhostejnost, nesouhlasný odpor, nechápavý údiv, ale u někoho možná i slastný pocit příslušnosti k osudu mocného stomilionového německého národa a víra ve skvělé zítřky – takové pocity se asi míhaly v myslích jednotlivých účastníků shromáždění.

Při projevu Moravcově doznívaly v sále dojmy z proslovů předřečníků: předsedy Kulturní rady při Národním souručenství, profesora Univerzity Karlovy v Praze Miloslava Hýska, představitele stavovské organizace českých spisovatelů Františka Sekaniny a šéfa opery Národního divadla Václava Talicha. Tedy: Václav Talich. Protože on je tím, kdo nás z aktérů této události nejvíce zajímá, povšimněme si řeči, již předčítal z listů strojopisu.³ Zazněla slova o „oplozujícím vlivu“ německé hudby na hudbu českou. Zájem nacistického Německa o českou hudbu postavil Talich do kontrastu s údajnou lhostejností dříve „spřátelených“ Francouzů. Nadále měla podle něho česká hudba jít „v těsném sledu oněch tendencí, jimiž kráčí kupředu hudba německá“, vzdálena bude naopak provždy hudbě francouzské a ruské. V závěru projevu čteme: „Státnický čin našeho moudrého pana státního prezidenta dr. Emila Háchy nám umožnil, že v době, kdy na válečném poli hřmí děla, my, čeští hudební umělci, máme plnou možnost pracovat na vlastním zdokonalení a tak se připravit vhodně na to, co od nás Říše očekává. (...) Budme dětmi hodnými veliké doby a využijme ku prospěchu Říše i vlastního kmene oněch výhod, které nám dopřává geniální Vůdce Adolf Hitler!“ Šéf opery Národního divadla vyzval, aby se Češi postavili do jedné řady s těmi, kdo tvoří „nový ráj“ a novou Evropu.

Obraz shromáždění, konaného 12. července 1942 v Obecním domě, vyvolá u části čtenářů pocity bolesti. Autor tohoto textu váhal, než se rozhodl, že právě jím uvodí svou studii. Myslel na potomky a ctitele umělců a kulturních činitelů, donucených sehrát trapné a ponižující divadlo, i na potomky odbojářů a nevinných obětí nacistů. Ti všichni, mají-li špetku historického povědomí, nemohou číst výše

---

2 Cituji podle strojopisu projevu Emanuela Moravce uloženého v Archivu hlavního města Prahy (dále jen AHMP), fond (f.) Trestní komise vyšetřovací a nalézací Ústředního národního výboru hlavního města Prahy (dále jen TKVN), signatura (sign.) 36-116/1, folio 62–65.

3 Originál Talichova projevu je uložen *tamtéž*, folio 56–61.

Václav Talich jako mladý umělec v roce 1912 (repro z knihy Milana Kuny Václav Talich. Praha, Panton 1980; pokud není uvedeno jinak, použité fotografie pocházejí ze jmenované publikace)

napsané řádky s apatií. Načrtnutý obraz se liší například od historky o tom, že Gaius Iulius Caesar upadl, když poprvé vstoupil na půdu africkou, či od líčení šarvátky sedláků u Chlumce, jež nás nechávají chladnými. Zdá se, že příběhy druhé světové války a zkoušek, jimž byli vystaveni jejich aktéři, zůstávají vitální součástí našeho myšlenkového světa.

„Mrtvola začne dělat muziku“

Učitelé někdy baví děti (nebo se bláhově domnívají bavit) hrou, v níž kladou otázku, zda se mohly potkat dvě významné historické osobnosti. Václav Talich a Zdeněk Nejedlý, hlavní postavy této studie, se nejen mohli potkat vzhledem ke svým datům narození (1883, respektive 1878) a úmrtí (1961, respektive 1962), ale nejspíše se skutečně potkali, byť se stále častěji mýjeli a vzdalovali i v době, kdy si fyzicky byli blízko. Než vstoupíme na kolbiště, na němž se křížila jejich usilování, přečtěme si výstražnou tabulku, zavěšenou nad vstupní brankou. Teatrolog František Černý se ve svých vzpomínkách vyznal z pocitu, že pro svět lidí spjatých se subtilní říší hudby je typická svárliivost na život a na smrt, neschopnost usednout za jeden stůl a nenávisť z hloubi duše.⁴ S něčím podobným se podle něho nesetkáme ve světě výtvarného umění či literatury.

Zdeněk Nejedlý, jehož budeme v následujících řádkách podrobně sledovat, se postupem doby stal symbolem řevnivosti a hádavosti, panující ve světě české hudby. Žák Otakara Hostinského, Jaroslava Golla, Josefa Pekaře a Tomáše Garrigua Masaryka, který docházel na soukromé hodiny kompozice ke skladateli Zdeňku Fibichovi, na sebe záhy upozornil pracemi z dějin husitství a dějin české hudby. Již v roce 1904 se stal mimořádným členem Královské české společnosti nauk (tehdy údajně nejmladším členem učených společností v Evropě), o rok později začal jako soukromý docent hudební vědy přednášet na Karlo-Ferdinandově univerzitě v Praze (byl historicky prvním lektorem tohoto oboru na univerzitě). Dodnes jsou ceněny jeho práce o husitském zpěvu, o Bedřichu Smetanovi i dalších hudebních tvůrcích (například Richardu Wagnerovi, Gustavu Mahlerovi, Zdeňku Fibichovi, Josefu Bohuslavu Foersterovi, Otakaru Ostrčilovi). Pozoruhodný byl jeho vstup do sporu o smysl českých dějin v roce 1912 i jeho nedokončená monografie o Masarykovi, jejíž první svazek vyšel v roce 1930. Osobní temperament jej sváděl k účasti na polemikách o české hudbě na stránkách denního tisku a odborných časopisů a pudil jej i do bojů vedených na půdě spolků. Nesporně přispěl k vyhocení osobní zášti mezi „smetanovci“ a „dvořákovci“. Jeho zaujatost vedla k nespravedlivým hodnocením Antonína Dvořáka, Leoše Janáčka, Bohuslava Martinů či Josefa Suka na jedné straně a k nekritickému vynášení Bedřicha Smetany, Zdeňka Fibicha či Otakara Ostrčila na straně druhé.

---

4 ČERNÝ, František: *Za divadlem starým i novým*. Praha, Karolinum 2005, s. 72.

Na konci listopadu 1918 obvinil Zdeněk Nejedlý Josefa Suka a České kvarteto z rakouského aktivismu a ze zrady národní věci.⁵ Přestože Nejedlý doložil, že Sukovi a primářiovi Českého kvarteta Karlu Hoffmannovi byl udělen válečný řád, že se účastnili akcí, jež byly pokládány za podporu válečného úsilí monarchie, a že byli značně horliví při upisování válečné půjčky, nebyl jeho útok shledán přiměřeným a Nejedlý se svými nejbližšími se ocitl v izolaci.⁶ Proti Nejedlého vlastencícímú „policajstvím“ se postavil jak čestný soud Maffie (Josef Svatopluk Machar, Jaroslav Kvapil, Přemysl Šámal a další), tak šestapadesát významných osobností českého kulturního života ve společném prohlášení. Mezi jeho signatáři se tehdy objevil i Václav Talich – ve společnosti sochaře Františka Bílka, spisovatele Karla Čapka, historika umění Maxe Dvořáka, básníka Antonína Sovy, sochařů Otakara Španiela a Jana Štursy, malíře Maxe Švabinského, básníka Karla Tomana a dalších. Z hudebníků podpořili uvedené prohlášení hudební kritik Emanuel Chvála, skladatel a dirigent, aktuálně šéf opery Národního divadla Karel Kovařovic, hudební skladatel a sbormistr Jaroslav Kříčka, houslový virtuos Franti-

Zdeněk Nejedlý, Talichův častý oponent ve věcech umění i společenského uplatnění, na fotografii z roku 1938 (repro z knihy Františka Červinky Zdeněk Nejedlý. Praha, Melantrich 1969)

škovy, hudební skladatel a sbormistr Jaroslav Kříčka, houslový virtuos Franti-

5 Viz NEJEDLÝ, Zdeněk: Josefa Suka „Zrání“. In: *Smetana*, roč. 9, č. 1 (29.11.1918), s. 9 n.

6 K tzv. Sukově aféře srv. ČERVINKA, František: *Zdeněk Nejedlý*. Praha, Melantrich 1968, s. 251–258; ZACHAŘOVÁ, Stanislava: Doslov. In: NEJEDLÝ, Zdeněk – OSTRČIL, Otakar: *Korespondence*. Praha, Academia 1982, s. 199 n.; KŘEŠŤAN, Jiří: Aféra Suk – Nejedlý: Lístek z dějin české zášti. In: *Svobodné slovo* (3.4.1993), příloha „Slovo na sobotu“, s. 4; TÝŽ: Závisitý zeměplaz? Zdeněk Nejedlý, Sukova aféra a případ Talichův. In: RANDÁK, Jan – KOURA, Petr (ed.): *Hrdinství a zbabělost v české politické kultuře 19. a 20. století: Výběr z příspěvků ze stejnojmenné konference, která proběhla ve dnech 25.–27. října 2006*. Praha, Dokořán 2008, s. 316–339.

šek Ondříček, hudební kritik Antonín Šilhan a skladatel a hudební publicista Ladislav Vycpálek. Nadšení ze vzniku samostatného státu nepřálo rozdírajícím diskusím o minulosti ani dryáčnickému stylu, který zvolil Nejedlý (tomuto stylu nezůstali ovšem nic dlužni někteří jeho oponenti, v první řadě impulzivní Jan Herben). Mnohým mladým lidem však tehdy Nejedlého odvaha postavit se národním autoritám imponovala.

Václav Talich se zdál předurčen k tomu, aby náležel do „protinejedlovského“ tábora. Již jako studentovi se mu dostalo podpory od mecenáše Josefa Hlávky na doporučení Nejedlým nemilovaného Antonína Dvořáka. Navázal přátelské kontakty s Dvořákovým zetěm Josefem Sukem a Českým kvartetem, jehož řady příležitostně posiloval jako violista. Talich stál za dirigentským pultem koncertu České filharmonie 30. října 1918, kdy byla poprvé provedena Sukova skladba *Zrání*, koncertu, který se stal záminkou Nejedlého zlovolného útoku. V únoru 1919 se Václav Talich ujal postu šéfdirigenta České filharmonie. V diskusi o obsazení místa, která se rozvíjela od roku 1917, Nejedlý a jeho přátelé (zejména jeho zeť, hudební vědec Vladimír Helfert) preferovali Ludvíka Vítězslava Čelanského, který skutečně v dubnu 1918 nahradil ve vedení filharmonie Viléma Zemánka.⁷ Následný nástup Talicha, jehož protežovali Nejedlého oponenti kolem časopisu *Hudební revue* v čele s Otakarem Nebuškou, musel Zdeněk Nejedlý respektovat – Čelanský nedokázal Českou filharmonii připravit na sezonu a orchestr se postavil proti němu.

V roce 1921 žádal Václav Talich Zdeňka Nejedlého o radu, jak koncipovat připravovaný historický hudební cyklus – a Nejedlý mu ochotně vyhověl.⁸ O rok později prosil Talich Nejedlého o součinnost při organizaci fibichovských večerů. Prozkoumáme-li Nejedlého recenze o koncertech Václava Talicha uveřejněné do konce dvacátých let,⁹ musíme konstatovat, že jsou celkem vyvážené. Kritické výtky, odrážející fakt, že Nejedlý měl vyhraněné názory na interpretaci děl zamilovaných tvůrců (v našem případě především Fibicha), se prolínají se slovy uznání a občas i se superlativy. Nalezneme zde ale i jedovatou poznámku, že Václav Talich se stal dirigentem České filharmonie dříve, než „opravdu byl dirigentem“.¹⁰ Ostře negativní hodnocení Talicha nacházíme spíše v příspěvcích některých Nejedlého mladých

7 Srv. MEDEK, Ivan: Česká filharmonie 1917–1954. In: MASARYKOVÁ, Herberta (ed.): *Václav Talich – dokument života a díla*. Praha, Státní hudební nakladatelství 1967, s. 35–39.

8 *Masarykův ústav a Archiv Akademie věd ČR* (dále jen *MÚ-AAV ČR*), f. Zdeněk Nejedlý, korespondence osobní došlá – s jednotlivci, karton (k.) 70, inventární číslo (inv. č.) 4061; *Muzeum Českého krasu Beroun* (dále jen *MČK Beroun*), f. Václav Talich, inv. č. T 973. Za nadstandardní pomoc při využití fondu vděčím Markétě Bahníkové.

9 Viz např. NEJEDLÝ, Zdeněk: Třetí abonentní koncert. In: *Smetana*, roč. 8, č. 3 (10.1.1918), s. 36 a 38; TÝŽ: Oslavy J. B. Foerster. In: *Tamtéž*, roč. 10, č. 1 (15.1.1920), s. 9 n.; TÝŽ: Z hudebního života: Oslavy Fibichovy. In: *Rudé právo* (6.12.1925), příloha „Dělnická besídka“, s. 3; TÝŽ: Berlioz a Mahler. In: *Rudé právo* (12.12.1925), s. 7; TÝŽ: Česká filharmonie. In: *Tamtéž* (25.12.1927), s. 11.

10 TÝŽ: Dvě filharmonie. In: *Smetana*, roč. 11, č. 2–3 (25.5.1921), s. 28.

OBECNÍ DŮM

Ročník XXVI.

SMETANOVA SÍN

Saisona 1927—1928.

V neděli dne 11. prosince 1927 o půl 4. hodině odpolední

IX. ABONENTNÍ KONCERT ČESKÉ FILHARMONIE

v rámci Festivalu soudobé hudby anglické

ŘÍDÍ **CHEF**
VÁCLAV TALICH

P O Ř A D :

EDWARD ELGAR: Intruduction and Allegro, op. 47.
FREDERICK DELIUS: Paris.
GUSTAV HOLST: Fugal overture, op. 40. č. 1.

P ř e s t á v k a .

RALPH VAUGHAN WILLIAMS: Pastoral Symphony.

- a) Molto moderato.
- b) Lento moderato.
- c) Moderato pesante. Presto.
- d) Lento. Moderato maestoso. Lento.

Sopránové solo zpívá pí M. VESELÁ,* člen opery Nár. divadla.

* S laskavým svolením ředitelství Národního divadla v Praze.

Uvážlivci mají nařizeno nepouštět nikoho za jednotlivých čísel do koncertní síně.

P. T. obecenstvo se upozorňuje, že veškeré koncerty začínají přesně v určenou hodinu.

Cena Kč 2-

spolupracovníků a žáků, jako byli Hubert Doležil, Josef Plavec, Mirko Očadlík či Anna Patzaková.¹¹ Nejedlého žáci a příznivci na sebe naráželi s táborem odpůrců nejen na stránkách tisku, ale i při obsazování postů v hudebních tělesech a institucích. Skladatel, hudební pedagog a dirigent Karel Boleslav Jiráček si například v dopise svému učiteli Nejedlému 6. dubna 1926 trpce stěžoval na Václava Talicha, který mu údajně zmařil angažmá v České filharmonie, když jej na zasedání Společnosti České filharmonie prý označil za – protidvořákovce: „Jsem tedy nejedlovec (schází jen říci: bolševik!), a tudíž nemožná veličina pro stranu protinejedlovců.“¹²

O tom, že příkopy mezi Zdeňkem Nejedlým a Václavem Talichem nebyly (či nemusely být) před rokem 1939 tak hluboké, jak by se mohly jevit z perspektivy dění po roce 1945, svědčí Talichovy korektní vztahy s mnohými osobnostmi, jichž si Nejedlý vážil. Zmíňme alespoň přátelské styky Talicha s Otakarem Ostrčillem, tolik ctěným Nejedlým.¹³ Talich vycházel dobře s Josefem Bohuslavem Foersterem, jehož si Nejedlý rovněž vážil a s nímž jej navíc pojily příbuzenské vazby.¹⁴ Ostrčil, Foerster, Nejedlý a Talich zasedali v uměleckém poradním sboru Národního a Stavovského divadla, ustaveném 4. června 1922;¹⁵ dva posledně jmenovaní se sešli též ve Společnosti pro hudební výchovu, založené 11. června 1934, kde místopředseda Talich (předsedou spolku byl Nejedlého spolužák, historik a politik Kamil Krofta) byl Nejedlému jako členu výboru nadřazen.¹⁶ Spolek si vytkl „pokrokové“ cíle, především úsilí o hudební výchovu lidových mas a mládeže, přispěl i k uplatnění německých antifašistických hudebníků.

Talich se do denních půtek mezi „smetanovci“ a „dvořákovci“ nezapojoval, byl ozvat proti útokům se uměl. Například v článku uveřejněném 28. prosince 1930 v *Lidových novinách* se demonstrativně, s „hrdostí a radostí“ přihlásil k odkazu An-

11 Shrnutí některých z nich viz PACLT, Jaromír: *Václav Talich ve Švédsku (1926–1936)*. Praha, Primus 1992, s. 41 n. a 75.

12 MÚ-*AAV* ČR, f. Zdeněk Nejedlý, korespondence osobní došlá – s jednotlivci, k. 29, inv. č. 1134. Dopis dokládá, že není přesné tvrzení hudebního vědce a kritika Mirko Očadlíka z roku 1941, že K. B. Jiráček byl od roku 1919 s Nejedlým a jeho skupinou kolem časopisu *Smetana* v konfliktu a že se sblížil s jejich odpůrci, zejména se Sukem (OČADLÍK, Mirko: *K. B. Jiráček*. Praha, Hudební matice Umělecké besedy 1941, s. 37). Vývoj se tímto směrem postupně obracel, ale Jiráček dlouho udržoval korektní vztahy minimálně se svým učitelem Nejedlým.

13 Sr. PROCHÁZKA, Jaroslav: Ostrčilův apoštol. In: *G* 65, roč. 1, č. 8 (1.8.1965), s. 2; TÝŽ: Talichovo desetiletí v Národním divadle. In: MASARYKOVÁ, H. (ed.): *Václav Talich – dokument života a díla*, s. 131 a 435 (viz pozn. 7). Ke vztahu obou mužů sr. rovněž NEJEDLÝ, Zdeněk: *Otakar Ostrčil*. Praha, Melantrich 1949, s. 500.

14 Sr. alespoň dopis Foerstera Talichovi z 30.12.1939, uložený v osobním spise Václava Talicha ve fondu Archiv Národního divadla v Praze (dále jen AND) v Národním archivu, Praha (dále jen NA).

15 Sr. NEJEDLÝ, Z. – OSTRČIL, O.: *Korespondence*, s. 120, pozn. 1 (viz pozn. 6).

16 Viz HANZAL, Josef a kol.: *Průvodce po archivu Zdeňka Nejedlého*. Praha, Academia 1976, s. 161.

tonína Dvořáka, k němuž ho „nejedlovci“ přiřazovali ve snaze jej dehonestovat.¹⁷ V článku, který vyšel v *Přítomnosti* 20. prosince 1933, se Václav Talich, aniž by někoho jmenoval, ohradil proti „svaté kongregaci“, jež vzniká „na pozadí“ Smetanova díla a osobuje si právo na jedinou možnou interpretaci díla Mistrova.¹⁸ Animositám českého hudebního života Talicha vzdalovala častá a úspěšná zahraniční angažmá (v letech 1931–1934 se dokonce vzdal dirigentství České filharmonie), jež mu napomohla k nadhledu nad malichernými revnivostmi. Informován ovšem byl přáteli, například malířem a karikaturistou Hugem Boettingerem, jenž mu třeba v dopise z 27. listopadu 1927 popisoval úporný boj na „hudební frontě“ slovy: „Nejedlovci přijmou všechny funkce, nalezou všude, na univerzity, do konzervatoře, do divadel, kam vůbec mohou, kde se kdo z „nás“ poděkuje nebo je unaven.“¹⁹

Měl nadejít okamžik, kdy Václav Talich stanul v samém středu házeliště třaskavých granátů znesvářených táborů... Na počátku srpna 1935 začaly Zdeňku Nejedlému na venkov docházet alarmující dopisy hudebního kritika a spisovatele Artuše Rektoryse o zdravotním stavu přítele z nejbližších, šéfa opery Národního divadla Otakara Ostrčila.²⁰ Osmého srpna vyjádřil Rektorys, podrobně informovaný lékař, obavu, že Ostrčil již nebude moci dirigovat. O týden později psal, že situace je beznadějná. Dvacátého srpna Otakar Ostrčil zesnul. Zdeňku Nejedlému se zhroutil kus světa. S Ostrčillem úzce spolupracoval zejména za jeho působení v Městském divadle na Královských Vinohradech (byl zde šéfem opery v letech 1914–1919) a potom v Národním divadle (ve stejné funkci od roku 1920). Vládlo mezi nimi srozumění téměř naprosté. Stanislava Zachařová oprávněně konstatovala, že Ostrčil byl „posledním jménem v životě Zdeňka Nejedlého, pro něž pracoval a zápasil“.²¹ Po Ostrčilově odchodu prakticky přestal o hudbě psát.

Na počátku září 1935 oslovil ministr školství a národní osvěty Jan Krčmář osm hudebních odborníků s žádostí o názor, kdo by měl zaujmout Ostrčilovo místo.²² Dostalo se mu sedmi písemných odpovědí a jedné ústní. Zdeněk Nejedlý, Vladimír Helfert a Josef Bohuslav Foerster se vyslovili jednoznačně pro to, aby šéfem opery Národního divadla byl jmenován šéfdirigent orchestru Československého rozhlasu Otakar Jeremiáš. Jméno Jeremiášovo jako jednoho z vhodných adeptů na funkci šéfa opery či dalšího dirigenta opery Národního divadla se objevilo i v odpovědích

17 Viz ŠOUREK, Otakar (ed.): *Václav Talich: Soubor statí o životě a práci*. Praha, Hudební matice Umělecké besedy 1943, s. 119.

18 Viz TALICH, Václav: *Úvahy, projevy a stati*. Ed. Milan Kuna. Beroun, Okresní muzeum v Berouně 1983, s. 35.

19 *MČK Beroun*, f. Václav Talich, inv. č. T 395; srv. též další listy téhož pisatele Talichovi z let 1918–1926 (*tamtéž*, inv. č. T 378, T 338, T 390).

20 Viz MÚ-AAV ČR, f. Zdeněk Nejedlý, korespondence osobní došlá – s jednotlivci, k. 58.

21 ZACHAŘOVÁ, S.: Doslov, s. 204 (viz pozn. 6).

22 Viz NA, f. Ministerstvo školství a osvěty (dále jen MŠO), k. 244, osobní spis Václava Talicha.

DOBRÁ POHODA ČESKÉ HUDBY

aneb:

TŘI ZLÍ DĚTRICHOVÉ

Kresby reprodukovány na této dvoustraně uveřejnil Hugo Boettinger (pod pseudonymem dr. Desiderius) v Lidových novinách dne 28. června 1931. Karikují letité spory mezi „dvořákovci“ („Dětrichy“) a „smetanovci“ („Fridolíny“). Kresby byly opatřeny autorovým textem, který je přetištěn na protější straně (převzato z knihy Františka Červinky Zdeněk Nejedlý)

DVA HODNÍ FRIDOLÍNOVÉ
 aneb:
 ŠPATNÁ POHODA ČESKÉ HUDBY

D. DESIDERIUS 1931

„Na předcházející straně vidíš, milý čtenáři, kresbu z r. 1928, kde čeští hudebníci Suk, Talich a Novák ve vinárně sedíce, líhový nápoj, víno řečený, popíjejí a žerty tropíce a smějíce se bídne čas maří.

Na této straně vidíme, jak mají vypadati přátelské schůzky. Nikoli v kavárnách ni vinárnách nebo jiných bavištích. A ne se smáti, ba ani usmívati. Nýbrž jen a jen bez ustání v studium pokroku a luštění hudby sebe hroužiti, jak to činí pp. Nejedlý a Ostrčil.“

slovenského hudebního vědce a pedagoga Dobroslava Orla, skladatele Vítězslava Nováka, Ladislava Vycpálka a Václava Talicha. Talich byl oním účastníkem ankety, jenž ministři odpověděl ústně při osobním setkání. Jediným účastníkem ankety, který se vyslovil proti jmenování Jeremiáše, byl ředitel Národního divadla Stanislav Mojžíš-Lom (preferoval Ladislava Vycpálka, jehož ovšem kromě něho nikdo v anketě nezmínil). To bylo sice nepříjemné, ale přesto Jeremiášův kurz vypadal slibně. Tím spíše, že Ostrčil o něm již v roce 1934 uvažoval jako o svém nástupci²³ a chtěl jej přitáhnout k práci v Národním divadle.²⁴ Skladatel, dirigent a pedagog Otakar Jeremiáš náležel do okruhu příznivců Zdeňka Nejedlého. A možná právě vehemence „nejedlovců“, s níž se brali za Jeremiáše, přispěla k tomu, že jeho vyhlídky potemněly. Začalo se uvažovat o jiných variantách, objevilo se jméno Václava Talicha, s nímž původně ministr nepočítal – jinak by jej nežádal o názor v anketě. V té postavil na první místo Talicha (v tandemu s Pavlem Ludikarem) pouze Vítězslav Novák. Talichovo jméno se dále objevilo v odpovědích Dobroslava Orla (jmenoval jej jako prvního ve skupině nejhodnějších kandidátů) a Ladislava Vycpálka, který ovšem výše stavěl Otakara Jeremiáše a ostravského dirigenta a skladatele Jaroslava Vogela. Popravdě řečeno, téměř nikdo nepočítal s tím, že by se Talich vzdal působení v České filharmonii nebo se (se svým nikoli perfektním zdravotním stavem)²⁵ pokusil zastávat dva prestižní posty současně.

Zdeněk Nejedlý okamžitě poté, co se objevilo Talichovo jméno, pochopil, že kandidatura Jeremiáše je ohrožena. V dopise Jeremiášovi 14. října 1935 psal: „Až do Talicha jsem to měl skvělé, vlastně hotové – pak ovšem přišla tato houfnice, a ta nám to trochu rozstřílela.“²⁶ Nejedlý iniciativně zaslal ministru Krčmářovi informaci o Talichovi a jeho působení v České filharmonii, která se zřejmě nedochovala, ale o jejímž vyznění (kritickém) nelze pochybovat. Nejedlý byl znepokojen, že v okolí ministra se objevil jeho vytrvalý odpůrce Otakar Nebuška, který v rozhovorech s Nejedlým mluvil sice o Jeremiášovi s uznáním, ale preferoval Talicha. Nejedlý Jeremiášovi v citovaném dopise psal, že jej nenapadlo, že „taková mrtvola vstane z hrobu a bude zase dělat muziku“. Již tři dny po znepokojivém dopisu Nejedlého

23 Sr. PROCHÁZKA, J.: Talichovo desetiletí v Národním divadle, s. 131 n. (viz pozn. 13); DOLEŽIL, Hubert: Václav Talich a divadlo. In: ŠOUREK, O. (ed.): *Václav Talich*, s. 101 (viz pozn. 17).

24 Viz MÚ-AAV ČR, f. Zdeněk Nejedlý, korespondence osobní došlá – s jednotlivci, k. 29, inv. č. 1102, dopis Otakara Jeremiáše Zdeňkovi Nejedlému z 28.4.1935.

25 V době, kdy Václav Talich uvažoval o převzetí postu šéfa opery Národního divadla, požádal o konzultaci vynikajícího internistu, profesora Lékařské fakulty Univerzity Karlovy v Praze Bohumila Prusíka. Ten po úradě s docentem téže univerzity Vladimírem Vondráčkem, známým psychologem, psychiatrem a farmakologem, Talichovi nástup do Národního divadla nedoporučil. (K tomu srv. VONDRÁČEK, Vladimír: *Lékař dále vzpomíná (1920–1938)*. Praha, Avicenum 1977, s. 234.)

26 MÚ-AAV ČR, f. Zdeněk Nejedlý, korespondence osobní odeslaná – jednotlivcům, k. 141.

padlo rozhodnutí – správou opery Národního divadla byl ministrem školství pověřen Václav Talich. „Mrtvola“ zahrála Nejedlému smuteční marš.

Talichovi bylo málo platné, že se bezprostředně po svém nástupu s pokorou přihlásil k linii Smetana–Kovařovic–Ostrčil v Národním divadle.²⁷ Nejedlého družina reagovala na jeho příchod nevrle. Svůj názor dávala najevo ostatně již při objevení Talichova jména v diskusi o obsazení místa šéfa opery Národního divadla. Proti Talichovi a pro Jeremiáše se vyslovil na podzim 1935 i syn Zdeňka Nejedlého, talentovaný skladatel a dirigent Vít Nejedlý,²⁸ což bylo pikantní, neboť vystoupil proti svému učiteli na konzervatoři.²⁹ Zde stojí za to si povšimnout, že aktivně se diskuse účastnila hudební kritička a pedagožka Anna Patzaková. Ocenila dirigentské schopnosti Talichovy, zpochybnila ovšem jeho kvality osobní: „Talich postrádá schopnosti podřídit své osobní, umělecké zájmy službě národní věci a zájmům celku. (...) Talichova výjimečnost přímo potřebuje a přeje si ... průměrného stavu okolí, aby byla nápadnější jeho umělecká výlučnost a nenahraditelnost.“³⁰ To dala pisatelka do kontrastu s obětavostí Ostrčilovou. Závažné bylo, že Patzaková naznačila „politickou příchut“ jmenování – Talichovu kandidaturu prý pozdvihli agrárníci, konkrétně hudební publicista a dvořákovský badatel Otakar Šourek ve *Venkovu*.

V zájmu objektivy je nutno přiznat, že Anna Patzaková prokázala dobrý postřeh. Díky dochovaným pamětem tehdejšího ministra školství a národní osvěty Jana Krčmáře víme dnes to, co ve své době zůstalo skryto. Za jmenování Talicha interve-

27 Srv. např. řeč při nástupu do funkce správce opery před jejími členy dne 23.10.1934 (TALICH, V.: *Úvahy, projevy a stati*, s. 44 n. – viz pozn. 18).

28 Viz NEJEDLÝ, Vít: Jde o Ostrčilova nástupce. In: *Haló noviny* (20.9.1935), s. 4; TÝŽ: Kdo bude šéfem opery Národního divadla? In: *Tamtéž* (13.10.1935), s. 4.

29 Vít Nejedlý počátkem října 1934 složil úspěšně zkoušky do Talichovy dirigentské třídy mistrovské školy Státní konzervatoře hudby v Praze. Na přelomu let 1935 a 1936 studium přerušil, což odůvodnil nutností věnovat se zpracování disertační práce a přípravě na rigorózní zkoušky na filozofické fakultě. (K tomu viz JIRÁNEK, Jaroslav: *Vít Nejedlý: Z historie bojů o novou, socialistickou kulturu*. Praha, SNKLHU 1959, s. 163 n.)

30 PATZAKOVÁ, Anna: Nikoli osoby, nýbrž Národní divadlo. In: *Národní osvobození* (23.10.1935). Výstřižek článku je uložen v Národním archivu, sbírka (sb.) Ministerstvo zahraničních věcí, výstřižkový archiv – 1. část (dále jen MZV-VA 1), k. 3756, složka (sl.) Anna Patzaková. Patzaková se zaobírala Talichem nejen ve svých publicistických vystoupeních, ale i v soukromé korespondenci. Např. v dopise Nejedlému z 19.5.1933 se vysmívala samolibosti „Václava Velikánoviče“, bombastičnosti a nevkusy jeho inscenací (*MÚ-AAV ČR*, f. Zdeněk Nejedlý, korespondence osobní došlá – s jednotlivci, k. 52, inv. č. 3068). V dopise, který napsala Artuši Rektorysovi 26.8.1939 z Londýna, nalezneme pozoruhodný pokus o psychologický portrét Václava Talicha: „Nemá trpělivost, je vyznavač života, smyslnosti, je neukázněný, nemůže dorůst do jasu, klidu a moudrosti, nebude nikdy filozofem.“ Není bez programu, ale cítí se již starý na to, aby se učil a začínal. Orchestr „miluje jako cikán housle“, požaduje po něm, aby vyjadřoval „vlnění jeho neklidného vášnivého sobeckého srdce“. (*Tamtéž*, f. Artuš Rektorys, korespondence osobní došlá, inv. č. 278.) Jako by pod příkrovem odsudku probleskovalo intenzivní zaujetí hudební kritičky dirigentem, možná přecházející až ve fascinaci. Podivná jsou zákoutí ženských duší...

Fotografie Václava Talicha z doby po nástupu do čela opery Národního divadla na podzim 1935

noval u Krčmáře důrazně sám ministerský předseda a čelný představitel agrární strany Jan Malypetr, takže zvýšená aktivita „nejedlovců“ přišla nazmar (Krčmář vzpomínal, že jej navštívili a za Jeremiáše se horlivě přimlouvali Zdeněk Nejedlý, Anna Patzaková a Josef Bartoš).³¹ Krčmář musel ještě eliminovat odpor Nejedlého přítele, odborového přednosty svého ministerstva Zdeňka Wirtha, jehož si jinak velice vážil, i nepřítel ředitele Národního divadla Stanislava Mojžíše-Loma vůči Talichovi. S Václavem Talichem se Krčmář dohodl prakticky již při jejich osobním setkání, kdy mu dirigent přišel oficiálně sdělit svou odpověď na anketní otázku. Předtím ovšem již byla půda připravena Malypetrem, přičemž roli prostředníků mezi premiérem a dirigentem sehráli politikův syn Jan Malypetr mladší, Nejedlým obávaný Otakar Nebuška i společný zubní lékař Jana Malypetra staršího a Václava Talicha Jiří Foustka, který například u Talicha sondoval, zda by byl ochoten post šéfa opery zaujmout. Zdá se, že iniciativa byla na straně Malypetra, což umožnilo Talichovi klást si podmínky (požadoval především přizvat ke spolupráci dirigenta Zdeňka Chalabalu a operního pěvce Bedřicha Plaškeho).

Výtka Talichova spřeženectví s „reakčníky“ měla zaznít znovu po skončení druhé světové války, proto jí věnujme pozornost. Byl Václav Talich „mužem reakce“? Především je nutno říci, že světu české politiky byl – narozdíl třeba právě od Zdeňka Nejedlého – vzdálen. Jeho oddanost hudební práci byla absolutní a sebestavující.

---

31 KRČMÁŘ, Jan: *Paměti*, sv. 2 a 3. Praha – Pelhřimov, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze 2007, s. 198–199.

Politické dění soustavně nesledoval a nekomentoval, což bylo pochopitelné vzhledem k jeho častým pobytům v cizině. Těšil se z výsady, že byl osobností, jejíž význam došel uznání napříč společnostmi. Mezi jeho přátele patřili i lidé levicově orientovaní – připomeňme alespoň vzájemnou náklonnost s Emilem Františkem Burianem. Jednou dal Talich politické sympatie otevřeně najevo – v roce 1922 vstoupil do sociálnědemokratické strany, a aniž by se v ní výrazněji angažoval, patrně v roce 1924 členství ukončil.³² Ve dvacátých letech se podílel na organizování koncertů pro dělnictvo – národněsocialistické, sociálnědemokratické a po roce 1922 i komunistické,³³ což nebylo samozřejmé. O tom, že Talich nebyl žádným „reakčníkem“, svědčí, že v roce 1934, v době běsnění nacionalistů českých i německých kolem sporu o místo uložení univerzitních insignií, se stal signatářem protifašistického manifestu³⁴ – spolu s dirigentem Karlem Ančerlem, hudebním publicistou Františkem Bartošem, skladateli Otakarem Jeremiášem, Jaroslavem Ježkem, Išou Krejčím a Jaroslavem Kříčkou, s Mirko Očadlíkem, Otakarem Ostrčillem, hudebním vědcem Františkem Palou, Annou Patzakovou, operním režisérem Ferdinandem Pujmanem, Ladislavem Vycpálkem, Vítem Nejedlým a dalšími umělci a intelektuály (možná to byl právě syn Zdeňka Nejedlého, který svého učitele požádal o podpis manifestu). Dodejme, že obraz Václava Talicha jako stoupence reakce nabourává také jeho dvojitý pracovní pobyt v Sovětském svazu v letech 1932 a 1933. Talich byl jedním z prvních špičkových českých hudebních umělců, kteří se odhodlali vydat se do země sovětů (před ním zde pobývali například Jan Kubelík či Oskar Nedbal). K působení Talicha v SSSR se vrátíme v dalším textu.

V poutech a pod bodáky...?

Přenesme se na stroji času, jehož užívání je jednou z mála výsad historikových, z roku 1935, kdy šéfdirigent České filharmonie Václav Talich převzal správu opery Národního divadla a zaujal tím v podstatě nejprestižnější místo v československém

---

32 Údaje o svém členství v sociálnědemokratické straně uvedl Václav Talich při výsleších vedených 22.5.1945 na oddělení Obranného zpravodajství štábu československé armády a 25.6.1945 u Krajského soudu trestního v Praze (AHMP, f. TKVN, sign. 36-116/1, folio 11 n. a 33–36). Za okupace při tiskové kampani proti Talichovi mu členství v sociální demokracii vytýkali vlnkaři, což svědčí o tom, že bylo veřejně známo. Členem sociální demokracie se stal v roce 1945 i Talichův syn Václav, který dokonce po únoru 1948 byl „sloučen“ do komunistické strany. V ní setrval až do roku 1970, kdy emigroval do Švédska. (*Archiv bezpečnostních složek*, Praha (dále jen ABS), svazek prověřované osoby – JUDr. Václav Talich, registrační číslo (reg. č.) 32705, sign. 708353; *tamtéž*, vyšetřovací spis JUDr. V. Talicha, sign. 25238MV, č. 94/S-74.)

33 Viz KUNA, Milan: *Václav Talich*. Praha, Panton 1980, s. 56.

34 Manifest byl otištěn v *Národním osvobození* 28.11.1934, s. 1. Mezi podepsanými členy Obce československých spisovatelů pochopitelně nechybělo ani jméno Zdeňka Nejedlého. Další projevy souhlasu s manifestem byly publikovány *tamtéž* 4.12.1934, s. 2.

hudebním životě, o celé desetiletí později, kdy upadl na dno existence. Doznávaly poslední výstřely druhé světové války a lidé se po letech okupace nadechovali k novému životu. Devátého května 1945 odpoledne se vydal Václav Talich v doprovodu dcery Víty z Berouna pěšky do Prahy.³⁵ Do bytu ve Francouzské ulici³⁶ dorazili následujícího dne odpoledne. Václav Talich věděl, že po skončení války bude slavnostně otevřeno Národní divadlo, během okupace uzavřené, a že bude otevřeno Smetanovou *Libuší*. Na provedení bytostně české opery v mimořádných a emotivně zjitřených podmínkách se v posledních měsících války připravoval, studoval pečlivě partituru. Hned po příchodu do Prahy volal Talich do Národního divadla. U aparátu zastihl režiséra Ferdinanda Pujmana, s nímž v Národním divadle spolupracoval a který zde působil již za Ostrčilovy éry. Ferdinand Pujman Talicha požádal, aby do divadla nechodil. Musí být prošetřeno jeho chování za okupace. Slavnostní představení *Libuše* bude dirigovat někdo jiný – podle svědectví Víty Dejmálové mělo z Pujmanových úst padnout jméno Jaroslava Krombholce, mohlo ale zaznít i jméno Otakara Jeremiáše, které se v současných studiích a článcích zpravidla objevuje. Jeremiáš pak 27. května *Libuši* skutečně řídil v režii Ferdinanda Pujmana.

Talich byl rozhovorem s Pujmanem určitě zdrcen. Dvanáctého května 1945 nastoupil pouť do Canossy. Toho dne se konalo shromáždění u hrobu Bedřicha Smetany na Vyšehradě. Ctitelé Mistrovi se zde scházeli každý rok, aby si připomněli výročí úmrtí svého idolu. Bylo jasné, že na vzpomínkové akci nebude chybět ministr školství a národní osvěty Zdeněk Nejedlý, do jehož působnosti patřilo Národní divadlo. Účastníci si vyslechli v Nejedlého proslovu slova: „Cítili jsme jako nejstrašnější ponížení národa, když jsme slyšeli, že vyvrhelové lidstva, za které se budou hanbit dějiny, a s nimi společní zrádci se nezastavili ani před posvátnou osobností Smetanovou, že v Národním divadle pro zrádné účely byla provozována Smetanova hudba, že se tito vyvrhelové osmělili vstoupit i sem, k Smetanovu hrobu.“³⁷

35 Za upřesnění chronologie událostí po 9.5.1945 vděčím především paní Vítě Dejmálové-Talichové a jejímu synovi (vnukovi Václava Talicha) Michalu Dejmálovi, který mi laskavě v roce 2007 svědectví zprostředkoval.

36 V domě číslo popisné 152 ve Vršovicích v Palackého (dnes Francouzské) ulici 78 bydlel Václav Talich se svou chotí Vidou, rozenou Prelesnikovou, od srpna 1919 (NA, f. Policejní ředitelství v Praze – evidence obyvatelstva, pobytové karty V. Talicha).

37 Nejedlého slova citovaly následujícího dne (13. května) deníky *Práce* (s. 2) a *Česká pravda* (s. 2). Kdybychom chtěli dát Nejedlého projev do dobového kontextu, mohli bychom jej porovnat např. s řečí, již přednesl Jaroslav Kvapil při slavnostním otevření Národního divadla 27.5.1945. Také Kvapil želel „znesvěcení a ponížení ... posvátného chrámu naší kultury“, v němž bylo žehnáno „úhlavním vrahům“ a „ohavným nepřítelům“ – za účasti českých umělců. Kvapil odprošoval budovatele Národního divadla (jmenovitě zmínil Bedřicha Smetanu a Aloise Jiráska) a pronesl svatosvatý slib, že již nikdy nevydáme Národní divadlo cizí zvůli. Patos a radikální rétorika nebyly tedy vlastní pouze Zdeňku Nejedlému. (Citováno podle textu Kvapilova projevu uveřejněného v publikaci *Jaro Národního divadla v Praze 1945*. Praha, Siroťčí, vdovský a podpůrný spolek Národního divadla 1946, s. 6.)

Podle pozdějších reflexí vmetl ministr šéfovi opery Národního divadla do tváře obvinění: „Talichu, zradil jste!“³⁸ Podle Ivana Medka, Talichova oddaného přítele a spolupracovníka z Českého komorního orchestru a České filharmonie, se dirigent ministra zeptal, co s ním bude, a ten mu prý odvětil, že se choval za války špatně, že Národní divadlo bylo lepší zavřít než hrát pro Němce.³⁹ Přímý útok Nejedlého proti Talichovi v jeho projevu ani jejich osobní konfrontaci během pietní slavnosti nezachytili referenti denních listů, chybí nám o tom i svědectví přímého účastníka (dcera Víta svého otce na Vyšehrad neprovázela). Přímou kolizi obou mužů neznamenal ani předseda České národní rady, literární historik Albert Pražák, který byl druhým řečníkem na slavnosti a přítomného Talicha si všiml (stáli blízko od sebe).⁴⁰ Pražák přítom v době psaní paměti hodnotil Nejedlého kriticky a připouštěl, že Talichovi Nejedlého projev ublížil (aniž by vyslovil jeho jméno). Lze si vůbec představit, že by Talich po Nejedlého projevu stál o to ptát se jej na svůj osud? Po diskusi s Talichovým vnukem Michalem Dejmalem připouštím, že Talich se mohl odhodlat Nejedlého oslovit: byl přesvědčen o své nevině, a především toužil po návratu k práci – možná tolik, že byl schopen se před Nejedlým ponížit...

Dostáváme se k nejdramatičtějšmu okamžiku Talichova případu, k jeho zatčení. Hudební historik Milan Kuna zatčení Václava Talicha popisuje sugestivními slovy: „Přicházejí za ním ... z příkazu Zdeňka Nejedlého četníci, aby ho zatklí a s nasazenými bodáky ... ho přes celé město odvedli k vlaku a eskortovali do pankrácké věznice v Praze.“⁴¹ Ivan Medek přidává informaci, že Talich byl přes město veden v poutech.⁴² Tak dramatická událost by se pochopitelně neutajila – kdo zná cestu od Talichovy vily k berounskému nádraží, ví, že potupný pochod by trval zhruba jednu hodinu. Nemáme však o něm žádné ohlasy v tisku, není k němu žádný doklad ani v místním státním okresním archivu.⁴³ V městské kronice přítom kronikář Václav Palivec pečlivě dokumentoval například zatčení „kinoherečky“ Adiny Mandlové členy revoluční gardy na počátku června 1945, kterážto událost „značně vzru-

38 ČERNÝ, Jiří: Václav Talich. In: *Reflex*, roč. 14, č. 27 (3.7.2003), s. 52. Tato věta, která v květnu 1945 nejspíše vůbec nezazněla, je zřejmě zkomolenou citací z Nejedlého projevu v československém vysílání moskevského rozhlasu k profesorům Karlovy univerzity po ustavení České ligy proti bolševismu (srv. pozn. 116).

39 MEDEK, Ivan: Po roce 1945. In: MASARYKOVÁ, H. (ed.): *Václav Talich – dokument života a díla*, s. 199 (viz pozn. 7). Z tohoto pramene zřejmě přejímají informaci další autoři, viz např. PANENKA, Jan – SOUČKOVÁ, Taťána: *Prodaná nevěsta na jevištích Prozatímního a Národního divadla 1866–2004*. Praha, Gallery 2004, s. 125.

40 Viz PRAŽÁK, Albert: *Politika a revoluce: Paměti*. Praha, Academia 2004, s. 143; srv. též s. 90.

41 KUNA, Milan: K problému národní očisty: Případ Václava Talicha. In: *Hudební věda*, roč. 29, č. 1 (1992), s. 50. Zatčení v této studii Kuna chybně datuje k 16. květnu a od něho to patrně přejímají i jiní – srv. např. MOTL, Stanislav: *Mraky nad Barrandovem*. Praha, Rybka Publishers 2006, s. 249.

42 MEDEK, Ivan: *Děkuji, mám se výborně*. Praha, Torst 2005, s. 35. Odtud informaci zřejmě převzal i Stanislav Motl (*Mraky nad Barrandovem*, s. 253).

43 Za provedení rešerše vděčím řediteli archivu Miloši Garkischovi.

šila obyvatele, zvláště ženské pohlaví“⁴⁴ nebo téměř současně probíhající spanilou jízdou berounských revolučních gardistů do Teplic-Šanova, kde zatkli bývalého přednostu úřadu práce v Berouně J. Richtra. Díky svědectví Talichovy dcery Víty Dejmálové, jež dosud nebylo zveřejněno, ovšem můžeme zatčení Václava Talicha rekonstruovat: Jednadvacátého května 1945 dorazili k vile v dnešním Talichově údolí berounští revoluční gardisté. O tom, jak vážně brali situaci, svědčí i to, že s sebou přivezli sanitní vůz. Obávali se Talichovy impulzivnosti, báli se, že v domě je zbraň. Poslali nakonec vyjednávat zahradníka, kterého zastihli na pozemku před vilou – bude se Václav Talich bránit? Vyústění vypjaté situace je téměř starosousedsky idylické. Talichův syn Václav se s gardisty dohodl, že příštího dne odjede s otcem sám, bez eskorty, do Prahy k výslechu.

Dvaadvacátého května 1945 byl Václav Talich vyslechnut na oddělení Obranného zpravodajství štábu 1. československého armádního sboru důstojníky Jaroslavem Dostálem a Tadeášem Dokoupilem.⁴⁵ Zde se dověděl, že bude uvězněn a v průběhu vyšetřování bude zváženo jeho vydání lidovému soudu. Karel Vaš, tehdejší přednosta oddělení Obranného zpravodajství, který se šel na zadrženého Talicha ze zvědavosti podívat, našel jej ve velkém duševním pohnutí, snad dokonce v pláči.⁴⁶ Zřejmě bezprostředně po setkání na Vyšehradě dne 12. května si začal Talich připravovat obhajobu. Do té doby si nepřipouštěl, že by se místo tvůrčí práce musel vracet do let válečných, byť již před koncem války přátelé vyjadřovali obavy z toho, co se po osvobození bude dít.⁴⁷ Na Obranném zpravodajství Václav Talich obhajobu v celé šíři neuplatnil, výslechový protokol je stručný.

Následujícího dne (23. května) byl Václav Talich předán z Obranného zpravodajství na oddělení bezpečnosti Policejního ředitelství v Praze, kde byl zatčen a internován ve věznici na Pankráci. V průvodním dopise, signovaném Karlem Vašem, se uvádělo, že Talich se předává k zajištění „z rozkazu ministerstva školství a národní osvěty“.⁴⁸ Při našem osobním rozhovoru v roce 2007 Vaš vyloučil, že by minister-

44 *Státní okresní archiv v Berouně*, Městská kronika, sv. VIII, 1945–1951, s. 40; k následující informaci viz s. 48.

45 *AHMP*, f. TKVN, sign. 36-116/1, folio 11 n. Domnívá-li se Jindřich Černý, že Talich byl vyslýchan „ponižujícím způsobem“ (ČERNÝ, Jindřich: *Osudy českého divadla po druhé světové válce: Divadlo a společnost 1945–1955*. Praha, Academia 2007, s. 25), nelze k tomu, pokud je mi známo, najít spolehlivou oporu v pramenech. Stranou ponechávám fakt, že Černý uvádí chybný údaj o dni zatčení Talicha.

46 Vycházím ze svého rozhovoru s Karlem Vašem dne 18.4.2007.

47 „Pocituji divadelní atmosféru jako jed a nějak se toho bojím: kam se vrtnu po válce, bůh sám ví. To ponechávám osudu a čekám na jeho znamení,“ psal Talichovi divadelní režisér Karel Dostal již 18.3.1945 (*MČK Beroun*, f. Václav Talich, inv. č. T 480). Dostal byl nakonec v roce 1945 vyzdvižen do funkce šéfa činohry Národního divadla.

48 *ABS*, f. Hlavní správa vojenské kontrarozvědky, inv. č. 302-82-1, folio 142. Počátek zajišťovací vazby dne 23.5. potvrzuje i trestní deník Václava Talicha, uložený ve fondu Státního oblastního archivu v Praze (dále jen *SOA Praha*) Veřejný žalobce při Mimořádném lidovém soudu, sign. Lst 292/1945, k. 2. Za provedení rešerše v uvedeném fondu vděčím Evě Šimicové.

Talichova vila v Berouně v současné podobě (fotografii pořídila Markéta Bahníková)

stvo u něho ve věci Talicha intervenovalo, měli jej vytipovaného jako jednu z významných osobností, jejichž chování mělo být prošetřeno. Poznámku ve spise však vysvětlit nedokázal. Úlohu Zdeňka Nejedlého a jeho ministerstva při zatčení Václava Talicha nechme zatím stranou – v žádném případě pochopitelně nemohl dát ministr školství „přímý příkaz“⁴⁹ k zadržení ani četníkům, ani revolučním gardistům, ani důstojníkům Obranného zpravodajství. Ve vzpomínkách Ivana Medka se píše o „nepřímém příkazu“ Zdeňka Nejedlého. Ivan Medek mi v dopise z 5. června 2007 potvrdil, že iniciativu Nejedlého považuje za nespornou a zopakoval, co dříve publikoval – že rozkaz k zatčení Talicha mohl dát na Nejedlého popud Bedřich Reicin.⁵⁰ Ten ovšem v době Talichova zajištění Obrannému zpravodajství Svobodovy armády, jehož povinností bylo zadržovat osoby podezřelé z kolaborace, již nevelel. V té době působil na ministerstvu národní obrany.

49 PANENKA, J. – SOUČKOVÁ, T.: *Prodaná nevěsta na jevištích Prozatímního a Národního divadla*, s. 125 (viz pozn. 39).

50 Viz BÁLEK, Jindřich – KADLEC, Petr (ed.): *Talichovská vzpomínání Ivana Medka*. In: *Harmonie*, roč. 11, č. 7 (2003), s. 17.

Rodině nebylo zadržení Václava Talicha bezprostředně sděleno. Denní tisk uveřejnil 26. května zprávu Československé tiskové kanceláře obsahující úřední oznámení z předchozího dne, že byl zajištěn Václav Talich s dalšími osobnostmi veřejného života (současně bylo oznámeno zadržení herce Vlasty Buriana a několika redaktorů protektorátního tisku, například neblaze proslulého Jaroslava Křemena; pikantní je, že mezi zadrženými figuruje i jméno Nejedlý, jako by Talicha mělo pronásledovat – šlo o tiskového šéfa České ligy proti bolševismu Viléma Nejedlého).⁵¹ Osmého června 1945 byl vyzdvižen do čela opery Národního divadla Otakar Jeremiáš, jemuž byli postaveni po bok v operním triumvirátu dirigenti Jaroslav Krombholc a Karel Nedbal. Od začátku sezony 1945/1946 byl Jeremiáš jmenován šéfem opery, ze zdravotních důvodů musel být ale často zastupován. Ostatně mezi Nejedlého přáteli panovaly obavy, zda Jeremiáš může funkci šéfa opery zvládnout, a to nejen s ohledem na zdravotní stav. Artuš Rektorys Nejedlému 3. ledna 1946 psal: „Jeremiáš je požeňnaný umělec, ale ve styku s lidmi (a NB (*nota bene* – pozn. autora) s tak rafinovanými lidmi jako u Národního divadla) – učiněné dítě.“⁵²

Na Pankráci a na Karlově náměstí v Praze byli po 9. květnu 1945 věznění představitelé okupačního režimu v čele s Karlem Hermannem Frankem, němečtí generálové, sudetoněmečtí funkcionáři, protektorátní prezident Emil Hácha, členové protektorátní vlády v čele s jejím předsedou Jaroslavem Krejčím, představitelé finančních a podnikatelských kruhů (Jaroslav Preiss či Otakar Kruliš-Randa), prvorepublikoví politici (Jiří Stříbrný, Rudolf Beran, Jan Malypetr) a generálové (Radola Gajda, Jan Syrový, Václav Vojtěch Klecanda a další), diplomaté (Vojtěch Mastný), představitelé kolaborantských spolků i umělci (Vlasta Burian, Lída Baarová, Adina Mandlová a další), spolupracovníci gestapa a udavači.⁵³ Společnost tohoto typu lidí (jakkoli někteří byli později očištěni) jistě nepůsobila na Václava Talicha povzbudivě.

Z vězení byl propuštěn 27. června 1945 (téhož dne zemřel ve vězeňské nemocnici Emil Hácha).⁵⁴ V přípisu prezidia ministerstva vnitra Kanceláři prezidenta republiky ze dne 1. září 1945 se uvádí, že důvody propuštění byly zdravotní.⁵⁵ Dva dny

51 Srv. např. *Práce* (26.5.1945), s. 1. Úřední oznámení z 25.5.1945, převzaté do zprávy ČTK, je uloženo např. ve Vojenském ústředním archivu – Vojenském historickém archivu (Praha), f. Velitelství vojenské zpravodajské služby, k. 112, inv. č. 37-93-4, folio 25. Srv. též *ABS*, Sběrka různých písemností, inv. č. S-465-20, folio 3, přípis Policejního ředitelství v Praze adresovaný prezidiu ministerstva vnitra č.j. 3679StB z 25.5.1945, obsahující seznam zadržených osob.

52 *MÚ-AAV ČR*, f. Zdeněk Nejedlý – veřejná činnost, k. 40 (508), sl. Divadlo.

53 Srv. STANĚK, Tomáš: *Retribuční vězni v českých zemích 1945–1955*. Opava, Slezský ústav Slezského zemského muzea 2002, s. 40.

54 Oficiálně požádal o propuštění otce jeho syn JUDr. Václav Talich ministerstvo vnitra, jež postoupilo tuto žádost (spolu s dalšími Talichovi nakloněnými dopisy) komisi pro vnitřní bezpečnost v Praze (*AHMP*, f. TKVN, sign. 36-116/1).

55 Viz *Archiv Kanceláře prezidenta republiky*, Praha (dále jen *AKPR*), č.j. T 851/46, sign. T 85/45.

před propuštěním s ním byl sepsán u krajského soudu trestního vyšetřovací protokol,⁵⁶ podstatně obsáhlejší než onen pořizovaný v den zadržení u Obranného zpravodajství. V literatuře můžeme najít tvrzení, že Talich byl propuštěn na „přímý zásah“ prezidenta Edvarda Beneše, to se však nezdá pravděpodobné.⁵⁷ Již 25. května 1945 se ovšem dostavila do prezidentské kanceláře Alice Masaryková se strojopisem obhajoby Václava Talicha.⁵⁸ Tento elaborát byl s vyjádřením hudebního kritika Ivana Ballo, jež bylo kanceláři prezidenta předáno 28. května, odeslán dne 19. června na ministerstva vnitra, spravedlnosti, školství a národní osvěty – ovšem bez jakéhokoli stanoviska kanceláře.⁵⁹ Ivan Ballo, který pracoval na úřadu vlády, nakonec Václava Talicha odvezl v den propuštění v automobilu domů. Pro nás je důležité si povšimnout, že Alice Masaryková při návštěvě kanceláře prezidenta prohlásila, že oroduje jménem rodiny Masarykovy, která žádá, aby byl Talich rychle vyslechnut, neboť jeho zdravotní stav je ohrožen.

Ve vzpomínkách hudebního pedagoga a skladatele Jiřího Svobody se nám dostává pozoruhodného svědectví jeho přítele Vítězslava Nezvala o okolnostech Talichova propuštění. Nezval byl s ministrem informací Václavem Kopeckým v předváděcí místnosti pro posuzování a nákup filmů. O přestávce produkce se básník díval z okna na dvůr pankrácké věznice. Zde Nezval poznal mezi procházejícími se vězni zarostlého Václava Talicha. Impulzivní Nezval chytil za rameno Kopeckého: „To není možné!“ Kopecký Nezvalovi doporučil, aby zašel za Nejedlým. „Hned příštího dne navštívili s E. F. Burianem ministra Zdeňka Nejedlého. (...) A opravdu: třetí den byl již Talich u své rodiny.“⁶⁰ Vyrvali tedy Talicha z vězení komunisté Nezval, Burian, Kopecký a Nejedlý? Je třeba říci, že E. F. Burian a Vítězslav Nezval byli přáteli Talicha. Nezval byl Talichovi zavázán, neboť mu pomohl v roce 1939 v těžké situaci, kdy mu zadal k překladu libreta některých světových oper. Burian stál při Talichovi od třicátých let. Vítězslav Nezval, který zaujal významné místo na Kopeckého ministerstvu, prokázal nejednou odvahu zastat se lidí, jimž bylo ubližováno. Dělal to s temperamentem sobě vlastním i po únoru 1948,⁶¹ a připomínal v tom

56 AHMP, f. TKVN, sign. 36-116/1, folio 33–36.

57 Publicista Stanislav Motl (*Mraký nad Barrandovem*, s. 249) tuto informaci možná čerpal od Milana Kuny (K problému národní čistoty, s. 51). Ten se odvolává na svědectví hudebního kritika Ivana Ballo, který údajně jel do věznice pro Talicha s příkazem Edvarda Beneše v ruce. O existenci takového dokumentu lze však pochybovat. Jeho koncept se nepodařilo dohledat ani v Archivu Kanceláře prezidenta republiky, ani v osobní pozůstalosti Edvarda Beneše, uložené v archivu Masarykova ústavu Akademie věd ČR. Uvedené tvrzení nedokládají ani žádné jiné písemnosti z těchto archivních fondů. Za provedení rešerše v těchto archivech jsem vděčný Evě Javorské a Ivanu Šťovíčkovi.

58 Viz AKPR, č.j. T 85/45, sign. T 85/45.

59 *Tamtéž*, č.j. T 146/45, sign. T 85/45.

60 SVOBODA, Jiří: *Přítel Vítězslav Nezval*. Praha, Československý spisovatel 1966, s. 200 n.

61 Srv. DRÁPALA, Milan: Iluze jako osud: K vývoji politických postojů Vítězslava Nezvala. In: *Současné dějiny*, roč. 3, č. 2–3 (1996), s. 202–204.

Maxima Gorkého, který po listopadové revoluci v Rusku v roce 1917 do umdlení intervenoval u bolševických vůdců za lidi vystavené represím. Angažovanost ministrů Kopeckého a Nejedlého při propuštění Václava Talicha je obtížně uvěřitelná, ale na druhou stranu ji nemůžeme jednoznačně popřít (alespoň u nevyzpytatelného Kopeckého). Pochopitelně je nutno znovu zdůraznit, že v pravomoci Nejedlého, Kopeckého, ba ani Edvarda Beneše nebylo nařídít propuštění vězňeného Talicha.

„*Talicha budeme muset pověsit*“

Vydejme se s Václavem Talichem proti proudu času, jak to musel učinit v květnu 1945. Povšimněme si nejdříve období mezi Mnichovem 1938 a okupací zbytku Československa na jaře 1939, jež představovalo dobu zkoušek. Komunistům nepřátelský tisk po roce 1945 naznačil, že Nejedlý nemá morální právo se vyjadřovat k chování lidí po Mnichovu 1938, neboť sám tehdy byl vůči Němcům vstřícný. Citovala se pasáž, kde Nejedlý psal o „tisíciletém soužití“ a „nejlepší pospolitosti“ Čechů a Němců, vylučujících vzájemnou nenávist: „Jak přímo něžně dívá se např. Čech z Orlických hor nahoru do německých hor, s nimiž staletí žil v tak důvěrné shodě a přátelství.“⁶² Nejedlého odpůrci ovšem citovali výrok vytržený ze souvislosti. Prolistujeme-li Nejedlého články z té doby,⁶³ zjistíme, že se vyslovoval proti národní zášti hlavně proto, aby varoval před vlastenčící malostí a izolací. Plédoval za to, aby nebyly přetrhány svazky s kulturou anglickou, francouzskou a sovětskou. A především apeloval na uchování národního dědictví, jež mnozí pod tlakem nacismu začali opouštět. Hlásil se přitom k odkazu husitství, národního obrození i národněosvobozeneckého boje vedeného Masarykem. V jeho výčtu národních idolů najdeme vedle Palackého, Šafaříka, Tyla, Smetany, Nerudy, Němcové, Mánesa, Alše, Jiráska, Havlíčka pro někoho možná překvapivě i Antonína Dvořáka. Nejedlý se hlásil k ideálům demokracie, svobody, lidství a solidarity. Přes dřívější výhrady veřejně uctil památku Karla Čapka, uštvaného odpůrci ducha první republiky. V podivné atmosféře druhé republiky Zdeněk Nejedlý obstál.

Totéž lze říci o Václavu Talichovi. V té době si oba protagonisté této studie byli tak blízko, jak zřejmě nikdy předtím ani potom. Talich zakoušel změnu atmosféry i v Národním divadle. Dvanáctého října 1938 odmítl orchestr při generální zkoušce *Prodané nevěsty* Talichovi spolupráci, protože režii vedl „muž cizí krve“ Hanuš

62 NEJEDLÝ, Zdeněk: Kam až? In: *Lidová kultura*, roč. 2, č. 18 (17.12.1938), s. 1.

63 TÝŽ: Budujeme národní stát. In: *Učitel'ské noviny*, roč. 52, č. 16–17 (26.11.1938), s. 221–223; TÝŽ: Československo a Francie. In: *Tamtéž*, s. 225 n.; TÝŽ: Kulturní styky s cizinou. In: *Lidová kultura*, roč. 2, č. 17 (3.12.1938), s. 1; TÝŽ: Co se tu děje? In: *Učitel'ské noviny*, roč. 52, č. 18–19 (16.12.1938), s. 237–241; TÝŽ: Karel Čapek. In: *Tamtéž*, č. 20 (7.1.1939), s. 259–261; TÝŽ: Svět v pohybu. In: *Tamtéž*, roč. 53, č. 1 (23.1.1939), s. 1–3; TÝŽ: Smysl českých dějin. In: *Tamtéž*, s. 5–8; TÝŽ: Čechy a Evropa. In: *Praha–Moskva*, roč. 4, č. 1 (25.1.1939), s. 1–3.

Thein.⁶⁴ Talich se jej před členy orchestru zastal, poukázal na jeho dosavadní práci, vzpomněl i skvělé pověsti Theinova otce, lékaře v Pardubicích. Orchester se nechal přesvědčit a ke generálce nastoupil. Pěvec Jan Konstantin, jehož Thein vinil ze zosnování intriky, inspiroval útok proti Theinovi v agrárním *Večeru* (svého známého redaktora přivedl na generální zkoušku) a ředitel Národního divadla Stanislav Mojžíš-Lom na jeho popud zakázal Theinovi děkovat se před oponou a uvádět Theinovo jméno na plakátech a programech. Po 15. březnu 1939 pracoval Thein jako lesní dělník, v lednu 1945 byl deportován do koncentračního tábora v Terezíně. Na konci roku 1938 psal Talichovi Emil František Burian, zdrcený z dusné atmosféry, jež se projevovala v obecnstvu při divadelních představeních: „Ach, Talichu, pojďte, odstěhujme se někam do izolovaného města, kde budou jen takoví pošilení (!) honci krásna, jako jsme my. Hrál bych pro Vás to nejhezčí divadlo, jakého jsem snad schopen, a Vy byste mně – sedícímu někde v koutěčku – ve tmě – materializoval ty nejdramatičtější hudební formy.“⁶⁵ Talichovi jako by překážky a protivenství vlévaly sílu do žil. Vrhla se s ještě větším vypětím do práce.⁶⁶ Překladatelce Jirce Malé, s níž se v přítomnosti Otakara Nebušky v polovině ledna 1939 loučil v Národní kavárně před jejím odjezdem z vlasti, vzrušeně vykládal: „Teď se dá dělat jen jedno – na oko tancovat, jak páni pískají, a hrát jim do ruky, a začít pracovat v podzemí jako za první války.“⁶⁷

Václav Talich povzbuzoval upadající národní sebevědomí prováděním hudebních skvostů českých klasiků. V tom ho nezastavila ani okupace 15. března 1939. Připravil hudební cyklus Pražský hudební máj, který se potom stal až do roku 1942 připomínkou národní vůle a hrdosti. První Pražský hudební máj v roce 1939 se odehrával ve zjitřené atmosféře národních manifestací, jakými bylo například přenesení ostatků Karla Hynka Máchy na Vyšehrad či vzpomínkové slavnosti k výročí úmrtí Bedřicha Smetany.⁶⁸ Novinářům v dubnu 1939, ještě v době přípravy Pražského hudebního máje, Talich řekl: „Tento cyklus je pro mne čímsi větším než prostou hudební slavností, chtěl bych to přímo nazvat kulturním soustředěním celého národa. (...) Soukromě jsem totiž přesvědčen, že 15. března tohoto roku přestaly

64 Srv. nedatované prohlášení Hanuše Theina, psané asi v roce 1948, uložené v Národním archivu, f. AND, k. 7, sign. O (Očistná akce); THEIN, Hanuš: *Žil jsem operou Národního divadla*. Praha, Melantrich 1975, s. 60; KAFKA, František: *Hanuš Thein*. Praha, Supraphon 1971, s. 75.

65 MČK Beroun, f. Václav Talich, inv. č. T 2106, dopis E. F. Buriana Václavu Talichovi z 27.12.1938.

66 Srv. blíže neurčený Talichův článek „Die Zukunft der Oper des Prages Nationaltheaters“, datovaný 29.11.1939 a otištěný Milanem Kunou v edici: TALICH, V: *Úvahy, projevy a stati*, s. 60 (viz pozn. 18).

67 AHMP, f. TKVN, sign. 36-116/1, folio 3, dopis Jirky Malé z New Yorku neznámému adresátovi z 6.7.1945.

68 Srv. GEBHART, Jan – KUKLÍK, Jan: *Dramatické i všední dny protektorátu*. Praha, Themis 1996, s. 14 n.; PASÁK, Tomáš: *Pod ochranou Říše*. Praha, Práh 1998, s. 72.

býti kulturní záležitosti výsadou zasvěcenců a mají se státi nejdůležitější složkou projevu národní vůle a hrdosti.⁶⁹ Národní divadlo i koncertní sály se na jaře a na počátku léta 1939 staly také zásluhou Talichovou místy, kde docházelo k bouřlivým národním manifestacím. Díky tomu, že například provedení Smetanovy *Mé vlasti* bylo přenášeno rozhlasem, stalo se zážitkem nejen pro tuzemské posluchače, ale i pro exulanty. Benešův osobní tajemník Eduard Táborský si v Londýně 5. června 1939 poznamenal do deníku: „Večer slyšíme z Prahy *Mou vlast*. Vysílají ji z Národního divadla. ČF s Talichem. Jak jinak nám zní, než když jsme si ji chodívali poslechnout doma. (...) Dozněly poslední tóny. Neutuchající potlesk. Obecenstvo zpívá ‘Kde domov můj’ a skandovaně volá: ‘Národ sobě! Národ sobě! Národ sobě!’ Zřejmá demonstrace. Koncert, jak hlasatel hlásí, je vysílán pro cizinu. Hlasatel končí: ‘Doufám, že jste *všechno* dobře slyšeli.’“⁷⁰ Tehdy byl již Zdeněk Nejedlý v Moskvě, kam uprchl v březnu 1939. Jeho názor na kulturní manifestace v rodné zemi určitě nebyl v té době kritický. V konceptu rozhlasového projevu, který si napsal pravděpodobně v roce 1939, apeloval Nejedlý na intelektuály, aby národu ukazovali cestu z temnoty, a vyjádřil přesvědčení, že malý národ bez moci politické a hospodářské se může uplatnit jen ve sféře vědy a umělecké kultury.⁷¹

V Národním divadle musel bezprostředně po 15. březnu 1939 Václav Talich čelit likvidačním obviněním z „uměleckého šovinismu“ a řediteli Stanislavu Mojžíši-Lomovi vyvracet obvinění, že zanedbává německé opery.⁷² Ústrky a cenzurní zásahy, jimž byl Talich vystaven, popisoval v dopise Jaromíru Nečasovi 25. dubna 1939 věrný Emil František Burian, který žádal bývalého předáka Národní strany práce a ministra o zásah.⁷³ Od léta 1939 se stal Václav Talich cílem kampaně na stránkách fašistického časopisu *Vlajka*.⁷⁴ Nemá smysl rozebírat výrony druhořadých pisáleků

69 Citováno podle publikace: KONEČNÁ, Hana a kol.: *Čtení o Národním divadle: Útržky dějin a osudů*. Praha, Odeon 1984, s. 228.

70 TÁBORSKÝ, Eduard: *Pravda zvítězila: Deník druhého zahraničního odboje*, sv. 1. Praha, Družstevní práce 1947, s. 189. Srv. podobný zážitek Prokopa Drtiny, přítomného v květnu 1939 v Národním divadle představení *Libuše* (DRTINA, Prokop: *Československo, můj osud: Kniha českého demokrata 20. století*, sv. I/1. Praha, Melantrich 1991, s. 430).

71 Srv. NEJEDLÝ, Zdeněk: *Hovoří Moskva: Rozhlasové projevy z let 1939–1945*. Praha, Odeon 1977, s. 51 n.

72 Srv. NA, f. AND, osobní spis Václava Talicha, dopis Václava Talicha řediteli Národního divadla Stanislavu Mojžíši-Lomovi z 26.3.1939.

73 Dopis byl publikován v edici: OTÁHALOVÁ, Libuše – ČERVINKOVÁ, Milada (ed.): *Dokumenty z historie československé politiky 1939–1943*, sv. 2. Praha, Academia 1966, s. 424.

74 Výstřížky četných článků jsou shromážděny např. v Národním archivu, sb. Ministerstvo zahraničních věcí – výstřížkový archiv 1 (MZV-VA 1), k. 4028, sl. Václav Talich; *Archiv Národního divadla v Praze* (dále jen AND; je nutno odlišovat od stejnojmenného fondu uloženého v Národním archivu, který je citován jako f. AND), sign. P 1454, Dokumentace – V. Talich. Shrnutí kampaně viz KUNA, Milan: Václav Talich a nacistická okupace. In: *Hudební věda*, roč. 28, č. 1 (1991), s. 28.

Záběr ze zkoušky na slavnostní 1500. představení Smetanovy Prodané nevěsty na jevišti Národního divadla, které se uskutečnilo 22. listopadu 1940 pod taktovkou Václava Talicha

(jakýmsi specialistou na Talicha se stal redaktor Antonín Novotný). Nebezpečné bylo, že Talich byl v člancích pranýřován jako „židomil“ a přítel zednářů. Takových udání se mohly chopit nacistické represivní složky, které si je ostatně v některých případech přímo objednávaly. Bohužel některé útoky byly inspirovány členy orchestru Národního divadla, kteří dodávali informace vlajkařům a byli ve spojení i s gestapem. Herec Ladislav Pešek vzpomínal na houslistu F. K., který Talichovi po telefonu vyhrožoval, zasílal mu články z fašistických listů a informoval gestapo (v roce 1945 se oběsil).⁷⁵ Útoky na Talicha v listech českých fašistů ustaly až v roce

⁷⁵ Viz PEŠEK, Ladislav: Budeme to ignorovat. In: ČERNÝ, František (ed.): *Theater / Divadlo: Vzpomínky českých divadelníků na německou okupaci a druhou světovou válku*. Praha, Orbis 1965, s. 38.

1940, kdy se Talich zúčastnil zájezdu kulturních pracovníků do Říše, o němž se ještě podrobněji zmíníme. Tiskem byl od té doby přijímán blahovolně, směl dokonce publikovat ohrazení proti výrokům vinícím jej z příslušnosti k zednářstvu.⁷⁶

Zastavme se u několika okamžiků z let okupace, jež se staly náplní vzpomínek Václava Talicha, které odvíjel ve vězeňské cele. Nepůjde o to, abychom Talichovo chování znovu soudili. Zamysleme se nad základními fakty, pokusíme se je dát do historických souvislostí a ukážeme, jak je bezprostředně po skončení války zpětně vnímal sám Talich. Jak již bylo řečeno, zachovaly se dva výsledkové protokoly, z 22. května a 25. června 1945.⁷⁷ Již předtím, po 10. květnu, si začal Talich sepisovat obsáhlou obhajobu. Rukou psaný text je uchován ve spisech Trestní komise vyšetřovací a nalézací Ústředního národního výboru hlavního města Prahy,⁷⁸ existují i strojopisy textu – především ten, který přinesla do Kanceláře prezidenta republiky Alice Masaryková 25. května.⁷⁹ Obhajoba byla publikována v roce 1967 Ivanem Medkem a později Milanem Kunou, přičemž otištěné verze se od sebe v některých detailech liší.⁸⁰ O tom, že případ Václava Talicha příznivce české hudby vzrušuje, svědčí fakt, že nedávno byla obhajoba publikována Dvořákovou společností v Anglii.⁸¹ Prozkoumejme přízraky, s nimiž se musel Václav Talich vypořádat.

1) Členství v ústředním výboru Českého svazu pro spolupráci s Němci

Po manifestačních akcích na jaře a počátku léta 1939 se okupační orgány pokusily vytvořit příznivější a vstřícnější atmosféru v české společnosti. Státní prezident Emil Hácha jmenoval 18. srpna členy přípravného výboru Českého svazu pro spolupráci s Němci – stalo se tak v souladu se stanovami schválenými výnosem ministerstva vnitra ze dne 1. srpna 1939.⁸² Talich při výsledku 25. června 1945 vypověděl, že o jmenování s ním nikdo předem nemluvil, dověděl se to z novin a vzal to na

76 Viz *Polední list* ze 6.2.1942 (výstřižek je uložen v Národním archivu, sb. MZV-VA 1, k. 4028, sl. Václav Talich).

77 Protokoly jsou uloženy v Archivu hlavního města Prahy, f. TKVN, sign. 36-116/1, folio 11 n. a 33–36.

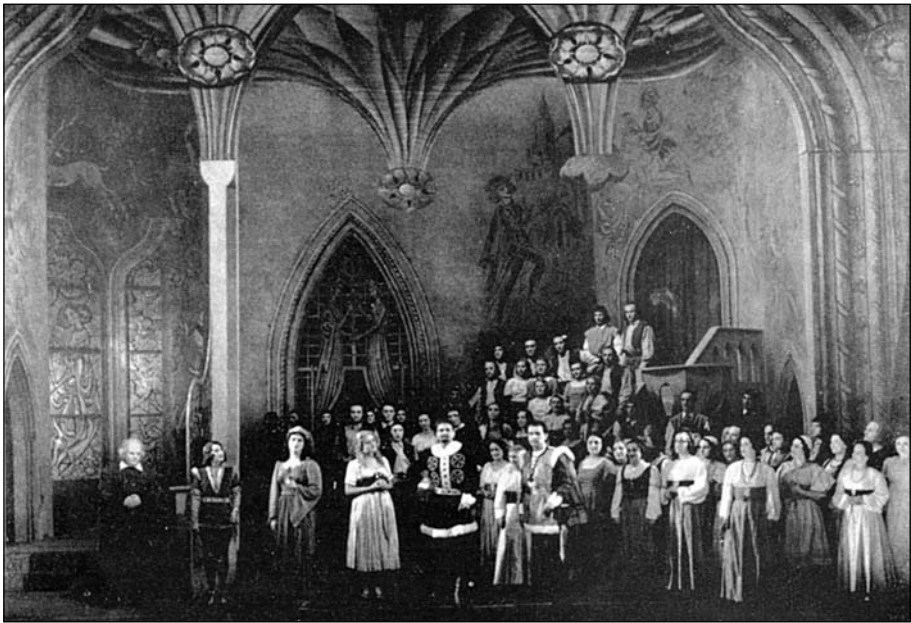
78 *Tamtéž*, folio 62–69.

79 Viz *AKPR*, č.j. T 85/45, sign. T 85/45. Strojopis textu je uložen taktéž v pozůstalosti Václava Talicha v Muzeu Českého krasu Beroun (inv. č. Tf 109, s datací dokumentu 20.5.1945), ale i v pozůstalosti Zdeňka Nejedlého v Masarykově ústavu a Archivu Akademie věd ČR (f. Zdeněk Nejedlý – veřejná činnost, sl. Hudba – V. Talich, inv. č. 209, k. 39/507), což napovídá, že Nejedlý Talichův případ sledoval. K textu si ovšem přiložil Nejedlý jen jediný dopis, což by se zase zdálo nasvědčovat tomu, že v této kauze nevyvíjel žádnou horečnou činnost.

80 Viz MASARYKOVÁ, H. (ed.): *Václav Talich – dokument života a díla*, s. 189–206 (viz pozn. 7); TALICH, V.: *Úvahy, projevy a stati*, s. 99–104 (viz pozn. 13).

81 SLATER, Graham (ed.): *Václav Talich 1883–1961*. Tadley, The Dvořák Society 2003, s. 63–72. Anglické vydání dokumentu připravili Graham Melville-Mason a Karel Janovický, jemuž vděčím za poskytnutí knihy.

82 Viz *ABS*, Sběrka různých písemností, inv. č. S-84-6.

Scéna z inscenace Smetanovy Čertovy stěny v Národním divadle roku 1943 za řízení Václava Talicha a s výpravou Karla Svobodného

vědomí „poněkud s humorem“.⁸³ Na ustavující schůzi 30. srpna byl Václav Talich zvolen členem ústředního výboru svazu.⁸⁴ Této schůzi byl přítomen, poté se akci svazu neúčastnil. Poněkud lehkomyšlně hodnotil své angažmá v té době nejen Václav Talich, ale i mnozí další. Vážně odporoval jmenování do čela svazu Josef Šusta. Nakonec se podvolil, aby neohrozil Českou akademii věd a umění, jejímž byl předsedou. Dosáhl alespoň toho, že byl jmenován do méně exponované funkce místopředsedy svazu.⁸⁵ Veřejných akcí svazu se stejně jako Talich a jiní neúčastnil. Český svaz pro spolupráci s Němci očekávání okupantů nesplnil. Funkcionáři jej zpočátku

83 Viz *AHMP*, f. TKVN, sign. 36-116/1, folio 33.

84 *NA*, f. Prezidium ministerstva vnitra, k. 1258, sign. X/S/33/14, inv. č. 225-1258-13, folio 1–3, přípis Policejního ředitelství v Praze prezidiu ministerstva vnitra o ustavení Českého svazu pro spolupráci s Němci z 1.9.1939.

85 Blíže k tomu viz PASÁK, T.: *Pod ochranou Říše*, s. 140 n. (viz pozn. 68). Okolnosti vstupu do Českého svazu pro spolupráci s Němci vysvětlil Šusta v „Poznámkách“, které sepsal před svou sebevraždou a den před tímto činem (27.5.1945) zaslal Zdeňku Nejedlému (viz ČORNEJ, Petr – HANZAL, Josef – SVADBOVÁ, Blanka (ed.): *Korespondence Zdeňka Nejedlého s historiky Gollovy školy*. Praha, Univerzita Karlova 1989, s. 145 n.).

pojímali spíše jako kulturní spolek. Panovala nespokojenost se složením vedoucích orgánů. Místopředseda svazu Josef Matoušek, docent Univerzity Karlovy, byl dokonce 17. listopadu 1939 po známých událostech popraven. Další člen vedení, pražský primátor Otakar Klapka, byl zatčen v červenci 1940 a po příchodu Reinharda Heydricha do Prahy v říjnu 1940 zastřelen. Otazníky vyvolávali i další členové vedení Českého svazu pro spolupráci s Němci, jako byli bankéř Jaroslav Preiss, průmyslník Josef Bartoň-Dobenín či Emanuel Šlechta (pozdější člen poučnorové Gottwaldovy vlády za „obrozené“ národní socialisty!), kteří byli pokládáni za expONENTY „Benešova režimu“. V informaci pražského velitelství německé Bezpečnostní služby (*Sicherheitsdienst*), zpracované v létě 1940 pro Úřad říšského protektora, nalezneme i ostrou výhradu k Václavu Talichovi – je charakterizován jako „kulturní bolševik, stoupenec Beneše a svobodný zednář“.⁸⁶ Pochopitelně, členství Václava Talicha a dalších známých osobností se stalo po roce 1945 vhodnou výmluvou pro bývalé členy této kolaborantské organizace.⁸⁷

2) Zájezd kulturních pracovníků do říše

V polovině roku 1940 se rozhodl Joseph Goebbels v úřadě s Karlem Hermannem Frankem a Karlem Alexem von Gregorým, vedoucím tiskového oddělení a oddělení pro kulturní politiku v Úřadu říšského protektora, využít vítězství německých zbraní k propagačním účelům. Vznikla myšlenka zájezdu do říše. Původně se počítalo, že se akce zúčastní čeští sympatizanti nacismu, ale nakonec na radu říšského protektora Konstantina von Neuratha měli tvořit polovinu delegace významní kulturní činitelé.⁸⁸ Václav Talich při výslechu 25. června 1945 uvedl, že se chtěl ze zájezdu omluvit z pracovních důvodů, ale ředitel Národního divadla Karel Neumann jej přesvědčil, aby jel, neboť odmítnutí by mohlo ublížit divadlu.⁸⁹ Václav Talich se ocitl ve čtyřiatřicetičlenné delegaci, která vyrazila 3. září a vrátila se po deseti dnech, po boku diplomata Huberta Masaříka, který byl mluvčím delegace, básníků Josefa Hory, Václava Renče a Jana Čarka, prozaika Jaroslava Durycha, scénografa Josefa Trägera, operních pěvců Jana Konstantina a Pavla Ludikara, novinářů Vladimíra Krychtálka a Karla Lažnovského a dalších osob.⁹⁰ Podle Václava Renče se zájezdu z oslovených odmítl zúčastnit jen spisovatel Vladislav Vančura (s výmluvou na zdravotní důvody),⁹¹ popravený později za heydrichiády. Pro pokročilý věk byl

86 NA, f. Úřad říšského protektora, inv. č. 114-356-3, folio 145. Další exemplář dokumentu je uložen *tamtéž*, k. 287, inv. č. 114-289-3, folio 148–154.

87 Srv. např. přihlášku do aktivní služby pro důstojníky a rotmistry z povolání Rudolfa Entlera z 28.5.1946 (ABS, f. Hlavní správa vojenské kontrarozvědky, inv. č. 302-84-30, folio 24).

88 Viz MASAŘÍK, Hubert: *V proměnách Evropy: Paměti československého diplomata*. Praha – Lito-myšl, Paseka 2002, s. 333.

89 Viz AHMP, f. TKVN, sign. 36-116/1, folio 34.

90 Srv. NA, f. Ministerstvo lidové osvěty, k. 3.

91 Viz ABS, f. Vyšetřovací komise pro národní a lidový soud při ministerstvu vnitra, inv. č. 301-103-2, folio 112, protokol z výslechu Václava Renče.

omluven ředitel nakladatelství Melantrich Jaroslav Šalda, který poslal jako náhradu svého syna.⁹² Zájezd měl demonstrovat sílu a odhodlání Německé říše – účastníkům se dostalo přijetí v Rotterdamu, zničeném německým vojskem (v té době již byly poraženy Belgie i Holandsko), navštívili Kruppovy závody, chrlící nové zbraně. Joseph Goebbels, který přijal členy delegace, naléhavě vyzval český národ k účasti na vítězství Německé říše. Připomněl jim, že viděli sílu Německa stavět, ale i nemilosrdně trestat. Demontrace bezohledné moci zapůsobila na některé účastníky drtivě. Šéf činohry Národního divadla Jan Bor podle svědectví někdejšího správního ředitele Národního divadla Rudolfa Stránského po návratu z říše plakal, tak jej sugestivní zážitek zasáhl.⁹³ Od té doby nebyl v podstatě schopen odporu.

Joseph Goebbels se rozhodl na oplátku dát se pozvat do Prahy a 6. listopadu 1940 se zúčastnil představení *Prodané nevěsty* v Národním divadle, kterou dirigoval Václav Talich. O přestávce musel šéf opery vzdát hold říšskému ministru propagandy do jeho lóže a zde přijal pozvání k hostování České filharmonie v Německu. Talich pohotově navrhl zařadit do programu Smetanovu *Mou vlast*, jež se v té době nemohla hrát celá. Od této chvíle se tedy celá hrát směla, když ji akceptoval sám Goebbels... Během přijetí prý Talich pronesl troufalou větu, že musí pracovat za tři jako příslušník malého národa, který si chrání právo na život,⁹⁴ jež ovšem – byla-li skutečně takto proslovena – nenarušila korektní průběh debaty obou mužů. V únoru 1941 navštívila Česká filharmonie vedená Václavem Talichem Berlín a Drážďany. Vystoupení se setkala s úspěchem a Talich v rozhovorech v tisku zdůraznil, že němečtí znalci ocenili, že *Má vlast* se hrála celá, včetně *Tábora* a *Blaníku*.⁹⁵ Povolení provozovat celou skladbu považoval i později za uspokojujivý výsledek úlitby Goebbelsovi.

Vraťme se ještě k zájezdu do říše. Pro okupanty by neměl význam, kdyby se jej nepodařilo propagandisticky využít. Po návratu nastal hon aktivistických novinářů na kulturní činitele, kteří se většinou projevům chtěli vyhnout. Ostatně již 18. září 1940 informoval vyslanec v Německu František Chvalkovský předsedu protektorátní vlády Aloise Eliáše o rozmluvě s Goebbelsem, který žádal rychlý obrat českého veřejného mínění a očekával projevy „loajálního a bezvýhradného přiznání se ku politice Říše“.⁹⁶ Pokud k tomu nedojde, vyhrožoval Goebbels, pocítí Češi důsledky, jaké již zakusili Poláci, kteří svým velikášstvím ztratili nárok na ohledy z německé strany.

92 *Tamtéž*, folio 107, protokol z výslechu Josefa Trägera z 13.11.1946.

93 STRÁNSKÝ, Rudolf: Očima svědka. In: ČERNÝ, F.: *Theater / Divadlo*, s. 26 (viz pozn. 75).

94 Viz TALICH, V.: *Úvahy, projevy a stati*, s. 101 (viz pozn. 13). Kromě vlastní obhajoby z května 1945 nelze zřejmě Talichovu odvážnou větu jinak doložit.

95 Srv. rozhovor pro *Polední list* uveřejněný 14.2.1941 (NA, sb. MZV-VA 1, k. 4028, sl. Václav Talich).

96 OTÁHALOVÁ, L. – ČERVINKOVÁ, M. (ed.): *Dokumenty z historie československé politiky 1939–1943*, sv. 2, s. 570 (viz pozn. 73) – přípis vyslance Protektorátu Čechy a Morava v Berlíně Františka Chvalkovského předsedovi protektorátní vlády Aloisi Eliášovi ze dne 18.9.1940 o rozhovoru s ministrem Josephem Goebbelsem (dokument uložen in: AKPR, sign. T 362/40).

Václav Talich se stejně jako zřejmě většina účastníků zájezdu do říše nakonec neubráníl veřejným projevům. Společně s některými z nich poskytl krátce po návratu rozhovor pro rozhlas a sám potom pro list *Der Neue Tag*, jehož redaktor jej půl hodiny vyslyšel v divadle a uveřejnil potom něco poněkud jiného, než o čem si povídali. Text ani jednoho z těchto projevů jsem při zpracování studie neměl k dispozici. Existuje interpretace rozhlasového vystoupení ve výslechovém protokolu Václava Talicha z 25. června 1945 – mluvil prý o technické výchově německé mládeže a o nutnosti Čechů najít správný poměr k Německu, jak jej našli například Smetana a Dvořák, kteří čerpali z německé hudby, ale zůstali českými skladateli.⁹⁷ Osmnáctého září 1940 vydala pražská agentura Central European Press následující zprávu, citující dirigentova slova: „Vynikající český dirigent, šéf opery Národního divadla Talich řekl: ‘Zájezd byl neobyčejně poučný. Všude v Německu pozoruješ nezlomnou vůli k tvořivosti, která se jeví stejně ve velkolepých nových architekturách Mnichova a Norimberku jako v ocelovém městě Kruppových závodů. Co čeká ty, kdo chtějí vzdorovat politické vůli Říše, ukazuje výmluvně osud Rotterdamu. Nelze vskutku ani dost oceniti dosah moudrého rozhodnutí státního prezidenta dr. Háchy z března m[inulého] r[oku].’“⁹⁸

Protektorátní pověřenec pro tisk Wolfram von Wolmar žádal Talicha o příspěvek pro domácí tisk, konkrétně pro revue *Böhmen und Mähren*. Talich mu nakonec dodal německý překlad své řeči v rozhlasu. Tento text byl asi použit pro zpracování článku, který vyšel v *Českém slově* 29. listopadu 1940 a jehož autorství Talich vždy odmítal.⁹⁹ Podle článku, který interpretoval údajný rozhovor Talicha s německým žurnalistou, prý šéf opery vyjádřil obdiv k německé architektuře a operní hudbě, připomněl kořeny českých klasiků Smetany, Dvořáka a Fibicha v hudbě německé i to, že čeští umělci slavili největší úspěchy v Německu a Rakousku, zatímco Západ nás zahrnoval nevděkem. Talichova snaha distancovat se od článku v *Českém slově* po roce 1945 vyplývala z toho, že se dočkal nepříznivého ohlasu v československém exilu. V londýnském rozhlasu na něj 7. ledna 1941 reagoval Jan Masaryk. V knižních vydáních Masarykových rozhlasových projevů příslušnou pasáž nenalezeme.¹⁰⁰ V pozůstalosti Jana Masaryka je dochováno několik verzí tohoto projevu s kritickou pasáží vůči Talichovi, což je u pohotového řečníka Jana Masaryka neobvyklé. Svědčí to o tom, jak těžce a zodpovědně vážil slova, jež adresoval příteli Talichovi. Můžeme se domýšlet, jaké věty v éteru doopravdy zazněly. Mohly být třeba tyto: „Trochu mne zabolěl Talichův výklad v *Politické* o německosti české hudby. Jsem přesvědčen, že to napsal z musu – pusť si Smetanovo *Z českých luhů a hájů*, nahrané Českou filhar-

97 Viz AHMP, f. TKVN, sign. 36-116/1, folio 34.

98 NA, f. sb. Zahraniční tiskový archiv, k. 433, sl. Václav Talich.

99 *Tamtéž*, sb. MZV-VA 1, k. 4028, sl. Václav Talich.

100 Viz MASARYK, Jan: *Volá Londýn*. Praha, Práce 1946. Projev je uveřejněn ve zkrácené verzi na s. 95 n., přičemž je datován 8.1.1941, rozdílně od datace dochovaných strojopisů (viz následující poznámka).

monií pod řízením jakéhosi Václava Talicha, a začervenáš se nad tím bohapustým povídáním. (...) Tak, Talichu, drž se taktovky a pušť pero, namáčené v nacistickém inkoustu, nesluší Ti to – buď ubezpečen, že vím, že to víš.“¹⁰¹

Zájezd do říše jako by odstartoval sérii událostí, jimž musel Václav Talich čelit, jeden kompromis vynucoval další ústupky... Umělec pociťoval, jak nepříznivě je vnímalo okolí. Již 16. září 1940 mu psal neznámý anonym: „Kdybyste – jako tolik ubohých rodičů – měl nevinného syna v koncentračním táboře, jen proto, že byl českým studentem; kdybyste nezapomněl, že v naší univerzitě místo české mládeže vládou hordy jejích trapičů; kdybyste místo na bezcharakterní osobní zisk myslel na bolesti a hanbu svého národa, tak byste se styděl. Vám schází čest a cit. Proto Vás už nechceme vidět a slyšet.“¹⁰² Dopis „českého otce“ (zjevně k Talichovi nespravedlivý) nebyl v Národním divadle hozen do koše, ale zaslán gestapu s odůvodněním, že měl skrytou protiněmeckou tendenci... Koncem září 1941 byla na daleké Kubě podplukovníkem K. Hronem vyslechnuta skupina vystěhovalců (zřejmě Židů) z protektorátu. Někdo z nich vypověděl: „Dirigent Talich si stěžoval, že Češi mu zazlívají spolupráci s Němci, a Němci zase, že s ním nejsou spokojeni.“¹⁰³ Tato zkratka téměř banální charakterizovala rozpolezení, v němž se Talich od podzimu 1940 nacházel. Byl osvobozen od útoků vlajkařů a českých fašistů, ale stával se objektem nových pokusů vtáhnout jej na orbit okupační politiky, legitimizovat ji zneužitím jeho jména.

3) Projev po atentátu na Heydricha

Obsahem projevu Václava Talicha na shromáždění v Obecním domě 12. července 1942 jsme se zabývali na začátku studie. Zdůrazněme jen dobový rámec, v němž byl pronesen. Represe okupantů po atentátu na Reinharda Heydricha provázelo donucování všech vrstev obyvatelstva k projevům loajality Německé říši. Připomeňme, že 24. června 1942 se shromáždilo tisíc osm set divadelníků v Národním divadle, aby vyslechlo projevy ředitele divadla Ladislava Šípa, herce Rudolfa Deyla

101 NA, f. Jan Masaryk, k. 6. Masaryk rozjímal nad výtiskem *Národní politiky* (29.11.1940, pražské vydání, s. 4), jež uveřejnila údajný Talichův projev paralelně s *Českým slovem* (29.11.1940, s. 2). V obou listech byla údajná Talichova slova prezentována jako interview, které Talich poskytl zpravodajovi berlínskému listu *Freude und Arbeit* Alfredu Blockovi. V *Národní politice* bylo údajné interview s Talichem uveřejněno společně s dalšími rozhovory pod souhrnným titulkem „Vedoucí osobnosti o budování Protektorátu“ (v *Českém slově* pod titulkem „Čechy a Morava ostrovem pokojné práce“). Talich se ocitl v přízračné společnosti dalších oslovených „vůdčích“ osobností protektorátu: Konstantina von Neuratha, Emila Háchy, K. H. Franka a vysokých úředníků Úřadu říšského protektora Kurta von Burgsdorffa a Kurta Ziemkeho.

102 NA, f. Prezidium Policejního ředitelství v Praze, 1931–1940, k. 1427, sign. T 1/39; *tamtéž*, f. Prezidium Zemského úřadu v Praze, sign. 8/7/1/3, inv. č. 207-1427-6, folio 7.

103 ABS, Sběrka různých písemností, inv. č. S-205-2, folio 123, záznam podplukovníka K. Hrona o výslechu skupiny osob z Protektorátu Čechy a Morava, které v září 1941 přijely na Kubu.

a ministra lidové osvěty Emanuela Moravce a aklamací s nimi vyjádřilo souhlas.¹⁰⁴ Václav Talich s Janem Borem usedli do lóže sousedící s lóží Moravcovou a strpěli společně fotografování. Umělci byli nuceni účastnit se shromáždění, která se konala po celé zemi. Odmítnout účast většinou znamenalo postih rodiny i příslušné instituce. Zejména pro osoby v odpovědných funkcích padaly na váhu životy a práce blízkých osob. Někteří méně exponovaní jedinci se odmítnout účast na pronacistických manifestacích přece jen odhodlali. Například herec Eduard Kohout vzpomínal, jak v afektu odmítl jet s Moravcem do Tábora a v jakém strachu čekal na postih, který naštěstí nepřišel.¹⁰⁵

O důsledcích odmítnutí pochopitelně přemýšlel i Václav Talich. Ve své obhajobě psané v květnu 1945 si vybavil pocity ponížení a úzkosti, které při přednášení projevu zakusil.¹⁰⁶ Týdny po Heydrichově smrti označil za nejstrašnější období, jež prožil. V obhajobě z května 1945 i při výslechu o měsíc později odmítl, že by projev byl jeho duševním dílem. Koncipoval jej prý podle podkladů, které mu dodalo Moravcovo ministerstvo, jemuž jej následně předložil. Vpředvečer shromáždění mu byl vrácen text upravený a opatřený poznámkou: „vom Herrn Minister Moravec genehmigt und verbessert“. Při výslechu Talich zdůraznil, že Moravec vložil do projevu hold Háchovi a Hitlerovi.¹⁰⁷ Po vrácení upraveného textu projevu nezbylo Talichovi nic jiného než jej v dané podobě přečíst. Na přednes se pečlivě připravil, jak o tom svědčí rétorické značky v dochovaném strojopisu. Můžeme si s Milanem Kunou představovat, že text četl „vyhaslým a výmluvným hlasem“,¹⁰⁸ je však jasné, že na žádnou demonstraci nebylo místa.

4) Členství ve výboru České ligy proti bolševismu

Míru potupy, kterou zakusil při projevu za heydrichiády, srovnával Václav Talich v roce 1945 s ponížením, jehož se mu dostalo při ustavení České ligy proti bolševismu. Díky svědectví tehdejšího předsedy protektorátní vlády Jaroslava Krejčího víme, že vznik ligy na počátku roku 1944 iniciovala německá strana (asi v osobě K. H. Franka) a podpořil jej zejména Emanuel Moravec. Z výslechového protokolu Krejčího z 1. února 1946 je jasné, s jakými potížemi se setkávali ti, kteří měli získávat členy vedení organizace. Krejčí uvedl příklad generálního ředitele Bařových

104 Ke shromáždění srv. revue *Divadlo a hudba*, roč. 1 (34), č. 12 (31.7.1942), s. 83–86; srv. též DEYL, Rudolf: *Opona spadla: Vzpomínky a paměti*. Praha, Pražská akciová tiskárna 1946, s. 303 n. Deyl odmítl odpovědnost za projev, k němuž byl donucen hrozbou zatčení a postihu dcery i vnučky. Svou ochotu vyjít vstříc okupantům považoval za daň tomu, že herci mohli další dva roky hrát českému publiku.

105 Viz KOHOUT, Eduard: *Divadlo aneb Snář*. Praha, Odeon 1976, s. 181.

106 Viz TALICH, V.: *Úvahy, projevy a stati*, s. 102 (viz pozn. 13).

107 AHMP, f. TKVN, sign. 36-116/1, folio 35.

108 KUNA, Milan: Domnělé členství Václava Talicha v Lize proti bolševismu. In: *Hudební rozhledy*, roč. 51, č. 1 (1998), s. 38.

Ministr lidové osvěty Emanuel Moravec (vlevo) s šéfem opery Národního divadla Václavem Talichem (uprostřed) v lóži Národního divadla na shromáždění 24. června 1942, kde české kulturní osobnosti manifestovaly věrnost Německé říši (repro z knihy Jiřího Pernese Až na dno zrady: Emanuel Moravec. Praha, Themis 1997)

závodů a starosty Zlína Dominika Čipery, jehož se marně pokoušel přemlouvat.¹⁰⁹ Odmítli též lékaři Arnold Jirásek a Josef Pelnář, malíř Max Švabinský i někteří představitelé církví. Karl Hermann Frank v jednu chvíli označil agitaci pro ligu za fiasko. Původní návrh výboru ligy byl značně pestřejší než jeho konečná podoba – organizátoři chtěli získat například fotbalistu Josefa Bicana, tenistu Jaroslava Drobného či známého pražského cukráře Františka Myšáka.¹¹⁰ Na ustavující schůzi České ligy proti bolševismu 23. ledna 1944 byl do jejího čela zvolen předseda Národní rady české, profesor práva a bývalý rektor Univerzity Karlovy Josef Drachovský, do výboru byli povoláni podnikatel Josef Bartoň-Dobenín, právní historik a tajemník prezidenta Háchy Josef Kliment, literární historik Miloslav Hýsek, novinář Vladimír Krychtálek, podnikatel Otakar Kruliš-Randa, bývalý premiér Jan Malypetr, diplomat Vojtěch Mastný, historik Josef Šusta a další – mezi nimi i Václav Talich.¹¹¹

¹⁰⁹ ABS, f. Zemský odbor bezpečnosti v Praze, inv. č. 300-12-3, folio 306–308, protokol z výslechu Jaroslava Krejčího z 1.2.1946; *tamtéž*, folio 132, protokol z výslechu Dominika Čipery.

¹¹⁰ *Tamtéž*, f. Emanuel Moravec, inv. č. 39-70-2, folio 82 n.

¹¹¹ *Tamtéž*, folio 81.

Po ustavení ligy došlo k masovému náboru členstva. Ke vstupu byly nuceny celé spolky, čímž byli ovšem jednotlivci zbaveni povinnosti vyplňovat přihlášky. Například barytonista Miloš Linka, který byl později jako předseda závodní rady Národního divadla jedním z kritiků Talicha, přihlásil v březnu 1944 veřejně do České ligy proti bolševismu Klub sólistů Národního divadla.¹¹² Někteří brali nábor do ligy s humorem. Ve výpovědi ze 13. srpna 1945 vzpomínal Karel Boleslav Jirák, jak se sešli u podpisu přihlášky s Otakarem Jeremiášem.¹¹³ Pánové se ujistili, že do ligy musí každý, jako tomu bylo dříve u Národního souručenství. Někdo žertoval, že jednoho dne se z ligy proti bolševismu stane liga proti fašismu...

Také Václav Talich byl před ustavením ligy přemlouván, aby přijal vedoucí funkci. Za parlamentáře byl určen profesor Miloslav Hýsek, předseda Kulturní rady při Národním souručenství, který však při návštěvě 20. ledna 1944 v Národním divadle nepochodil. Talich prudce odmítl, vyčítal Hýskovi, že chodí stále za ním, přestože se o politiku nezajímá. Nechodí se za Vítězslavem Novákem, Jaroslavem Kříčkou či Karlem Boleslavem Jirákem, přestože také mají reprezentativní funkce. Oni zůstanou hezčí, zatímco po Talichovi „se bude plivat“. Detailní popis setkání máme zachován v dopise Miloslava Hýska Václavu Talichovi z 2. března 1944,¹¹⁴ takže nejsme odkázáni pouze na výpověď posledně uvedeného. Ten v roce 1945 navíc vylíčil, jak se po poradě s hercem Jaroslavem Vojtou, režisérem Karlem Dostalem a malířem Františkem Muzikou rozhodl ignorovat pozvání na ustavující schůzi (vedle osobního pozvání od Hýska mu došlo i poštou). Do termínu schůze se skrýval (mimo jiné v Šáreckém údolí), po jejím skončení se však dověděl, že byl zvolen do výboru České ligy proti bolševismu. Druhého dne protestoval u německého přidělence Augusta von Hoopa, ale ten vyškrtnutí jeho jména vyloučil. Talichovi nicméně řekl, že se nemusí účastnit akcí ligy ani činit veřejná prohlášení.¹¹⁵

Kampaň kolem České ligy proti bolševismu neunikla pozornosti zahraničích. Mezi československými exulanty vyvolala odpor. Zdeněk Nejedlý, který se do té doby celkem vyhýbal kritice domova, zformuloval text, který 1. března 1944 otiskl v *Československých listech*. Pranířoval účast profesorů pražské univerzity (tehdy ovšem uzavřené) na kampani a označil ji za bezpříkladnou zradu a hanebnost. „Vy, profesori Drachovský, Šusto, Vavříнку, Hýsku, Dominiku, Čiháku – vaše členství v hitlevské lize je dvojnásobná zrada – zrada na národě, s jehož nejzavilejším nepřitelem se spojujete, a zrada na kultuře, jejíž zájmy vy jste povinni chránit a zastávat, ale vy místo toho dali jste se do služeb vraha a hanobitele kultury. Nemyslete, že vás něco omluví. Stali jste se skvrnou v dějinách naší univerzity. (...) Tak soudíme

112 Viz PANENKA, J. – SOUČKOVÁ, T.: *Prodaná nevěsta na jevištích Prozatímního a Národního divadla 1866–2004*, s. 124 (viz pozn. 39).

113 NA, f. Václav Patzak, inv. č. 5-67-11, folio 87.

114 MČK Beroun, f. Václav Talich, inv. č. T 673.

115 Srv. obhajobu z května 1945 v edici Milana Kuny: TALICH, V.: *Úvahy, projevy a stati*, s. 102.

vás již dnes, tak bude vás soudit i budoucnost.“¹¹⁶ Předpokládám, že se Nejedlému nepsala uvedená slova lehkou. Josef Šusta byl jeho přítelem, Miloslav Hýsek, v době studií věrný navštěvovatel Nejedlého přednášek,¹¹⁷ byl děkanem Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v roce 1936, kdy složil rigorózní zkoušky jeho syn Vít; milým způsobem tehdy hrdému otci synův úspěch oznámil a požádal jej, aby se při promoci ujal role promotora.¹¹⁸

Následovala série článků a rozhlasových projevů, v nichž Zdeněk Nejedlý vyzvedl vedoucí úlohu tvůrčí inteligence v dějinách českého národa¹¹⁹ (taková připomínka byla mimochodem v dokonalém rozporu s marxistickou tezí o vůdčí úloze proletariátu) a konstatoval slabošství a zradu části české inteligence, přičemž výslovně zmínil vedle profesorů Karlovy univerzity tentokrát i šéfa opery Národního divadla Václava Talicha.¹²⁰ Prohlásil, že instituce jako Národní divadlo dají národu v budoucnu potřebnou „duševní potravu ... ovšem ... očištěné, důkladně zdezinfikované od všeho hitlerovského smradu, který tam nanesl p. Moravec v součinnosti s p. Talichem“.¹²¹ Nejedlý si v roce 1944 všiml provádění Smetanovy hudby v proktorátu, zejména v souvislosti s oslavami jubilea Mistra, na jejichž organizaci se podílel i Nejedlého žák Mirko Očadlík. Nejedlý uvádění děl Smetanových „pod patronátem vrahů“ vnímal jako smiřování s nepřitelem a oslabování národa. Nekompromisně přitom soudil: „Není služba národa, jede-li pan Talich do Berlína dirigovat českou hudbu. (...) Vše podobné je jen jiná forma zrady národa.“¹²² Smetana by zrádcům Moravcovi, Háchovi a jiným plivl do tváře. Dostane se jim však odplaty; Nejedlému zněly tóny a slova ze Smetanových *Braniborů v Čechách*: „Havrane, havrane, pochoutky se ti dostane,“ zpívaná s „dábelskou radostí“.¹²³

Zdeněk Nejedlý si nepoložil otázku, zda tóny Smetanovy hudby nepřinášely posluchačům povzbuzení. Přitom stačilo, aby si přečetl pozorně dopis svého syna Víta ze 4. března 1944. Ten si na frontě s rozechvěním ladil na rozhlasovém přijímači koncerty Smetanovy hudby z Prahy. „Je to zvláštní pocit poslouchat *Libuši* v zapadlé ukrajinské vesničce, doprovázenou v dálce sice, ale jasnou kulometnou

---

116 NEJEDLÝ, Zdeněk: Slovo k profesorům pražské univerzity. In: *Československé listy*, roč. 2, č. 4 (1.3.1944); také in: TÝŽ: *Moskevské stati: V „Československých listech“ 1943–1945*. Praha, Svoboda 1946, s. 64 n.

117 Viz HÝSEK, Miloslav: *Paměti*. Brno, Blok 1970, s. 132.

118 Viz MŮ-AAV ČR, f. Zdeněk Nejedlý, korespondence osobní došlá – s jednotlivci, k. 26, inv. č. 969, dopis Miloslava Hýska Zdeňku Nejedlému z 9.6.1936.

119 Viz NEJEDLÝ, Zdeněk: Slovo k českým spisovatelům, umělcům a vědcům. In: *Československé listy*, roč. 2, č. 10 (1.6.1944); také in: TÝŽ: *Moskevské stati*, s. 20–25.

120 TÝŽ: Naše nejbližší kulturní úkoly. In: *Československé listy*, roč. 2, č. 11 (15.6.1944); také in: TÝŽ: *Moskevské stati*, s. 28.

121 *Tamtéž*, s. 29.

122 TÝŽ: Rok Smetanův. In: *Československé listy*, roč. 2, č. 9 (15.5.1944); také in: TÝŽ: *Moskevské stati*, s. 51.

123 *Tamtéž*, s. 50.

a minometnou palbou.¹²⁴ Vnímavý mladík, jehož citlivá duše trpěla válečnou realitou, ocenil Očadlíkův projev k jubileu Smetanovu – „řekl to nejlepší, co je možno“. Radoval se z toho, že žije Josef Bohuslav Foerster (řečnil během smetanovských oslav), že hraje Česká filharmonie pod taktovkou Rafaela Kubelíka (postrádal naopak Talicha), že existuje litomyšlský pěvecký spolek Vlastimil, že Spolek výtvarných umělců Mánes pořádá výstavy... Vít Nejedlý přitom nehodnotil chování kulturních činitelů nekriticky. Třetího února 1944 psal sopránistce Štěpě Petrové: „Zdá se, že Talicha budeme muset pověsit, až přijdeme domů, dělá tam pěkné svinstvo.“¹²⁵

5) Členství ve výboru Národní rady české

Osmého července 1944 jmenoval ministr lidové osvěty Emanuel Moravec Václava Talicha členem výboru Národní rady české.¹²⁶ Talich byl ustanoven vedoucím umělecké sekce. Radil se s podobně postiženým Otakarem Jeremiášem (ten byl jmenován do rady pro hudební úsek tohoto spolku), protestoval jménem jich obou proti jmenování u předsedy spolku profesora Josefa Drachovského, který jej nakonec přesvědčil, aby zůstal.¹²⁷ Talich se vyhýbal oficiálním akcím spolku, využil jej však při intervenci za totálně nasazené umělce, zejména členy orchestru Národního divadla. Připomeňme, že v červenci 1944 přišli rozhodnutím Moravce do funkcí v Národní radě české například také bývalý děkan Právnické fakulty Univerzity Karlovy Rudolf Dominik, Jaroslav Durych, Josef Bohuslav Foerster, Max Švabinský, literární historik a překladatel Jan Blahoslav Čapek, historik umění Antonín Matějček, spisovatel František Sekanina či basista Vilém Zítek¹²⁸ – způsobem jistě podobným jako Talich a Jeremiáš. Národní rada česká byla jiným typem spolku než účelově vytvořené organizace Český svaz pro spolupráci s Němci nebo Česká liga proti bolševismu. Většinou ani nebyla vnímána jako kolaborantská organizace – už pro svou dlouhou tradici a úctu, kterou si vysloužila již před vznikem Republiky československé. Je třeba ovšem říci, že jejím jménem byla za okupace zaštitěna nejedna pochybná akce. Jako příklad lze uvést manifestační schůzi Národní rady české 18. června 1942, na níž byl „vyloučen z národa“ Edvard Beneš. Manifest, který přečetl herec Zdeněk Štěpánek, museli schválit nakomandovaní zástupci korporací vědeckých a uměleckých, mimo jiné Josef Drachovský, Josef Šusta, architekt Jaroslav Fragner (za SVU Mánes), pěvec Miloslav Jeník (za Klub sólistů Národního divadla), historik umění Zdeněk Wirth, botanik Bohumil Němec, spisovatel František Sekanina, bývalá agrárnícká poslankyně Národního shromáždění Marie Tumlířová

124 MÚ-AAV ČR, f. Zdeněk Nejedlý, korespondence rodinná – došlá – s Vitem Nejedlým.

125 *Tamtéž*, f. Štěfa Petrová, korespondence – s Vitem Nejedlým.

126 Viz *MČK Beroun*, f. Václav Talich, inv. č. T 3239.

127 K tomu bliže viz MEDEK, I.: Po roce 1945, s. 204 n. (viz pozn. 39).

128 Srv. oficiální tiskovou zprávu v novinách *Večer* z 12.7.1944. Výstřížek uložen v Národním archivu, sb. MZV-VA 1, k. 4028, sl. Václav Talich.

a Otakar Jeremiáš (za Sdružení pro soudobou hudbu).¹²⁹ Takových akcí zůstal Talich ušetřen – díky datu vzniku členství ve výboru a své pasivní rezistenci. V obhajobě psané v květnu 1945 se připravoval vysvětlit členství ve výboru Národní rady české, při výsleších z května a června toho roku však tato otázka nepadla.

6) Styky s Emanuelem Moravcem

Historik František Červinka nadhodil otázku, zda Václav Talich nedal důkaz, že akceptoval protektorátní realitu například tím, že požádal prezidenta Háchu o zaslání podobizny, jíž si chtěl ozdobit byt.¹³⁰ Obdobně bychom se mohli tázat, jako se tázali jiní před námi, zda Talich musel v dopise z 27. srpna 1944 Emanuelu Moravci vyjádřit soustrast nad úmrtím syna, „tak nadaného, živého a sympatického“, a připojit obdivná slova o „širokých a vášnivých vědeckých zájmech“ zemřelého.¹³¹ Muse-li bychom vážit okolnosti, za nichž Talichova zdvořilostní gesta byla uskutečněna. Zmíněného kondolenčního dopisu například využil k vášnivě a patetické obhajobě Národního divadla. Styky s nejznámějším pomahačem německých okupantů byly Talichovi po válce nejčastěji předhazovány (snad ještě spolu se dvěma setkáními s Goebbelsem). Také Obranné zpravodajství pod vedením Karla Vaše podle jeho osobního svědectví pátralo po Talichovi jako po Moravcově spolupracovníkovi z Kuratoria pro výchovu mládeže.¹³²

Šéf opery Národního divadla se musel stýkat s ministrem školství a lidové osvěty a jeho spolupracovníky z důvodů kompetenčních. Dochovaná korespondence svědčí o tom, že mezi oběma muži nevládly přátelské styky. Václav Talich využíval příležitostí, aby intervenoval za zájmy Národního divadla – třeba v již zmíněném případě totálního nasazení členů orchestru.¹³³ Za to musel strpět projevy poct ze strany neblahého ministra,¹³⁴ blahopřání k různým příležitostem,¹³⁵ zaslání pozvá-

129 NA, f. Emanuel Moravec, k. 66, inv. č. 39-10/3, folio 1–10; srv. rovněž NOVÁK, Vojta: Služba národu. In: *Divadlo a hudba*, roč. 1 (34), č. 12 (31.7.1942), s. 83.

130 Viz ČERVINKA, František: *Česká kultura a okupace*. Praha, Torst 2002, s. 63.

131 Viz NA, f. Emanuel Moravec, k. 66, inv. č. 39-10/3, folio 11.

132 Talich se skutečně koncertům pro Moravcovo kuratorium nevyhnul, stejně jako se jim nevyhnuli ostatní, např. Otakar Jeremiáš (k tomu srv. DOSTÁL, Jíří: Nejde jen o Talicha. In: *Svobodné noviny* ze dne 17.2.1946, výstrižek uložen v Národním archivu, sb. MZV-VA 2, k. 1212, sl. Václav Talich; srv. ABS, f. Hlavní správa vojenské kontrarozvědky, inv. č. 302-173-6, folio 51.

133 Viz NA, f. Emanuel Moravec, inv. č. 39-10/3, folio 6 n., děkovný dopis Václava Talicha Emanuelu Moravci z 11.12.1944 (další korespondence viz *tamtéž*, folio 14 n.). Talich u Moravce intervenoval i za zrušení totálního nasazení brněnského docenta hudební vědy Jana Racka, žáka Vladimíra Helferta (srv. *tamtéž*, inv. č. 39/1-582, folio 29, dopis Václava Talicha Emanuelu Moravci z 21.10.1944).

134 V dopise Moravci z 25.4.1942 děkoval Talich za květinový dar jako za „pozornost, která hledala“ (AHMP, f. TKVN, sign. 36-116/1).

135 Srv. např. NA, f. Emanuel Moravec, k. 66, inv. č. 39-1-582, folio 31–33, blahopřání Emanuela Moravce k šedesátinám Václava Talicha z 28.5.1943.

nek na přátelská setkání a večere, z nichž se nemohl vždy omluvit, intervence za Moravcovy známé, musel zdvořile odmítat Moravcovy snahy ovlivňovat operní repertoár Národního divadla a podobně.¹³⁶ Z toho důvodu musel také v roce 1944 projevit zdvořilý zájem o Moravcovu myšlenku nové organizace hudebního života, v jejímž důsledku nejvýznamnější hudební instituce (opera Národního divadla, Česká filharmonie, hudební program rozhlasu, hudební oddělení obou konzervatoří) by byly, řečeno slovy Talichových, „ovládány jednotící uměleckou vůlí“, jíž by se „podřídila jejich svéprávnost“.¹³⁷ Václavu Talichovi byla nabídnuta funkce proktorátního generálního inspektora pro hudbu.¹³⁸ V citovaném dopise označil Talich Moravcův nápad za „veliký a krásný úkol“, jehož řešení by se rád podjal. Těžko předpokládat, že o Moravcově návrhu vážně přemýšlel. Své angažmá podmínil opatřeními, jež nebyla splnitelná...

Plné zadostiučinění Václavu Talichovi?

Vraťme se do roku 1945, kdy jsme 27. června Václava Talicha zastihli usedajícího do automobilu hudebního kritika Ivana Ballo, který jej odvezl od bran věznice, v níž prožil pět trudných týdnů. Zdálo se, že se mu konečně dostane klidu, že jeho hvězda znovu stoupá... Veřejný žalobce při Mimořádném lidovém soudu v Praze ve svém nálezu ze 17. října 1945 neshledal důvod ke stíhání bývalého šéfa opery podle retribučního („velkého“) dekretu.¹³⁹ Osmadvacátého listopadu 1945 uzavřel jednání čestný soud při Svazu českých výkonných hudebních umělců a poskytl Talichovi plné zadostiučinění za jeho chování za okupace.¹⁴⁰ Čestný soud vyslechl řadu svědků a dospěl k názoru, že Talich nejednou bojoval za české umělce, že působil na své okolí „v českém duchu“. Po každé generální zkoušce promlouval k souboru divadla způsobem, který posluchače povzbuzoval a který jej vystavoval postihu ze strany gestapa (byl také gestapem vyšetřován). Vyhýbal se veřejným vystoupením, pokud to šlo. Text jeho vynucených projevů byl Moravcem, případně jinými osobami, pozměňován, ač se proti tomu ohrazoval. Do funkcí v Českém svazu pro spolupráci s Němci a v České lize proti bolševismu nevstoupil z vlastní vůle. Při volbě repertoáru opery Národního divadla se přes nátlak ze strany okupačního režimu orientoval na tituly mravně povzbuzující. Václav Talich podle nálezu čestného soudu odmítal nabídky k uplatnění v rámci okupačního režimu, jakkoli byly finančně

136 Např. v dopise Moravci z 21.5.1944 Talich zdvořile odmítl uvést Mozartovu *Figarovu svatbu* (*tamtéž*, inv. č. 39-4/4, folio 5).

137 *Tamtéž*, folio 9, dopis Václava Talicha Emanuela Moravci ze 17.6.1944.

138 K tomu srv. MEDEK, I.: Po roce 1945, s. 197 n. a 204 (viz pozn. 39).

139 Viz *AHMP*, f. TKVN, sign. 36-116/1, folio 72.

140 Plné dostiučinění Václavu Talichovi. In: *Věstník Svazu českých výkonných umělců*, roč. 1, č. 10 (15.12.1945), s. 2 n.

SYMFONICKÉ ABONENTNÍ KONCERTY
HUDEBNÍHO ODBORU OSVĚTOVÉHO SVAZU V PLZNI.

Ročník XXIV. Abonentní koncert 177. Výkon 459.

V pondělí dne 18. listopadu 1946 ve 20 hod. Dvůrana Městanské besedy.

Užinkuje

ČESKÝ KOMORNÍ ORCHESTR

řídí

PROF. VÁCLAV TALICH

Sólista: EVŽEN PROKOP (house).

KONCERT STARÉ ČESKÉ HUDBY

Pořad:

1. Jiří Benda (1722—1795): SYMFONIE B-DUR.
2. Ant. Filc (1720—1760): ČESKÁ SYMFONIE.
3. Jan V. Stamic (1717—1757): HOUSLOVÝ KONCERT D-DUR.

Přestávka.

4. Jan Vítěšek (1770—1839): MENUETY.
5. František V. Měta (1694—1754): SYMFONIE D-DUR.

Zahajovací koncert jubilejního 25. ročníku symfonických abonent. koncertů Osvět. svazu.
Ve čtvrtek 12. prosince 1946 ve 20 hod. ve dvůrane Městanské besedy:

WALTER DUCLoux — PLZEŇSKÁ FILHARMONIE.

Na pořadu m. j. Čajkovského slavná »Patetická«.

Přihlášky nových a reklamace doavadních předplatitelů přijímá knihkupectví Faustus.

V pátek 29. listopadu 1946 ve 20 hod. ve dvůrane Městanské besedy Chopinův večer
proslulé české klavírní umělkyně

LILY HAVLÍKOVÉ.

Předprodej v knihkupectví Faustusové

lákavé. Projev Václava Talicha v *Českém slově* z roku 1940, který si vysloužil pokárání Jana Masaryka, byl na základě protokolární výpovědi redaktora Františka Ketzka označen za podvržený.

Případ Václava Talicha podléhal po skončení šetření podle „velkého“ retribučního dekretu ještě řízení podle dekretu prezidenta republiky číslo 138/1945 Sb. o provinění proti národní cti (takzvaného malého dekretu). Osmnáctého března 1946 dospěla trestní komise nalézací Ústředního národního výboru hlavního města Prahy číslo 50 k usnesení o zproštění obvinění Václava Talicha z provinění proti národní cti.¹⁴¹ Nález potvrdil, že se nepodařilo prokázat, že by Václav Talich vstoupil do České ligy proti bolševismu dobrovolně; bylo naopak prokázáno, že nebylo možno souhlas či nesouhlas s členstvím v lize svobodně projevit. Styk Talicha s Moravcem a okupačními úřady nepřesáhl podle nálezu meze dané výkonem funkce dirigenta a šéfa opery Národního divadla. Článek v *Českém slově* v roce 1940 byl podvržen. Projev v rozhlasu v roce 1940 po návratu z výletu kulturních pracovníků do říše a proslav při udělení státních cen dne 12. července 1942 však podle nálezu podpořily činnost „českého zrádce“ Emanuela Moravce. Nález obě Talichova vystoupení charakterizoval jako „nepřístojné chování, urážející národní cítění českého nebo slovenského lidu“, jež vzbudilo „veřejné pohoršení“. Komise nepřijala zpochybnění autorství obou vystoupení, jak se o to Václav Talich pokoušel. Od Talichova trestního stíhání upustila trestní komise nalézací (v souladu s článkem 12 směrnice ministerstva vnitra z 26. listopadu 1945) z toho důvodu, že obě vystoupení se odehrála pod nátlakem a Talich jednal s úmyslem prospět národu.

Poté co v případě Václava Talicha byla zjednána cesta práva, nezdálo se, že by něco bránilo jeho veřejnému uplatnění. V čele ministerstva školství a národní osvěty po volbách v květnu 1946 vystřídal Zdeňka Nejedlého národní socialista Jaroslav Stránský. Václav Talich mohl ovšem poprvé veřejně vystoupit s orchestrem Národního divadla až 27. září toho roku, kdy úspěšně provedl Smetanovu *Mou vlast*. Ministr Stránský ještě několik dnů před koncertem zvažoval, že Talicha přemluví, aby se řízení orchestru vzdal a stavěl se nemocným. Tajemník ministra vnitra Gríša Spurný totiž varoval Stránského, že dělníci a mládež budou proti Talichovi veřejně protestovat. K tomu, že Stránský vystoupení Talicha povolil, přispěl nejmenovaný osobní tajemník Zdeňka Nejedlého, jenž prohlásil, že je vlastně vše jedno – demonstrace bude v každém případě, ať bude Talich dirigovat nebo ne – hlučet budou buď komunisté nebo pravice.¹⁴² Tento předpoklad se nevyplnil, vystoupení orchestru pod Talichovou taktovkou se setkalo s bouřlivými ovacemi, přestože v tisku dirigent vyzval obecnost, aby se manifestačních projevů zdrželo. Vyšetřování, jemuž

---

141 Viz *AHMP*, f. TKVN, sign. 36-116/1, folio 77.

142 Ke kontaktům ministerstev školství, vnitra a sociální péče před vystoupením Václava Talicha srv. KAPLAN, Karel: *Kronika komunistického Československa: Doba tání 1953–1956*. Brno, Barrister & Principal 2006, s. 671.

byl po květnu 1945 podroben, označil při této příležitosti za „samozřejmou povinnost vlády odpovědné za očistu národního života“.¹⁴³

Po úspěšném návratu s orchestrem Národního divadla vystoupil Václav Talich 7. října s Českým komorním orchestrem, složeným z mladých hudebníků, především studentů konzervatoře.¹⁴⁴ Tomu poskytl vzápětí (2. prosince) k vystoupení divadlo D46 Emil František Burian, který dával najevo, že s umlčením přítele nesouhlasí. Vystoupením 27. září 1946 se otevřela brána k plnoprávnému uplatnění Václava Talicha. Jeho jméno se objevilo u několika hudebních představení druhého ročníku Pražského jara v roce 1947. Sedmého července 1947 jmenoval ministr Jaroslav Stránský Václava Talicha namísto nemocného Otakara Jeremiáše opět uměleckým vedoucím opery Národního divadla. Jmenování provedl ministr Stránský, jak výslovně uvedl, se „zvláštním dostiučiněním a plným uspokojením“, což bylo považováno za politickou demonstraci.¹⁴⁵

Návrat Václava Talicha na výsluní ovšem netrval dlouho. O Vánocích roku 1947 v dirigentském pokojíku Národního divadla prodělal mozkovou mrtvici.¹⁴⁶ Netrvalo dlouho a přišel dramatický únor 1948. Václav Talich si realisticky vyhodnotil situaci, k 1. březnu 1948 podal rezignaci a oznámil řediteli Národního divadla Václavu Vydrovi rozhodnutí podřídit se „vůli lidu“.¹⁴⁷ Akční výbor Národního divadla pod vedením herečky Boženy Půlpánové, přestože byl informován o Talichově rezignaci, schválil na schůzi dne 2. března propuštění dosavadního šéfa opery ze svazku Národního divadla.¹⁴⁸ Ministr školství a osvěty Zdeněk Nejedlý, instalovaný znovu do této funkce 25. února 1948, dne 10. března zprostil Talicha vedení opery Národního divadla a na jeho místo opět povolal Otakara Jeremiáše, jenž byl od

---

143 Talichova výzva publiku byla uveřejněna např. v *Mladé frontě* 26.9.1946, o den později též v *Práci* (viz NA, f. MZV-VA 2, k. 1212, sl. Václav Talich). Naopak *Rudé právo* oznámení odmítlo uveřejnit (srv. *MČK Beroun*, f. Václav Talich, inv. č. T 1490, dopis redakce *Rudého práva* Václavu Talichovi z 25.9.1946).

144 K tomuto tělesu srv. MEDEK, Ivan: Český komorní orchestr. In: MASARYKOVÁ, H. (ed.): *Václav Talich – dokument života a díla*, s. 214–220 (viz pozn. 7).

145 Viz NA, f. AND, osobní spis Václava Talicha, jmenovací dekret Václava Talicha ministrem Jaroslavem Stránským ze 7.7.1947.

146 Srv. PROCHÁZKA, J.: Talichovo desetiletí v Národním divadle, s. 178 (viz pozn. 23).

147 Viz NA, f. AND, sign. O (Očistná akce), k. 7.

148 AND, sign. V 1010 – akční výbor, zápis ze schůze 2.3.1948. Z dochovaného zápisu vyplývá, že na schůzi se Talicha zastala pouze pěvkyně Marie Budíková (choť Otakara Jeremiáše), která chtěla věc odbýt tím, že by Talich podepsal prohlášení o kladném poměru k lidovědemokratické republice, a která upozornila, že jde i o jeho pedagogickou činnost. Ostatní diskutující (Kovář, Žďárský, Koníček, Dolista) byli pro tvrdší postup. Chvilí předtím se nejmladší členka akčního výboru Marie Motlová (za identifikaci této osoby vděčím Karlu Aloisi Starovi z Národního archivu) pateticky pozastavila nad přílišnou mírností výboru. Mladá revolucionářka byla známa svým málo odříkavým vztahem k alkoholickým nápojům, jež zřejmě stupňovaly její radikalismus. K projednávání Talichova případu v Národním divadle srv. též odkaz citovaný v předešlé poznámce.

května 1947 na zdravotní dovolené.¹⁴⁹ Ministr demonstrativně Talicha propustil (s odvoláním na stanovisko akčního výboru Národního divadla) a nepřihlédl k jeho rezignaci, přestože ředitel Národního divadla doporučil ji přijmout a úředníci ministerstva radili učinit totéž s ohledem na finanční stránku věci (přijetí rezignace bylo výhodnější).

Na počátku března 1948 se tak Václav Talich ocitl opět v zavržení – rozhodnutím ministra Nejedlého, který ovšem jako by jen vyslyšel hlas Talichových kolegů a spolupracovníků z Národního divadla. Zadostiučinění, jehož se mu dostalo od podzimu 1945 do léta 1947, bylo zpochybněno. Byli ovšem kulturní činitelé i politici, kteří nový postih dirigenta považovali za křivdu. Mohli bychom sledovat další Talichův osud, jeho postupný návrat k práci. V roce 1949 bylo povoleno, aby mohl pořizovat nahrávky na gramofonové desky, a v témže roce začal působit u Slovenské filharmonie v Bratislavě, kde setrval do roku 1952 (Talicha si prý na Nejedlém vyprosili básník Laco Novomeský a skladatel Eugen Suchoň).¹⁵⁰ V tomto roce byl Václav Talich vrácen Praze – stal se uměleckým poradcem rozhlasových hudebních těles, v roce 1954 byl pak pověřen funkcí uměleckého poradce České filharmonie. Sedmadvacátého května 1957 udělil prezident republiky Antonín Zápotocký Václavu Talichovi titul národního umělce.¹⁵¹ Ti, kdo znali zdravotní stav nemocného dirigenta, věděli, že pocta přišla příliš pozdě.¹⁵² Ani v tomto okamžiku nemůžeme mluvit o plném zadostiučinění Talichově.

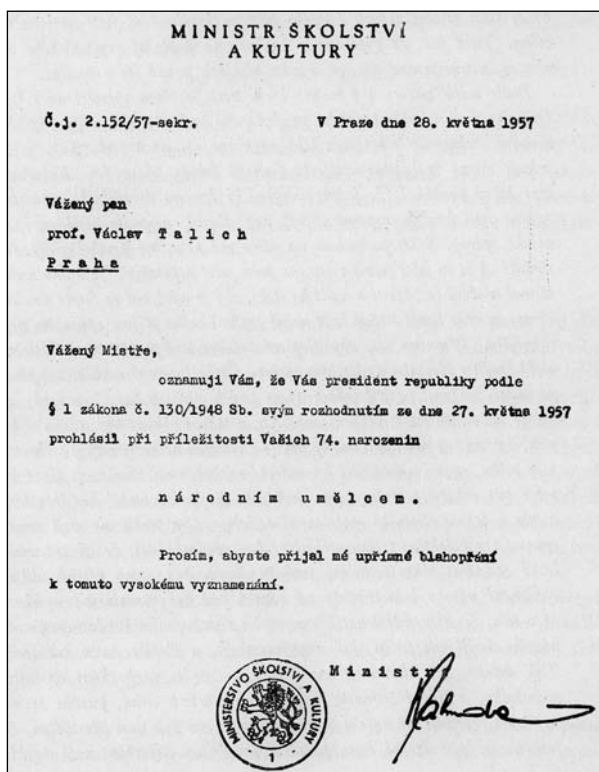
---

149 NA, f. MŠO, k. 244, osobní spis Václava Talicha; *tamtéž*, f. AND, osobní spis Václava Talicha. V červenci 1948 dal vedoucí veřejný žalobce při Mimořádném lidovém soudu v Praze podnět k revizi Talichova případu, ale ministerstvo spravedlnosti, v té době již vedené komunistou Alexejem Čepičkou, tento návrh obratem zamítlo. Nic nenavědčuje tomu, že by se ve věci nějak angažovalo Nejedlého ministerstvo školství. Příslušné spisy jsou uloženy v SOA Praha, f. Veřejný žalobce při Mimořádném lidovém soudu v Praze, sign. Lst 26073/1948.

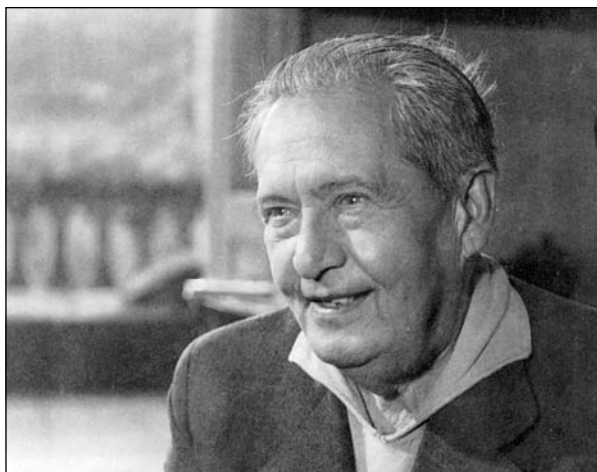
150 Viz KUNA, M.: K problému národní očisty, s. 66 (viz pozn. 41).

151 Viz AKPR, inv. č. 3036 – kultura, č.j. 202.290/57. K okolnostem udělení titulu národního umělce viz KAPLAN, K.: *Kronika komunistického Československa*, s. 669 n. (viz pozn. 142). Teprve v té chvíli Talichovi blízcí patrně uvěřili, že jeho „aféra“ definitivně skončila. U příležitosti prvního výročí udělení titulu národního umělce vyjádřil František Bartoš v listě Talichovi z 28.5.1958 přesvědčení, že na něho již „nedosáhnou jedovaté sliny skřetů, rošťáků či všelijakých těch dám a Ernestin“ (MČK Beroun, f. Václav Talich, inv. č. T 1612).

152 Violoncellista František Sláma vzpomínal na koncert na počest Václava Talicha po udělení titulu národního umělce v roce 1957: „Přivedli ho a opatrně, pomalu usadili v parteru u dveří. My jsme stáli a klepali do pultů, dechaři tleskali, publikum bouřilo. Talich reagoval na to všechno jako skoroslepec na světlo. Jako by nevnímal ani radost, ani zadostiučinění a žil už v docela jiném světě.“ (SLÁMA, František: *Z Herálce do Šangrilá a zase nazpátek*. Říčany, Orego 2001, s. 126.)

Dopis ministra školství a kultury Františka Kahudy z 28. května 1957 se jmenováním Václava Talicha národním umělcem

Václav Talich ve své berounské vile v roce 1955

Diskuse

Ke stavu českého výzkumu nacistické okupační vlády v Čechách a na Moravě

Několik úvah u příležitosti vydání jedné standardní publikace*

Jaroslav Kučera – Volker Zimmermann

Pro český výzkum nacismu měly velký význam roky 2006 a 2007. V monumentální ediční řadě *Velké dějiny zemí Koruny české* (dále jen *Velké dějiny*) tehdy vyšlo přehledné vylíčení bolestné a zároveň v mnoha ohledech rozporuplné kapitoly dějin českých zemí v době jejich okupace nacistickým Německem mezi lety 1938 a 1945 od Jana Gebharta a Jana Kuklíka.¹ Jako poslední z národů okupovaných za druhé světové války mají tedy nyní i Češi svou „vlastní“ syntézu tohoto dějinného období.²

Osvědčení znalci dané doby již imponující dvoudílné publikaci věnovali svou pozornost a po právu převážně pozitivně zhodnotili její velkou zásluhu o detailní a vysoce informativní popis nacistické vlády v Protektorátu Čechy a Morava.³

---

* Tato diskuzní stať vychází zároveň v mnichovské revue *Bohemia*, roč. 49, č. 1 (2009), s. 164–183.

- 1 GEBHART, Jan – KUKLÍK, Jan: *Velké dějiny zemí Koruny české: 1938–1945*, sv. 15a, 15b. Lito-myšl – Praha, Paseka 2006 a 2007.
- 2 Formulace pochází z výtky Jana Gebharta z roku 1999 vztahující se k tomuto tématu. Viz GEBHART, Jan: *Retrospektiva a desiderata*. In: KOCIAN, Jiří – TŮMA, Oldřich (ed.): *Deset let soudobých dějin: Jednání sekce Soudobé dějiny na 8. sjezdu českých historiků*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 2001, s. 24–41.
- 3 Srv. recenzi Detlefa Brandese ke svazku 15a v *Českém časopise historickém*, roč. 105, č. 4 (2007), s. 952–954 a ke svazku 15b *tamtéž*, roč. 106, č. 3 (2008), s. 666–669; dále viz UHLÍŘ, Jan Boris: *Standardwerk zum Protektorat*. In: *Prager Zeitung* (22.11.2007), s. 14.

Naším cílem proto není napsat další recenzi. Tak reprezentativní dějepisné dílo je však zároveň – chtě nechtě – bilancí výzkumu, a proto se jaksi automaticky nabízí otázka, jaký obraz okupace českých zemí česká historiografie a z ní do značné míry vycházející předložená publikace poskytují. Tato otázka se vtírá o to důrazněji, že svazky *Velkých dějin* budou ovlivňovat nejen obraz minulosti dnešních čtenářů, ale také příštích generací. A to možná po mnoho let.

Několik poznámek je nutno předeslat hned v úvodu: i když v následujícím textu upozorníme na řadu titulů, neklademe si za cíl podat vyčerpávající zprávu o literatuře. Spíše než upozorňování na všeobecně známé mezery⁴ by předmětem zájmu – pravda většinou kritického – měly být metodické přístupy a interpretační vzorce českého výzkumu nacismu a jeho zařazení do kontextu mezinárodního bádání. Dále si pak uvědomujeme, že mnoho uvedených nedostatků se netýká pouze českého výzkumu a že se s nimi pochopitelně lze setkat i jinde. I přesto chceme upozornit na některé jevy, jež se podle našeho názoru dají často pozorovat právě v České republice.

Kontextualizace předmětu výzkumu: základní otázky nacistické vlády

První výtky se týká nedostatečného zohlednění nadřazeného kontextu nacistické vlády. Zde se jedná o obecně slabé místo české historiografie a *Velké dějiny* nepředstavují v tomto bodě žádnou výjimku. O nacismu, který přitom diktoval základní podmínky politického, sociálního, hospodářského a kulturního života v zemi, o jeho ideologickém pozadí a formě vlády, vládní praxi v nejdůležitějších politických oblastech, se lze něco dozvědět spíše příležitostně a jen na okraj. Čtenář ale nemůže nacismus správně pochopit pouze na základě jeho protektorátní politiky. Snad se počítá s předchozími znalostmi. V posledních letech sice v českém překladu vyšlo hned několik hodnotných prací o nacismu, širšímu publiku určená přehledová studie k dějinám nacistického Německa ale stále chybí.⁵

Výsledkem je skutečnost, že čtenáři z velké části uniká celkový kontext historického vývoje. Většina obtíží, do kterých se nacistická vláda dostala a které měly vliv také na okupační politiku v protektorátu, zůstává v lepším případě nedostatečně osvětlena nebo v horším případě zcela opomenuta, a tím nepochopitelná. Toto konstatování se nevztahuje na válečný vývoj, protože ten je ve většině studií – a te-

---

4 K „bílým místům“ ve výzkumu tohoto tématu srv. nejnověji NĚMEČEK, Jan: Malá Skála 2007 aneb O potřebě výzkumu československých dějin 1938–1945. In: *Český časopis historický*, roč. 106, č. 1 (2008), s. 233–236.

5 Za všechny takovéto přehledové studie nutno zmínit alespoň několik německojazyčných příkladů: HERBST, Ludolf: *Das nationalsozialistische Deutschland 1933–1945: Die Entfesselung der Gewalt. Krieg und Rassismus*. Frankfurt/M., Suhrkamp 1996; BENZ, Wolfgang: *Geschichte des Dritten Reiches*. München, C. H. Beck 2000; HILDEBRAND, Klaus: *Das Dritte Reich*. München, R. Oldenbourg 2003 (6., přepracované vydání).

dy i u Kuklíka a Gebharta – výstižně popsán. Alespoň zmíněn by ale měl být také vnitřní stav režimu, rozhodovací procesy a mocenská centra, stejně jako různý vývoj okupační vlády v Evropě.

Pak by se dalo lépe rozpoznat, v čem tkvěla specifika nacistické vlády v Čechách a na Moravě. Zde by například pomohla srovnávací perspektiva, která se v českém výzkumu objevuje jen zřídka.⁶ Přitom jinde se o typologizaci nacistické okupační vlády v Evropě pokouší historiografie již delší dobu.⁷ K lepšímu pochopení vývoje v Čechách a na Moravě například přispívá otázka, do jaké míry lze Československo považovat za primární politicko-ideologický cíl nacistické politiky, jak soudil třeba Hagen Fleischer.⁸ Z tohoto určení pak vyplývá jiná výchozí pozice než například u států obsazených během války z vojenskostrategických důvodů, jako bylo Norsko a Belgie. Rozdílné ideologické, strategické a historické motivy totiž hrály v jednání okupační moci rozhodující roli.

S tím se pojí otázka, k jakým výsledkům zatím dospěl mezinárodní výzkum, pokud jde o rozpor mezi ideologickými úkoly a každodenní praxí okupantů v různých zemích. Již několik desetiletí se například vedou diskuse a spory ohledně struktur a rozhodovacích procesů v nacistickém státě, třeba v souvislosti s konfliktem mezi „intencionalisty“ a „funkcionalisty“.⁹ Český historický výzkum však při analýze nacistické okupace Čech a Moravy tyto debaty nevzal skoro vůbec na vědomí. I ve spojení s okupační vládou v Evropě je totiž možné konstatovat „vytváření polykratických struktur“.¹⁰ Zohlednění výsledků mezinárodního výzkumu k vnitřnímu uspořádání nacistického režimu stejně jako jeho krátkodobým a dlouhodobým cí-

6 Výjimku představuje kniha Pavla Maršálka *Protektorát Čechy a Morava: Státoprávní a politické aspekty nacistického okupačního režimu v českých zemích 1939–1945* (Praha, Karolinum 2002), především pro (byť i stručný) komparativní výklad o postavení protektorátu v nacistické okupační politice na s. 64 n.

7 Srv. např. MADAJCZYK, Czesław: Die Herrschaftssysteme in den Okkupationsgebieten der Achsenmächte (1938–1945): Ein Vergleich. In: ROON, Ger van (ed.): *Europäischer Widerstand im Vergleich: Die internationalen Konferenzen Amsterdam*. Berlin, Siedler 1985, s. 16–37.

8 FLEISCHER, Hagen: Nationalsozialistische Besatzungsherrschaft im Vergleich: Versuch einer Synopse. In: BENZ, Wolfgang – HOUWINK ten CATE, Johannes – OTTO, Gerhard (ed.): *Anpassung, Kollaboration, Widerstand: Kollektive Reaktionen auf die Okkupation*. Berlin, Metropol 1996, s. 257–302.

9 K tomu stejně jako k jiným kontroverzím srv. např. přehledovou studii Iana Kershawa *The Nazi Dictatorship: Problems and Perspectives of Interpretation*. London, Arnold Press 2000 (4. vydání).

10 HIRSCHFELD, Gerhard: Formen nationalsozialistischer Besatzungspolitik im Zweiten Weltkrieg. In: TAUBER, Joachim (ed.): *„Kollaboration“ in Nordosteuropa: Erscheinungsformen und Deutungen im 20. Jahrhundert*. Wiesbaden, Harrassowitz 2006, s. 40–55, zde s. 41. Ojedinelé poukazy na kompetenční spory v Čechách a na Moravě jsou podle našeho názoru i na přehledovou studii trochu málo (viz např. GEBHART, J. – KUKLÍK, J.: *Velké dějiny země Koruny české*, sv. 15b, s. 358 n. – viz pozn. 1).

lům na jedné straně a k okupační politice v jiných evropských regionech na straně druhé by tedy pomohlo zasadit poznatky o českých zemích do širšího rámce.

Zemsky „české“, nebo etnický „české“ dějiny?

Další námitka se týká geografického pojetí nacistické vlády v Čechách a na Moravě. Práce Gebharta a Kuklíka sice vyšla v ediční řadě *Velké dějiny zemí Koruny české*, ve skutečnosti však autoři předkládají dějiny českého národa, tedy nacionální výklad v etnickém smyslu.¹¹ Vedle protektorátu soustředí svůj zájem především na československý exil a zahraniční armády. Až na výjimky, jako je obsazení Sudet na podzim 1938 a vznik tamní župy, krátká kapitola o školství a několik pasáží o situaci koncem války, však skoro vůbec nezohledňují dění v říšské župě Sudety ani v dalších oblastech odstoupených po Mnichovské dohodě. Měřeno celkovou rozlohou tak zůstává jedna třetina vlastního jádra historických českých zemí z velké části nepovšimnuta.

Příliš mechanicky zde tak zůstává zachován tradiční přístup české historické vědy, která po léta věnovala svou pozornost v první řadě protektorátu. Až do devadesátých let minulého století představovaly dějiny Říšské župy Sudety dezideratum nejen českého výzkumu nacismu. Teprve roku 1999 vyšly v německém jazyce dvě přehledové studie,¹² krátce po nich následovalo dílo českého autorského kolektivu.¹³ Celý „prostor“ je díky tomu sice takřkajíc pokryt, přesto jsme ale zatím stále spíše konfrontováni s paralelními dějinami protektorátu a říšské župy. Souvislý pohled na to, co v době historicky jediného administrativního roztržení jádra českých zemí obě části ještě spojovalo, doposud chybí. Možnost použít integrující perspektivu, kterou by právě *Velké dějiny* již ze své podstaty nabízely, tak bohužel zůstala nevyužita.

Pro detailní zohlednění Říšské župy Sudety v tomto pojednání přitom mluví řada dalších dobrých důvodů. I kdyby se mělo jednat pouze o zprostředkování dějin českého národa, musela by být například mnohem podrobněji sledována, srovnávána

---

11 Tento „etnocentrismus“ již podrobil kritice například Michal Frankl v recenzi „Noc zničených domovů“ v týdeníku *Respekt*, roč. 19, č. 45 (2008), s. 59.

12 GEBEL, Ralf: *„Heim ins Reich!“ Konrad Henlein und der Reichsgau Sudetenland (1938–1945)*. München, R. Oldenbourg 1999 (Veröffentlichungen des Collegium Carolinum, sv. 83); ZIMMERMANN, Volker: *Die Sudetendeutschen im NS-Staat: Politik und Stimmung der Bevölkerung im Reichsgau Sudetenland (1938–1945)*. Essen, Klartext 1999 (Veröffentlichungen der Deutsch-Tschechischen und Deutsch-Slowakischen Historikerkommission, sv. 9; Veröffentlichungen des Instituts für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa, sv. 16); české vydání: *Sudetští Němci v nacistickém státě: Politika a nálada obyvatelstva v Říšské župě Sudety (1938–1945)*. Praha, Prostor – Argo 2001.

13 KURAL, Václav – RADVANOVSKÝ, Zdeněk a kol.: *„Sudety“ pod hákovým křížem*. Ústí n/L., albis international 2002.

a interpretována místní politika vůči českému obyvatelstvu, než jak se toho autoři zhostili. Obě rozdílné formy nacistické vlády v Čechách a na Moravě stejně jako jejich vnitřní způsob fungování by navíc pomohly lépe pochopit vývoj, ke kterému v obou oblastech došlo po roce 1945. Koneckonců to byly mimo jiné právě rozdílné zkušenosti českých obyvatel protektorátu a říšské župy, z čeho po válce pramenil mnohdy protikladný názor například na přístup k Němcům v zemi nebo ke „státní spolehlivosti“ Čechů žijících v říšské župě.¹⁴

Především ale Němci v Čechách a na Moravě prostě patřili k dějinám této oblasti mezi lety 1938 a 1945. Důsledek jejich dalekosáhlého vyloučení z pojednání o nacistické okupaci je vysoce problematický jak z vědecké, tak i z historicko-politické perspektivy. Zatímco českému odboji a českým obětím, jak o tom ještě bude řeč, je i ve *Velkých dějinách* věnován nadměrně velký prostor, sudetoněmecký odboj a sudetoněmecké oběti nacismu stejně jako nálada této části obyvatelstva jsou zmíněny jen v několika málo poukazech. Na druhé straně není dostatečně osvětlena role četných sudetoněmeckých nacistických funkcionářů a jejich konflikty – mimo jiné také s protektorátními úřady.

Druhá republika jako exotické „období nesvobody“

Otázka, co vlastně patří k dějinám nacistické vlády v Čechách a na Moravě, se však nenabízí pouze z perspektivy geografické, ale také časové. *Velké dějiny* řadí druhou republiku k „letům nesvobody“ a přebírají tak i v tomto ohledu tradiční pohled české historiografie. Tím se do jisté míry zastírá skutečnost, že druhá republika nebyla jen prologem k nacistické okupaci, ale zároveň také epilogem k první Československé republice. Systematické přiřazování druhé republiky jinému časovému kontextu by bylo možné zlovolně podezírat z toho, že umožňuje nenápadně „odstranit“ nepříjemné otázky spojené s první republikou – například otázku eventuálních vnitřních příčin jejího zániku. Přitom právě rychlý průběh jejího vnitřního rozkladu může říci o české a slovenské státnosti meziválečného období, o zakotvení základních demokratických a státoprávních hodnot a o podobných věcech mnohem víc než deklarace a nedělní projevy otců zakladatelů.

Česká historická věda má vskutku i po „převratu“ z roku 1989 celkem problém s otázkou, jak vlastně druhá republika vůbec mohla vzniknout. Jinými slovy, jak mohla většina tehdejších demokratických politických elit a česká veřejnost tak překvapivě rychle a bez odporu přijmout autoritářskou formu vlády. Již koncem

---

14 K tomu viz WIEDEMANN, Andreas: „Komm mit uns das Grenzland aufbauen!“ *Ansiedlung und neue Strukturen in den ehemaligen Sudetengebieten 1945–1952*. Essen, Klartext 2007, s. 293–298 (Veröffentlichungen der Deutsch-Tschechischen und Deutsch-Slowakischen Historikerkommission, sv. 15; Veröffentlichungen zur Kultur und Geschichte im östlichen Europa, sv. 29).

osmdesátých let minulého století (česky vyšla studie roku 1995) odmítl německý historik Peter Heumos druhou republiku „exotizovat“. Místo „psychologizujícího výkladu“ vyvozujícího rapidní rozklad demokracie, liberalismu a parlamentarismu z politických obtíží, všeobecné malomyslnosti a ochromující apatie ve společnosti upozornil na „fundamentální slabost“ politického systému před rokem 1938, kterou spatřoval v extrémně partikularizační organizaci politických a společenských zájmů stejně jako v jejich malém podílu na integračních politických procesech.¹⁵

U českých historiků se ale jeho úvahy setkaly s mizivým ohlasem. Jan Rataj tak ve své jinak vynikající studii o druhé republice z roku 1997 sice soudí, že „český pravicový antidemokratismus ... měl své domácí zdroje, kořeny, tvůrce, ‘ctihodné’ a vzdělané stoupence“. I nadále však připisuje „dominantní a rozhodující úlohu“ pro pád československé demokracie vnějšímu zásahu.¹⁶ Autoři *Velkých dějin* jdou o krok dál; relativně rychlou demontáž demokraticko-parlamentárního systému Československa odvozují od působení „mezinárodních a vnitřních rozkladných faktorů“ a připouštějí, že například iniciativy ke „zjednodušení“ politického pořádku a veřejného života vycházely z velké části z domácího prostředí.¹⁷ Díky tomuto konstatování se ale vlastně otázka po příčinách rozpadu stává ještě naléhavější.

Konečné posouzení systémového přiřazení druhé republiky, rozsahu kontinuity a změny ve vývoji let 1938/1939 pochopitelně ztěžuje její krátká doba trvání. Označení jako „nastupující totalita na ‘český způsob’“¹⁸ nebo „‘autoritativní demokracie’ s prvky nastupující totality“¹⁹ však postrádají terminologickou a analytickou přesnost. Jeden z recenzentů *Velkých dějin* se v tomto smyslu vyjádřil, že druhá republika byla „se všemi svými tendencemi a parametry mnohem víc příbuzná útvaru ..., který na ni navazoval, než státu, na jehož troskách vznikla“.²⁰ Snaha oddělit druhou republiku od první, a to způsobem, který může jen stěží obstát před nezaujatým vědeckým pohledem, je zde více než patrná.

Obtížnost přístupu k druhé republice dokládá srovnání s „třetí republikou“ z let 1945 až 1948. Odhlédnuto od antisemitismu se „lidová demokracie“ prvních poválečných let vyznačovala řadou společných rysů s neblaze proslulou republikou pomnichovskou: politická moc monopolizovaná a kartelizovaná oficiálně povolenými stranami, marginalizovaný parlament, zásahy do svobody tisku a slova (i když po

---

15 HEUMOS, Peter: Konfliktregelung und soziale Integration: Zur Struktur der Ersten Tschechoslowakischen Republik. In: *Bohemia*, roč. 30, č. 1 (1989), s. 52–70, zde s. 66 n. České vydání: Strukturální prvky první Československé republiky. In: *Soudobé dějiny*, roč. 2, č. 2–3 (1995), s. 157–168.

16 RATAJ, Jan: *O autoritativní národní stát: Ideologické proměny české politiky v druhé republice 1938–1939*. Praha, Karolinum 1997, s. 8.

17 GEBHART, J. – KUKLÍK, J.: *Velké dějiny zemí Koruny české*, sv. 15a, s. 7 a 37–39 (viz pozn. 1).

18 *Tamtéž*, s. 131.

19 *Tamtéž*, s. 154.

20 UHLÍŘ, J. B.: Standardwerk zum Protektorat (viz pozn. 3).

roce 1945 nikoli v podobě institucionalizované cenzury), pokusy o „zglajchšaltování“ kulturního života a konečně devótní, předjímací poslušností charakterizovaný postoj vůči cizí státní moci.²¹ Přesto se druhá republika, abychom zohlednili nejnovější vývoj, jaksi automaticky stala předmětem výzkumného zadání nově založeného Ústavu pro studium totalitních režimů, zatímco období mezi lety 1945 a 1948 je v podivuhodné konstrukci jeho součástí jen nepřímo – totiž jako jistý druh předehry k období „komunistické totalitní moci“ z let 1948 až 1989, během níž (jak to formuluje příslušný zákon) docházelo k přípravám „k totalitnímu uchopení moci Komunistickou stranou Československa“.²²

Dominanty a „bílá místa“

Celkově zůstávají oba svazky *Velkých dějin* věnované letům 1938 až 1945 věrné dosavadní dominanci výzkumu politického vývoje v československých dějinách druhé světové války a okupace.²³ Gebhart s Kuklíkem působivě ukazují, kolik se toho již ví o organizacích a politických uskupeních či například o komunikaci mezi exilem a protektorátní vládou. Vedle politických struktur a rozhodujících činitelů existoval ale v protektorátu také společenský život. Autoři v tomto směru vykonávají do jisté míry pionýrskou práci a narozdíl od dosavadního výzkumného trendu vyhrazují celou jednu část pro „Kulturní a společenský život v protektorátu“. Zde se zabývají kulturou, vědou a školstvím, přičemž za jejich výkladem lze jako nejdůležitější rozpoznat otázky po německé represi a (českém) národním sebepotvrzení.

Že nepřekračují tento rámec, není vinou autorů. Český výzkum se totiž jen zřídka zabývá společností a každodenností za německé okupace.²⁴ K jednotlivým oblas-

21 Na četné analogie mezi druhou a třetí republikou upozornil roku 1999 Jaroslav Hrbek. Konstatoval přitom, že Československo let 1945–1948 mělo „ještě daleko“ k budoucímu totalitnímu režimu. (HRBEK, Jaroslav: *Období přelomu 1938–1948*. In: KOCIAN, J. – TŮMA, O. (ed.): *Deset let soudobých dějin*, s. 23 – viz pozn. 2).

22 Zákon č. 181/2007 vymezuje vládu nacistického a komunistického režimu na období od 30.9.1938 do 4.5.1945, resp. od 25.2.1948 do 17.11.1989. Při periodizaci „doby nesvobody“ let 1938–1945 se zákon výslovně odvolává na vládní nařízení č. 31/1945. Skutečnost, že předmět výzkumu vědeckého ústavu byl definován na základě více než šedesát let staré právní normy, je jistě možné zahrnout do oblasti českých kuriozit.

23 Srv. např. BRANDES, Detlef: *Die Tschechen unter deutschem Protektorat: Besatzungspolitik, Kollaboration und Widerstand im Protektorat Böhmen und Mähren*. München, R. Oldenbourg 1969 a 1975 (2 svazky). České vydání: *Češi pod německým protektorátem: Okupační politika, kolaborace a odboj 1939–1945*. Praha, Prostor 1999; pro léta 1939–1941 viz PASÁK, Tomáš: *Pod ochranou Říše*. Praha, Práh 1998. Také novější studie se zaměřují v první řadě na politické aspekty tématu.

24 Výjimku představuje nedávno vydaná obrazová publikace Jana Borise Uhlíře *Protektorát Čechy a Morava v obrazech* (Praha, Ottovo nakladatelství 2008), ve které se každodennost pojímá obšírněji (s. 529–648). I když se v historických pojednáních o tomto období stále znovu

tem společenského života, jako je sport, volný čas, konzum a kultura, by se přitom dala zpracovat široká škála témat. K dějinám filmu a rozhlasu již existují novější publikace,²⁵ žádoucí by ovšem bylo větší množství podobných počinů. Především ale doposud neexistuje téměř žádná česká studie, která by se – například v oblasti kulturní politiky – odvážila poskytnout celkový pohled a v jeho rámci zároveň sledovala i české reakce.²⁶ Tímto způsobem by bylo možné získat mnohem diferencovanější obraz života za německé okupace, než jaký se doposud nabízí.

Zcela ve stínu politických dějin zůstává v Gebhartově a Kuklíkové monografii výzkum hospodářské a sociální politiky za protektorátu. Problémům hospodářského vývoje věnují autoři jen zlomek své pozornosti, sociální politiku – vyjma organizace pracovních sil a nuceného nasazení – prakticky pomíjejí. I tato skutečnost odráží v první řadě aktuální stav bádání. Měřeno počtem příspěvků především k tematice hospodářských dějin se sice výsledky zdají na první pohled uspokojivé, při bližším posouzení se ale ukazuje, že nabízený celkový obraz má stále ještě řadu mezer.²⁷

Typickým znakem českého výzkumu hospodářských dějin je především nedosta- tečné zohlednění výsledků mezinárodního bádání. Všechna velká témata nacistických hospodářských dějin, která byla od druhé poloviny šedesátých let minulého století postupně zpracovávána – jako například otázky primátu politiky či hospodářství ve „třetí říši“, charakteru nacistického ekonomického zřízení, prostoru pro podnikatelské působení v systému řízeného hospodářství (pro tento výzkum dodala metody a koncepty především nová institucionální ekonomie), otázka vývojových stupňů nacistického řízeného hospodářství, především v jednotlivých fázích války,

---

objevují kapitoly o každodennosti, zpravidla jde spíše o prezentaci náladových obrázků, obojových aktivit a všeobecného vývoje než o systematickou analýzu (viz např. MARŠÁLEK, P.: *Protektorát Čechy a Morava*, s. 139–160 (kapitola o společenském klimatu a každodenním životě) – viz pozn. 6). Několik odkazů na každodennost lze najít i v publikaci Jana Gebharta a Jana Kuklíka *Dramatické i všední dny protektorátu* (Praha, Themis 1996). Zde se však jedná o populárněvědecký obecný výklad o protektorátu bez poznámkového aparátu, a nikoli o systematický průzkum společenského života.

25 KAŠPAR, Lukáš: *Český hraný film a filmaři za protektorátu: Propaganda, kolaborace a rezistence*. Praha, Libri 2007.

26 Výjimku představují dvě studie, z nichž jedna popisuje tři oblasti českého kulturního života v protektorátu a druhá se zaměřuje na kulturu pod vlivem české kolaborace: DOLEŽAL, Jiří: *Česká kultura za protektorátu: Školství, písemnictví, kinematografie*. Praha, Národní filmový archiv 1996; BRABEC, Jiří: Protektorátní kultura pod tlakem kolaborantských projektů (1941–1945). In: *Soudobé dějiny*, roč. 9, č. 3–4 (2002), s. 412–428.

27 Na tento nedostatek od roku 1989 pravidelně poukazuje většina přehledů o stavu bádání. Srv. např. GEBHART, J.: *Retrospektiva a deziderata*, s. 24–41 (viz pozn. 2); NĚMEČEK, J.: *Malá škála 2007 aneb O potřebě výzkumu československých dějin 1938–1945* (viz pozn. 4). Specialisté na hospodářské dějiny ovšem momentálně kladou těžiště svého výzkumu jinam (viz TAJOVSKÝ, Ladislav: *Hospodářské dějiny v České republice na počátku 21. století*. In: *Český časopis historický*, roč. 106, č. 2 (2008), s. 236–238.

stejně jako následného působení válečného hospodářství nacistického ražení až do poválečné doby – zůstávají českým výzkumem dodnes zásadně nepovšimnuty. To má mimo jiné za následek, že badatelé dokáží zčásti vysoce hodnotné empirické poznatky, jichž český výzkum protektorátu bezpochyby dosáhl, jen zřídka zařadit do kontextu metodologických a koncepčních diskusí mezinárodní historické vědy a díky tomu se jich inovačním způsobem zúčastnit. Existují dva badatelské problémy, k jejichž osvětlení český výzkum nacistických hospodářských dějin na mezinárodní úrovni produktivně přispěl, a to „arizace“ židovské podnikatelské činnosti a dějiny bank.²⁸ V širších oblastech, jako je například vývoj podnikání, ale není skoro vůbec patrný.

Pokud se již čeští historici hospodářskými dějinami dané doby vůbec zabývají, neberou často ve svých studiích zřetel na rámcové hospodářské a ekonomické podmínky „třetí říše“. Jako příklad lze zmínit loni publikovanou disertaci Věry Němečkové k měnové politice v letech 1938 až 1947. Autorka dokonce ani nezpracovala cizojazyčnou literaturu, ve studii není odkaz na jediný německý archiv a také české prameny z válečné doby jsou zohledněny jen zřídka. O tom, že na podobné literární a pramenné základně se dají zpracovat „dramatické dějiny naší měny“ válečného období,²⁹ je zřejmě přesvědčena jen sama autorka. Ve skutečnosti totiž předložila pouze dost nedbalou studii o tom, jak po roce 1945 Československá národní banka posuzovala nacistickou měnovou politiku v protektorátu. Pokud se někdo zeptá, kde zůstala kritika pramenů, stačí jednoduchá odpověď: stranou.

Odhlédneme-li od možností okamžitého využití protektorátního hospodářství pro německou válečnou ekonomiku, předmětem zájmu české historiografie se stal přesun především českého a „arizovaného“ průmyslového vlastnictví v protektorátu do německých rukou. Dva základní problémy však přesto zůstaly otevřené. Prvním je skutečnost, že nacisté se sice zmocnili značné části zejména průmyslových velkopodniků, avšak většina středních a malých podniků zůstala v českých rukou. Mimo to byla i ve velkopřemyslu řada vedoucích pozic, stejně jako střední management až po dílvedoucí a podobně, obsazena Čechy. Také mezi personálem hospodářského řídicího aparátu měli Češi vysoký procentuální podíl. Jak se za těchto podmínek německý vliv uplatnil v hospodářské každodennosti, jak vypadaly reálné řídicí procesy, do jaké míry tato konstelace přesto umožňovala prosazení zájmů českého „národního majetku“ a jakým způsobem přispěli čeští podnikatelé a hospodářští funkcionáři k tomu, že česko-moravské hospodářství fungovalo až do posledních válečných dnů z velké části bezproblémově? To vše jsou otázky, na které by se badatelé – navzdory někdy mezerovité pramenné základně – měli pokusit najít odpovědi.

28 To je zásluhou např. Drahomíra Jančíka, Eduarda Kubů, Jiřího Novotného, Heleny Petrův nebo Jiřího Šouši. Od výčtu jejich četných publikací zde z důvodů přílišného rozsahu upustíme.

29 NĚMEČKOVÁ, Věra: *Naše měna a peníze v zajištění politiky 1938–1947: O československé měnové reformě 1945*. Praha, Libri 2008, s. 7.

Zadruhé se český historický výzkum téměř nezabýval českým podílem na „arizaci“ židovského podnikatelského majetku v protektorátu. Stopy této účasti byly v centrálních dokumentech dobře zahlazeny. Pokud je nám známo, existuje pouze jedna zpráva z května 1940, ve které hospodářská sekce Svazu pro spolupráci s Němci oznamuje, že v 1 470 případech podpořila „arizaci“ prostřednictvím přesunu židovského majetku do českých rukou. Mimo to prý přičiněním svazu mohlo dvaasedmdesát Čechů převzít místa nucených správců v židovských podnicích.³⁰ Jedná se o nadsazené číslo, podmíněné tlakem prokázat právo na vlastní existenci, nebo naopak o pouhý vrchol ledovce? Odpověď na tuto otázku bude muset dát až další výzkum.

Česká historiografie sice nenechala zcela bez povšimnutí regulační hospodářskou politiku nacistického okupačního režimu v protektorátu, dosavadní badatelské výsledky jsou ale přesto velmi chudé. Pomineme-li krátké zmínky v některých studiích, intenzivněji se tímto aspektem zabýval pouze Václav Průcha ve své práci z roku 1998. Omezuje se však většinou pouze na popis výstavby institucionální struktury „řízeného hospodářství“ za protektorátu, respektive na výčet kompetencí jejích nejdůležitějších úřadů. Způsob fungování a tím i praxe řízení hospodářství zůstávají z velké části mimo jeho záběr. Průchova základní charakteristika „válečného řízeného hospodářství“ v protektorátu jako „vysoce centralizovaného systému“, který byl zaveden během prvního roku okupace a „později“ jen „utužován a rozvětčován“,³¹ je vzhledem ke stavu mezinárodního výzkumu neuspokojivá. Není se ale čemu divit. Průcha totiž svůj příspěvek z konce devadesátých let postavil z velké části na vlastní studii z roku 1967, aniž by přitom změnil základní argumenty, strukturu, na některých místech dokonce i doslovné znění svého výkladu.³²

České dějepisce i nadále sleduje nacistickou hospodářskou politiku v protektorátu povýtce z perspektivy, kterou Waclaw Długoborski kritizoval jako „národní dočtenost“ (*nationale Betroffenheit*),³³ a vyzdvihuje především kořistnický charakter okupační politiky. Závislost říšského hospodářství na zahraničních zdrojích stejně jako celkově parazitní mentalita nacistického režimu sice způsobily, že vykořisťo-

30 Sr. KREUTZMÜLLER, Christoph – KUČERA, Jaroslav: Die Commerzbank und die Vernichtung der jüdischen Gewerbetätigkeit in den böhmischen Ländern und den Niederlanden. In: HERBST, Ludolf – WEIHE, Thomas (ed.): *Die Commerzbank und die Juden 1933–1945*. München, C. H. Beck 2004, s. 208.

31 PRŮCHA, Václav: Válečné řízené hospodářství v českých zemích a na Slovensku v letech 1939–1945. In: *Acta oeconomica pragensia*, roč. 6, č. 5 (Z hospodářských a sociálních dějin Československa 1918–1992) (1998), s. 66–86, zde s. 70 n.

32 Sr. TÝŽ: Základní rysy válečného řízeného hospodářství v českých zemích v letech nacistické okupace. In: *Historie a vojenství*, roč. 16, č. 2 (1967), s. 215–239.

33 DŁUGOBORSKI, Waclaw: Kollektive Reaktionen auf die deutsche Invasion und die Errichtung der NS-Besatzungsherrschaft: Ein Prolegomenon. In: BENZ, W. – HOUWINK ten CATE, J. – OTTO, G. (ed.): *Anpassung, Kollaboration, Widerstand*, s. 11–24, zde s. 14 (viz pozn. 8).

vání se stalo nejzřetelnějším znakem jeho hospodářské politiky, i v tomto ohledu je ale diferencovanější pohled namístě.

Již roku 1946 Jaroslav Halbhuber, žák národohospodáře Josefa Macka, považoval za nutné oponovat věcným stížnostem na hospodářské vykořisťování za okupace: že nás Němci využili a zneužili, aby dosáhli a udrželi maximální výkon své válečné mašinerie, každý dobře ví; že se na druhé straně starali o to, aby hospodářství fungovalo co nejlépe, je rovněž obecně známo.³⁴ Tento – na tehdejší dobu velmi nezvyklý – úhel pohledu upadl brzy v zapomnění. Pro moderní dějepiscectví je ovšem načase dát před plačtivostí přednost racionální analýze.

Uvedme v této souvislosti jeden příklad. Téměř obligátní výtoku českého dějepiscectví je nastavení směnného kurzu mezi říšskou markou a korunou v březnu 1939 na již pověstný poměr jedna ku deseti. Kurz prý byl „uměle“ nadsazen a reálný vztah (rozuměj parita kupní síly) by se musel nacházet někde u šesti korun za říšskou marku. Pro Němce neobyčejně výhodný směnný kurz prý pak umožnil masivní skoupení protektorátu.³⁵ Někteří nacisté sice možná měli záľusk na pár dortíčků z českých obchodů, osoby zodpovědné za nacistickou měnovou politiku si ale uměly dobře spočítat, jaké hospodářské katastrofě by se rovnalo zhodnocení koruny o přibližně pětáctýřicet procent nad její mezinárodní, ze zlaté parity (11,50 korun za říšskou marku) vycházející směnný kurz.

Zmíněné opatření by se tedy dalo vysvětlit i tak, že kurz deset ku jedné odpovídal dlouhodobému strategickému záměru okupační moci, kterým bylo pozvolné vyrovnání ekonomických podmínek v protektorátu (v této souvislosti mimo jiné i výše cen a mezd) s poměry panujícími v říši. Z pohledu mezinárodní hospodářské politiky se tento kurz ukázal být pro protektorátní průmysl odůvodnitelný (v hospodářských vztazích ke třetím zemím zůstal stejně až do října 1940 zachován starý směnný kurz) a zároveň vytvořil určitý racionalizační tlak na česko-moravské podniky. Očekávaným negativním důsledkům pro vnitřní obchod v protektorátu se dalo relativně snadno čelit pomocí vyzkoušených administrativních opatření.

Viděno celkově se tato strategie osvědčila v následujícím období. Provázela ji parciální ochranná opatření při vytváření celní unie na podzim roku 1940 stejně jako zvláštní úpravy v takzvané autonomní tvorbě cen, takže hospodářské včlenění protektorátu do říšského hospodářského prostoru probíhalo vcelku plynule. Je tedy načase uznat, že nacistická hospodářská politika vůči protektorátu obsahovala – a to až do roku 1942 – vedle vykořisťování a hamizné penetrace českých, respektive židovských pozic i zcela rozmanité elementy obezřetné integrační po-

---

34 HALBHUBER, Jaroslav: *Hospodářská politika nového Československa ve světle poznatků moderní ekonomiky*. Praha, Práce 1946, s. 46.

35 Za všechny doklady této již národní legendy viz NOVOTNÝ, Jiří: *Státní finanční hospodaření v období protektorátu v letech 1939–1945*. Praha, Národohospodářský ústav Josefa Hlávky 2006, s. 19.

litiky. Jejím cílem bylo ochránit důležité oblasti protektorátního průmyslu před otřesy, například v podobě vpádu mnohem mocnější říšskoněmecké konkurence, a poskytnout jim oddechový čas k dohnání její technologické úrovně. I za podmínek polykratických vládních struktur měla nacistická centrální moc koneckonců dost rozumu a schopnosti prosadit se, aby se jí podařilo zabránit hospodářskému zruinování oné části svého panství, která se měla stát součástí vysoce průmyslového jádra „tisícileté“ říše.

Jestli má výzkum hospodářských dějin výrazné nedostatky, které by bylo třeba odstranit, pak sociální dějiny protektorátu jsou příslovečnou popelkou české historické vědy. Kromě ideologicky silně zabarveného zpracování od Václava Krále z padesátých let minulého století a faktograficky sice bohaté, celkově však nepřilíš zdařilé studie Dany Ševcové z roku 1985 jsou k dispozici pouze roztroušené odkazy na sociálněpolitický vývoj během válečného období.³⁶ Lépe zpracováno je pouze téma českého nuceného nasazení, což lze odvodit od zájmu, jaký vyvolala jednání o odškodnění obětí otrocké a nucené práce a nedávno ukončené platby.³⁷

Tento stav výzkumu poměrně přesně odráží i příslušné dva svazky *Velkých dějin*. Až na regulaci pracovních sil a několik s tím spojených pracovněprávních otázek věnují autoři sociální politice jen okrajovou pozornost. Důležité oblasti tak zůstávají z velké části, nebo dokonce zcela nezmíněny. To se týká například úpravy pracovních podmínek (a tím také mezd, pracovní doby a dovolené či sociálněpolitických opatření na úrovni podniků, jako je společné stravování nebo organizace volného času) a celé oblasti sociálního pojištění. Pro čtenáře je to o to víc iritující, že sami autoři připouštějí snahu okupační moci „dezorientovat a pacifikovat široké vrstvy českého národa, dokonce je zčásti zkorumpovat a zneužít ke spolupráci, respektive kolaboraci“.³⁸ Zda k nástrojům pacifikace, respektive korupce, patřila jako jistý druh kompenzační legitimace i sociální politika – a to nejen pro okupační režim samotný, ale i pro české kruhy, které z jeho vůle spoluprádly, respektive zemi spoluspravovaly – se ale člověk nedozví.

Další téma, které by mělo být zmíněno, se pojí s dělnictvem. V sociální a částečně i v hospodářské politice protektorátu hrály svou roli také české odbory. Dokonce

---

36 Srv. KRÁL, Václav: *Otázky hospodářského a sociálního vývoje v českých zemích v letech 1938–1945*, sv. 3. Praha, Československá akademie věd 1959; ŠEVECOVÁ, Dana: Sociální politika nacistů v takzvaném protektorátu v letech 1939–1945 a její vliv na postavení českých pracujících. In: *Dějiny socialistického Československa: Studie a materiály*, sv. 7. Praha, Ústav československých a světových dějin ČSAV 1985, s. 167–201.

37 Zajímavý německý příspěvek k této výzkumné oblasti ovšem nebyl českými badateli téměř recipován: BECKER, Steffen: *Von der Werbung zum „Totaleinsatz“: Die Politik der Rekrutierung von Arbeitskräften im „Protektorat Böhmen und Mähren“ für die deutsche Kriegswirtschaft und der Aufenthalt tschechischer Zwangsarbeiter und -arbeiterinnen im Dritten Reich 1939–1945*. Berlin, Humboldt-Universität 2004.

38 GEBHART, J. – KUKLÍK, J.: *Velké dějiny země Koruny české*, sv. 15a, s. 184 (viz pozn. 1).

i okupační úřady je roku 1941 zařadily „k nejvýznamnějším [oblastem] českého veřejného života“.³⁹ Ve *Velkých dějinách* se však čtenář překvapivě dozví pouze tolik, že odbory za protektorátu existovaly – ani slovo o jejich vývoji, funkci a vlivu. Zde se zjevně jedná o opomenutí samotných autorů. Česká historická věda, byť se prozatím soustředila především na první roky okupace, totiž s touto problematikou zas až tak macešsky nezacházela.⁴⁰

V oblasti sociální politiky si české dějepiscevtví usnadnilo práci tím, že se zaměřilo na její materiální výsledky, které ovšem byly vzhledem k rostoucí válečné nouzi a forsírujícímu válečnému úsilí v konečném důsledku minimální, a navíc překryté všeobecným poklesem životního standardu. Nacismus přitom – a to mu nelze upřít – vyvinul sociálněpolitický koncept odlišný od konceptu liberálního kapitalismu, který (pochopitelně se souhlasem okupační moci) přejala i protektorátní politika. Centrální místo v něm zaujímal příslib větší sociální jistoty. Ta již nepředstavovala nejistý výsledek jednání sociálních partnerů, ale garantoval ji samotný stát, jenž ovšem svými sociálněpolitickými opatřeními neodměňoval pouze práci pro „obecné blaho“, ale také loajalitu, která mu byla projevena.

Ponechme zde stranou, zda to nacisté v říši, neřkuli v protektorátu, se svými sociálněpolitickými záměry mysleli vážně. Důležité je, že oficiální protektorátní propaganda tyto nové sociálněpolitické představy kolportovala a přitom vyvinula řadu vzorců, které se po roce 1945 staly obligátní součástí oficiálního jazykového úzu. Provolání typu, že „sobecký“ kapitalismus musí být vystřídán „obětavým“ socialismem, v němž „péče o pracujícího člověka je základním příkazem veškeré sociální a hospodářské činnosti“,⁴¹ nebyla v žádném případě výtvorem poválečné politiky. Dopadům nacistické sociální politiky v protektorátu na vývoj po roce 1945 věnoval pozornost pouze Zdeněk Sládek v polovině devadesátých let minulého století,⁴² i tato studie však brzy upadla v zapomnění. Lenka Kalinová tak například nachází „myšlenkové základy“ společenských změn poválečné doby v diskusích o přeměně budoucího hospodářského a sociálního pořádku, které se vedly v relativně malých odbojových kruzích či v exilu. To je ovšem jen jedna strana mince. Mimo to se totiž musíme ptát, z čeho těsně po válce pramenila vysoká sociální očekávání české společnosti, která vytvářela silný tlak na politiku a propůjčila jí nakonec „revoluční“

39 *Národní archiv* (Praha), fond Úřad říšského protektora – státní tajemník, karton 21, signatura 109-4-148, folio 17–20, Reorganisation der tschechischen Gewerkschaften, 28.6.1941.

40 Srv. LEHÁR, Lubomír: Vývoj Národní odborové ústředny zaměstnanecké v prvních letech nacistické okupace. In: *Historie a vojenství*, roč. 15, č. 4 (1966), s. 584–619. Exkurzy do problematiky lze najít také u Krále nebo Ševců.

41 Patnáctý březen a český pracující lid. In: *Práce a hospodářství*, roč. 2, č. 3 (1941), s. 41. Citovaný text je v projevu předsedy Národní odborové ústředny zaměstnanecké Václava Stočese ze 14.3.1941

42 SLÁDEK, Zdeněk: Vliv nacistické nadvlády na politický vývoj v Čechách a na Moravě. In: *Soudobé dějiny*, roč. 1, č. 4–5 (1994), s. 534 n.

sílu. O možných důsledcích sociálněpolitické propagandy a nabídce různých opatření z válečné doby však v tomto kontextu není u Kalinové ani slovo.⁴³

Odboj a kolaborace

Dotyčné dva svazky *Velkých dějin* však odrážejí i další typické rysy českého výzkumu. O „odboji“ a „rezistenci“ stejně jako zahraničních armádách (pokud sečteme jen kapitoly, které mají tyto a podobné náměty přímo v názvu) se Gebhart s Kukulíkem rozepisují na třech stech šedesáti stranách, což je přibližně třetina rozsahu celé publikace (bez poznámkového aparátu a rejstříků). A to ještě ani nezohledňujeme obsáhlé pasáže o československém exilu. Daným tématům se navíc v širším smyslu stále znovu věnuje detailní pozornost i v dalších kapitolách. Velkou část již zmíněné pasáže o kultuře a společnosti za protektorátu například tvoří prezentace děl a umělců, kteří se v těžkém období nacistické okupace dokázali nacionálně a kulturně prosadit a jejichž jednání tak bylo v konečném důsledku odbojné, respektive „rezistentní“, vůči ideologickým požadavkům okupantů.

Odboj je ovšem již tradičně častým předmětem českého výzkumu a tématem populárněvědeckých publikací. To zcela zjevně vychází z potřeby dát co největší váhu pozitivně vnímanému jednání příslušníků vlastního národa. Podobný výjev se nám naskytne také při pohledu na obrazy minulosti vytvářené ještě desetiletí po válce v jiných státech, které se nacházely pod německou okupací (Francie nebo Nizozemí). V případě české historiografie se k tomu ještě pojí skutečnost, že odboj byl do roku 1989 z ideologických důvodů mystifikován a vyzdvihován jako fenomén Komunistické strany Československa. I když jsou tedy starší studie samozřejmě ideologicky jednostranně zabarvené, lze se v tomto bodě opřít o široký a stále se rozrůstající výzkum.⁴⁴

Přesto je nápadné, že česká historická věda téměř nevěnovala pozornost typologii odboje a terminologickým otázkám.⁴⁵ Výsledkem je užívání rozdílných pojmů jako

---

43 KALINOVÁ, Lenka: *Společenské proměny v čase socialistického experimentu: K sociálním dějinám v letech 1945–1969*. Praha, Academia 2007.

44 V souvislosti s novými studiemi je třeba paradigmaticky upozornit na práci Václava Kurala *Vlastenci proti okupaci: Ústřední vedení odboje domácího 1940–1943*. Praha, Karolinum – Ústav mezinárodních vztahů 1997. V loňském roce vyšla mimo jiné publikace Václava Kurala a Zdeňka Štěpánka *České národní povstání v květnu 1945*. Praha, Karolinum 2008.

45 Za nedostatečnou označuje analýzu také Jiří Pešek v přehledové studii o daném tématu: PEŠEK, Jiří: Der Widerstand gegen den Nationalsozialismus in der tschechischen und der deutschen Historiographie. In: CORNELIŠEN, Christoph – HOLEC, Roman – PEŠEK, Jiří (ed.): *Diktatur, Krieg, Vertreibung: Erinnerungskulturen in Tschechien, der Slowakei und Deutschland seit 1945*. Essen, Klartext 2005, s. 45–67, zde s. 59 n. (Veröffentlichungen der Deutsch-Tschechischen und Deutsch-Slowakischen Historikerkommission, sv. 13; Veröffentlichungen zur Kultur und Geschichte im östlichen Europa, sv. 26). České vydání: TÝŽ: *Odboj proti nacionálnímu socialismu v české a německé historiografii*. In: TÝŽ: *Diktatura – válka – vyhnání: Kultury vzpomínání v českém, slovenském a německém prostředí od roku 1945*. Ústí n/L., albis international 2007, s. 43–60.

„odpor“, „rozhodnější odpor“, „pasivní rezistence“, „aktivní rezistence“ a „odboj“.⁴⁶ V přehledové publikaci pro širší publikum nejsou možná detailní pokusy o definici namísto, důsledkem nedostatečné pojmové preciznosti při popisu jednání osob a společenských skupin se tak ale i v případě *Velkých dějin* stává do značné míry schematický obraz „běžných“ Čechů za německé okupace. Nakonec vzniká dojem celkově odbojné české společnosti. To je v mnoha ohledech problematický obraz. Zaprvé se podobná interpretace neobjevuje v kapitolách věnovaných přímo odboji, ale v částech pojednávajících o obecných tématech, čímž dostává podobu jakési „červené nitě“ celé publikace. Zadruhé by výklady tohoto typu měly být podrobeny intenzivnější kritice – pojmové, jak již bylo poznamenáno výše, stejně jako metodologické. To platí především v případech, kdy jako doklad odbojových postojů slouží zprávy německé Bezpečnostní služby (*Sicherheitsdienst* – SD) o náladách českého obyvatelstva. K těm se totiž zpravodajové stavěli podezřívavě, v důsledku čehož mohly být mnohdy přeceněny odmítavé postoje a naopak opomíjeny projevy vnějškově konformního, respektive nenápadného chování (obecně mnohem rozšířenějšího než odboj a kolaborace).⁴⁷

Důraz kladený na „odboj“ a „rezistenci“ je o to problematictější, že zde chybí systematické zpracování různých forem české spolupráce s okupačním režimem. Ani jedna jediná samostatná kapitola *Velkých dějin* například nemá ve svém názvu termín „kolaborace“, respektive nevěnuje se výhradně tomuto fenoménu. Tento pro pochopení dějin protektorátu klíčový problém autoři spíše v různých kapitolách obou svazků zmiňují spolu s jinými tématy. Pokud vyjdeme z většiny českých pojednání, byla kolaborace především záležitostí fašistických uskupení,⁴⁸ „aktivistických“ novinářů a části vlády.⁴⁹ Zde by ovšem (stejně jako v případě odboje) bylo namísto výrazněji diferencovat. Ve *Velkých dějinách* se tradičně mluví především o „aktivismu“, zatímco pojem „kolaborace“ se objevuje méně často – například ve tvaru „programová kolaborace“.⁵⁰

Přitom by se měla věnovat pozornost tomu, co odlišuje pojem „aktivismus“ od pojmu „kolaborace“, jak jej běžně užívá mezinárodní výzkum nacistické okupační politiky. Česká historiografie jím někdy označuje všechny síly, které byly ochotny spolupracovat s okupanty.⁵¹ Jindy je patrné, že jsou míněny pouze fašistické kru-

46 Tak je tomu u Gebharta a Kuklíka ve *Velkých dějinách zemí Koruny české*, sv. 15a, s. 247 n. (viz pozn. 1).

47 K využití zpráv Bezpečnostní služby srv. např. *tamtéž*, s. 210.

48 Viz PASÁK, Tomáš: *Český fašismus 1922–1945 a kolaborace 1939–1945*. Praha, Práh 1999; NAKONEČNÝ, Milan: *Vlajka: K historii českého nacionalismu*. Praha, Chvojnikovo nakladatelství 2001.

49 Srv. např. biografie Emila Háchy: TOMÁŠEK, Dušan – KVAČEK, Robert: *Causa Emil Hácha*. Praha, Themis 1995; PASÁK, Tomáš: *JUDr. Emil Hácha (1938–1945)*. Praha, Horizont 1997.

50 Srv. GEBHART, J. – KUKLÍK, J.: *Velké dějiny zemí Koruny české*, sv. 15a, s. 242 n. (viz pozn. 1).

51 Srv. BRANDES, D.: *Češi pod německým protektorátem* (viz pozn. 23). Tato tendence je patrná také v publikaci Pavla Maršálka *Protektorát Čechy a Morava* (viz pozn. 6).

hy.⁵² Další historici s ním zase ve svých úvahách o „kolaboraci“ vůbec nepracují.⁵³ Ještě problematičtější pak pojem „aktivismus“ činí fakt, že se jím v pozitivním smyslu označovaly a označují německé politické strany, které byly za první republiky ochotné podílet se na parlamentním systému.

Podobné úvahy se v českých publikacích objevují poměrně zřídka.⁵⁴ A to navzdory skutečnosti, že různé formy kolaborace (politická, hospodářská, policejní a podobně) představují v mezinárodním historickém výzkumu, především pak v komparacích, již řadu let intenzivně diskutované téma.⁵⁵ Od sedmdesátých let minulého století probíhaly v zemích, které byly kdysi obsazeny Německem, zčásti ostré spory o to, jakou formu a rozsah spolupráce s okupanty měla. Tyto diskuse vedly mimo jiné k zavedení dodatečných pojmů jako „atentismus“ nebo „akomodace“, tedy „hra o čas“ (*Auf-Zeit-Spielen*) nebo „zařízení se“ (*Sich-Einrichten*) v rámci přinejmenším krátkodobě či střednědobě téměř neměnné okupační moci. To vše spolu s detailními výzkumy přispělo přinejmenším k rozšíření perspektivy. Neexistoval totiž pouze „odboj“ na straně jedné a „kolaborace“ na straně druhé, černobílé schéma doplňovaly i šedé tóny.⁵⁶

Aby nedošlo k omylu: autoři *Velkých dějin* se v žádném případě nevyhýbají citlivým otázkám odporujícím obecně rozšířenému českému obrazu obětí. Píší o protižidovských opatřeních protektorátní vlády, násilnostech páchaných českými

- 52 Srv. mj. PASÁK, T.: *Pod ochranou Říše*, s. 73–75 (kolaborace) a s. 102–109 (aktivismus) (viz pozn. 23). V jednom příspěvku klade Tomáš Pasák mezi oba pojmy víceméně rovnítko (viz TÝŽ: Problémy české kolaborace. In: MAYER, Françoise – DUCREUX, Marie-Elizabeth (ed.): *Dějiny a paměť: Odboj a kolaborace za druhé světové války*. Praha, Centre français de recherches sociales 1995, s. 25–34 (Cahiers du CeFReS, sv. 6).
- 53 Viz KURAL, Václav: Kollaboration und der tschechische Widerstand im Protektorat. In: MAIER, Robert (ed.): *Tschechen, Deutsche und der Zweite Weltkrieg: Von der Schwere geschichtlicher Erfahrung und der Schwierigkeit ihrer Aufarbeitung*. Hannover, Verlag Hahnsche Buchhandlung 1997, s. 57–66 (Studien zur internationalen Schulbuchforschung, sv. 94).
- 54 O systematizaci se pokusil např. Miroslav Kárný ve studii „Die Rolle der Kollaboration in der deutschen Okkupationspolitik im Protektorat Böhmen und Mähren“. In: RÖHR, Werner (ed.): *Europa unterm Hakenkreuz“ Die Okkupationspolitik des deutschen Faschismus (1938–1945)*. Berlin – Heidelberg, Hüthig 1994, s. 149–163. Kárný rozlišuje několik forem kolaborace: zprvé pokus chránit sebe sama a svou rodinu spoluprací s okupanty; dále kolaboraci „ve špatném slova smyslu“, která nacistickou okupaci navenek legitimizovala (prezident Hácha); a konečně zatřetí „zradu“, resp. přeběhnutí (Emanuel Moravec). Diferencovaný výklad nabízí také Pavel Maršálek v práci *Protektorát Čechy a Morava*, s. 123–132 (viz pozn. 6).
- 55 Srv. např. DIECKMANN, Christoph – QUINKERT, Babette – TÖNSMEYER, Tatjana (ed.): *Kooperation und Verbrechen: Formen der „Kollaboration“ im östlichen Europa 1939–1945*. Göttingen, Wallstein 2003 (Beiträge zur Geschichte des Nationalsozialismus, sv. 19).
- 56 K terminologii a zároveň i ke srovnávací perspektivě viz RÖHR, Werner: Kollaboration: Sachverhalt und Begriff. Methodische Überlegungen auf der Grundlage vergleichender Forschungen zur Okkupationspolitik der Achsenmächte im Zweiten Weltkrieg. In: TAUBER, J. (ed.): *„Kollaboration“ in Nordosteuropa*, s. 21–39 (viz pozn. 10).

fašisty na židovském obyvatelstvu a vypálení synagog v roce 1939.⁵⁷ Vzhledem k tomu, že „klasičtí“ politickou kolaborací se po převratu z listopadu 1939 český výzkum zabýval častěji než dříve,⁵⁸ je politice fašistických skupin v následujících letech stále znovu věnována pozornost. Celkově však Gebhart s Kuklíkem stáli před problémem, že v českém výzkumu chybí práce z kulturní a společenské historie protektorátu, a tím i jasný obraz jednání širokých vrstev obyvatelstva. Stejně jako u doposud přednostně sledovaných politických skupin a exponovaných politiků by měla otázka, jakým způsobem jednali během války, směřovat i na lékaře, policisty, právníky, podnikatele či dělníky.

Zatím se dílčí oblasti tohoto tématu zkoumaly především ve spojení s pronásledováním Židů a s holokaustem.⁵⁹ Autoři z okruhu Nadace Tereziánská iniciativa a ročenky *Tereziánské studie a dokumenty* tak sehráli významnou roli například v analýze zjevně pozitivního chování části českého obyvatelstva vůči Židům stejně jako antisemitské propagandy v protektorátním tisku.⁶⁰ Roli a vlastní iniciativu protektorátní vlády při pronásledování Židů navíc v uvedeném periodiku teprve před nedávnem zdůraznil jeden německý historik.⁶¹

Pokud však víme, například bezpečnostní síly zatím nebyly systematicky analyzovány.⁶² Zde by se kupříkladu měla osvětlit role české protektorátní policie,

57 Srv. GEBHART, J. – KUKLÍK, J.: *Velké dějiny země Koruny české*, sv. 15a, s. 198 (viz pozn. 1).

58 Viz mj. UHLÍŘ, Jan Boris: *Ve stínu říšské orlice: Protektorát Čechy a Morava, odboj a kolaborace*. Praha, Aleš Skřivan ml. 2002.

59 K tomu je třeba dodat, že i když česky a německy mluvící Židé tvořili největší část obětí z Čech a Moravy, má ve *Velkých dějinách* kapitola „Holocaust Židů a Romů“ rozsah jen necelých 13 stran.

60 Viz KREJČOVÁ, Helena – HYNDRÁKOVÁ, Anna: Postoj Čechů k židům: Z politického zpravodajství okupační správy a protektorátního tisku v letech 1939–1941. In: *Soudobé dějiny*, roč. 2, č. 4 (1995), s. 578–605; MILOTOVÁ, Jaroslava: Protektorátní tisk a „židovská otázka“. In: KÁRNÝ, Miroslav – KÁRNÁ, Margita (ed.): *Tereziánské studie a dokumenty*, [sv. 1]. Praha, Academia – Nadace Tereziánská iniciativa 1996, s. 129–153. Paralelní německé vydání: Die Protektoratspresse und die „Judenfrage“. In: KÁRNÝ, Miroslav – KEMPER, Raimund – KÁRNÁ, Margita (ed.): *Theresienstädter Studien und Dokumente*, [sv. 3]. Prag, Academia – Stiftung Theresienstädter Initiative 1996, s. 153–183.

61 Viz GRUNER, Wolf: Das Protektorat Böhmen und Mähren und die antijüdische Politik 1939–1942: Lokale Initiativen, regionale Maßnahmen, zentrale Entscheidungen im „Großdeutschen Reich“. In: MILOTOVÁ, Jaroslava – WÖGERBAUER, Michael (ed.): *Theresienstädter Studien und Dokumente*, [sv. 12]. Prag, Institut Theresienstädter Initiative – Sefer 2005, s. 27–62. Paralelní české vydání: Protektorát Čechy a Morava a protizidovská politika v letech 1939–1941: Místní iniciativy, opatření na regionální úrovni a rozhodnutí ústředních orgánů na území „Velkoněmecké říše“. In: MILOTOVÁ, Jaroslava (ed.): *Tereziánské studie a dokumenty*, [sv. 10]. Praha, Institut Tereziánské iniciativy – Sefer 2005, s. 25–58. Kolaborací české protektorátní vlády při pronásledování Židů se zabýval také Miroslav Kárný (*Die Rolle der Kollaboration in der deutschen Okkupationspolitik...*, s. 157–160 – viz pozn. 54).

62 Nic na tom nemění ani fakt, že je k dispozici následující, alespoň z faktografického hlediska detailní organizačně-historické souhrnné pojednání: MACEK, Pavel – UHLÍŘ, Lubomír: *Dějiny*

respektive četnictva při pronásledování židovského a romského obyvatelstva. Jak přínosný by detailní výzkum tohoto tématu mohl být, ukazuje příspěvek Miroslava Kárného. Ten se zabývá represemi, které v Terezíně postihly české četníky za to, že pomáhali Židům. Vzpomínky pamětníků nasvědčovaly tomu, že by počet četníků popravených z tohoto důvodu mohl být dokonce dosti vysoký. Kárný však na konkrétních příkladech ukazuje, že důkladná pramenná analýza některé případy údajné pomoci zpochybňuje.⁶³

Další výzkumy tohoto druhu by jistě mohly přinést řadu poznatků o chování různých společenských skupin za protektorátu. Nevíme například také o žádné české studii, která by se systematicky a obsírně zabývala hospodářskou kolaborací. I když snad z nedostatku zdrojů není pro všechny tematické oblasti možné provést podobné detailní studie ve velkém stylu – a už vůbec tak nemohli dodatečně učinit autoři dvou pojednávaných svazků *Velkých dějin* – téma dobrovolné a nedobrovolné kolaborace – či jaký termín bude zvolen – by se ve všech svých formách a se všemi s tím souvisejícími otázkami mělo v budoucnu stát předmětem intenzivnější diskuse. Ve spojení s dosavadním líčením odbojného chování by se tak dal vytvořit mnohem plastičtější obraz české společnosti za německé okupace.

Závěrem

Na obou svazcích *Velkých dějin zemí Koruny české* jsou tedy dobře patrná silná a slabá místa dosavadního českého historického výzkumu. V první řadě je nápadná silná koncentrace na dějiny politických událostí, která vede – a zde se jedná o silné místo – k mimořádně pečlivému a detailnímu zpracování různých skutečností a procesů. Až do detailů se dá sledovat jednání aktérů (jednotlivců a uskupení). Autoři přitom ovšem zvolili deskriptivní přístup, který hodně popisuje, ale málo vysvětluje. Dále většinou chybí zasazení do širšího rámce, které částečně pramení z nedostatečného zohlednění mezinárodního výzkumu. K tomu se řadí i rovina komparace, které se vysloveně nedostává.

Při tomto deskriptivním líčení politických dějin je silně zatlačen do pozadí společenský a každodenní život stejně jako hospodářská a sociální politika. To lze

---

police a četnictva, sv. 3: *Protektorát Čechy a Morava a Slovenský stát (1939–1945)*. Praha, Police history 2001. V žádné kapitole zde není zpracována policejní kolaborace. Stav výzkumu k tomuto tématu přibližuje studie: PERZI, Niklas: *Protektorátní policie a četnictvo: Stav zkoumání, ožehavé a otevřené otázky, hranice bádání*. In: PETRÁŠ, Jiří (ed.): *Kolaborace. Kolaborace? Kolaborace! Sborník příspěvků z vědecké konference konané v Jihočeském muzeu v Českých Budějovicích dne 5. května 2006*. České Budějovice, Jihočeské muzeum 2007, s. 16–26.

63 KÁRNÝ, Miroslav: *Die Gendarmerie-Sonderabteilung und die Theresienstädter Häftlinge: Zur Methodologie der kritischen Interpretation von Erinnerungen*. In: *Theresienstädter Studien und Dokumente*, [sv. 3,] s. 136–152 (viz pozn. 60). V paralelním českém svazku *Terezínských studií a dokumentů* tato stať nevyšla.

odvodit z české badatelské tradice, která do centra zájmu principiálně staví hlavní aktéry – protagonisty německé okupační moci a jejich české protějšky v oficiálních pozicích, respektive v exilu a odboji. Tato koncentrace zájmu však vede k tomu, že o strategii a jednání dalších společenských skupin pod nacistickou vládou se pojednává buď jen okrajově nebo vůbec. Ve spojení s tendencí preferovat odboj a otázku kolaborace jen „spoluprobrat“ nebo vynechat její důležité souvislosti se tak vytváří neúplný obraz protektorátní společnosti.

Další slabinou je podle našeho názoru geografické, respektive etnické pojetí Čech a Moravy, které se odráží právě v obou svazcích *Velkých dějin* k období 1938 až 1945. Ve skutečnosti totiž nepojednávají o dějinách českých zemí, ale o dějinách českého národa. Němci jako obyvatelé českých zemí jsou v důsledku toho z velké části „vytěsněni“. Navíc druhou republiku nepojímají autoři jako samostatný český fenomén, ale již jako součást „období nesvobody“. Negativní rysy druhé republiky, jako například protižidovská opatření, se tak jeví především jako důsledek německého tlaku. O obtížnosti zahraničněpolitické pozice sice není pochyb, český podíl na tomto vývoji by však měl být mnohem intenzivněji prozkoumán.

Na závěr je nutno opět zdůraznit, jak mimořádně faktograficky bohatý obraz nacistické vlády v Čechách a na Moravě oba svazky *Velkých dějin zemí Koruny české* věnované letům 1938 až 1945 nabízejí. Autoři s obdivuhodnou pečlivostí nashromáždili množství informací, využili vlastního archivního výzkumu a nakonec zformulovali impozantní souhrnné pojednání. Naše kritické připomínky tento velký výkon Jana Kuklíka a Jana Gebharta v žádném případě nesnižují. Jak jsme ukázali, vztahují se totiž většinou ke stavu výzkumu. A o ten nám šlo především. Proto doufáme, že se nám snad podaří iniciovat diskusi, nebo dokonce zpracování témat, kterým by podle nás měl v budoucnu (nejen) český historický výzkum období 1938 až 1945 věnovat více pozornosti.

Z němčiny přeložila Helena Peřinová

Horizont

Dominance státu

Rakouské soudobé dějiny na skřipci mezi politikou a vědou *

Ernst Hanisch

Prolog

Prvním moderním rakouským historikem soudobých dějin byl zřejmě Heinrich Friedjung (1851–1920). Tento německonacionální liberální historik židovského původu užíval metodu *oral history*, soudobé dějiny ho přitahovaly jako „vábení sírén“ a napsal nedokončené, avšak mistrovské dějiny rakouské společnosti v letech 1848 až 1860.¹ Živě se zajímal o osud Němců v Rakousku, sepsal dvoudílný výklad

---

* Stať původně vyšla pod názvem „Die Dominanz des Staates: Österreichische Zeitgeschichte im Drehkreuz von Politik und Wissenschaft“ ve sborníku: NÜTZENADEL, Alexander – SCHIEDER, Wolfgang (ed.): *Zeitgeschichte als Problem: Nationale Traditionen und Perspektiven der Forschung in Europa*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht 2004, s. 54–77. Tímto pojednáním uzavíráme seriál vybraných příspěvků převzatých z uvedeného sborníku, jejichž prostřednictvím jsme chtěli přispět k lepšímu obeznámení zdejší nejen odborné veřejnosti s vývojem a současným stavem disciplíny soudobých dějin v Německu, Francii, Velké Británii, Španělsku, Itálii a naposled v Rakousku. V souladu s našimi vydavatelskými zvyklostmi jsme v poznámkovém aparátu doplnili křestní jména autorů, nakladatele uváděných knižních titulů a další bibliografické informace, aktualizovali některé zastaralé a opravili chybné údaje.

¹ FRIEDJUNG, Heinrich: *Österreich von 1848 bis 1860*, 2 sv. Stuttgart – Berlin, Cotta 1908 a 1912; ADLGASSER, Franz (ed.): *Heinrich Friedjung: Geschichte in Gesprächen. Aufzeichnungen 1898–1919*, 2 sv. Wien, Böhlau 1997.

boje o nadvládu v Německu a svou historii imperialismu, vydanou v roce 1919, dovedl od roku 1884 až do tehdejší současnosti, k počátku první světové války.² Tomuto politicky velice aktivnímu žurnalistovi a profesionálnímu historikovi se sice nepodařilo uchytit na žádné univerzitě, byl však pokládán za jednoho z nejváženějších historiků habsburské monarchie. Na Heinrichu Friedjungovi se záhy ukázalo, jak se dají soudobé dějiny mocensky zneužít. V těsném svazku s ministrem zahraničí Aloysem Lexou von Aehrenthalem se za bosenské krize roku 1908 dal svést k historickému ospravedlňování rakousko-uherské politiky na Balkáně. Ukázalo se, že spisový materiál poskytnutý ministerstvem byl zfalšovaný, a následující „Friedjungův proces“ historika blamoval. V tomto napojení na stát se manifestoval základní rys rakouského bádání o soudobých dějinách. Apologetická legitimizace státní politiky se později sice už neodehrávala tak primitivním způsobem, existovalo – především po roce 1968 – dost historiků kritických vůči státu, přesto však bádání v pozoruhodně rozsáhlé míře zůstalo závislé na státu.³

Zakládací akty

Ve srovnání se Spolkovou republikou Německo se soudobé dějiny etablovaly v Rakousku o jedno desetiletí později a nebylo to primárně motivováno vyrovnáváním s nacismem.⁴ Zprvu také nešlo o vědeckou institucionalizaci soudobých dějin, ale o výuku dějepisu, která příliš málo přihlížela ke konfliktní demokracii první rakouské republiky (1918–1938) s její zátěží a věnovala příliš málo pozornosti druhému založení státu roku 1945 s jeho novým státním povědomím. Když spolkový ministr školství Heinrich Drimmel, s oblibou se sám prezentující jako konzervativní historik, svolal roku 1960 do Reichenau konferenci expertů, byl to v pravém slova smyslu státní akt.⁵ Kromě ministra byli přítomni vysocí úředníci jeho ministerstva, četní pedagogové a zástupci škol a rovněž několik historiků, kteří měli odborné referáty: Hugo Hantsch, profesor novějších dějin na Univerzitě Vídeň, příslušník řádu benediktinů, jenž se vyznačoval jistým německonacionálním sklonem zprostředkovaným náboženskou říšskou ideou, ovšem jako vězeň koncentračního tábora nena-

2 FRIEDJUNG, Heinrich: *Der Kampf um die Vorherrschaft in Deutschland 1859 bis 1866*, 2 sv. Stuttgart – Berlin, Cotta 1897 a 1898; TÝŽ: *Das Zeitalter des Imperialismus 1884–1914*. Berlin, Neufeld & Henius 1919.

3 Viz FELLNER, Fritz: „...ein wahrhaft patriotisches Werk“: *Die Kommission für Neuere Geschichte Österreichs 1897–2000*. Wien, Böhlau 2001.

4 SCHILDT, Axel: *Zeitgeschichte*. In: GOERTZ, Hans-Jürgen (ed.): *Geschichte – ein Grundkurs*. Reinbek bei Hamburg, Rowohlt 1998, s. 318–330.

5 Program a seznam účastníků byl publikován in: *Österreichische Zeitgeschichte im Geschichtsunterricht: Bericht über die Expertentagung vom 14. 12. bis 16. 12. 1960 in Reichenau*. Wien, Österreichische Bundesverlag für Unterricht, Wissenschaft und Kultur 1969, s. 229–233.

padnutelný;⁶ Ludwig Jedlicka, roku 1958 habilitovaný v oboru novějších dějin se zvláštním zřetelem k soudobým dějinám, zpočátku vojenský historik, který si zadal s nacismem ve funkci vyššího vedoucího v Hitlerově mládeži, ale vždy to přecházel mlčením, stejně jako svou ódu na „zářivé dny března roku 1938“;⁷ a konečně Gerald Stourzh, liberální konzervavec, už vlivem rodinného prostředí vybavený silným vědomím rakouské identity. Konsenzus byl nalezen v koaličním dějepisectví (*Koalitionsgeschichtsschreibung*) – vůdčím směru, který už roku 1954 udalo reprezentativní dílo *Dějiny republiky Rakousko*, vydané navrátilivším se „emigrantem“ Heinrichem Benediktem.⁸ Metapříběh koaličního dějepisectví byl podložen úspěšnou historií druhé rakouské republiky (od roku 1945), do značné míry vyplýval i z politické konstelace velké koalice Rakouské lidové strany (*Österreichische Volkspartei* – ÖVP) a Sociálnědemokratické strany Rakouska (*Sozialdemokratische Partei Österreichs* – SPÖ) v letech 1947 až 1966. Kontrastní zkušenost tvořily konfliktní dějiny první republiky a zánik Rakouska po útoku Německé říše v březnu 1938. Tato externalizace nacismu zůstala součástí oficiální státní politiky – Rakousko jako „první oběť“ nacistické agrese. Úvodní slovo ministra Drimmela ve zprávě o zasedání expertů v Reichenau končilo patetickým heslem: „Víra v Rakousko“.⁹

Tehdy však ještě nebylo jasné, zda jde o rakouské vědomí státní nebo už o rakouské vědomí národní. Profesionální historici se totiž při přehnaných projevech ostře protiněmeckého, rakouského nacionalismu těsně po válce drželi spíše zpátky¹⁰ – částečně z pocitu vědecké odpovědnosti, částečně pod vlivem dozvuků celoněmecké školy rakouské historiografie. Byli to většinou intelektuálové z okolí politických stran (s výjimkou SPÖ), kteří začínali s oním „nalézáním minulosti“, tedy s novou interpretací rakouských dějin. Jako brzda také působila silně pozitivistická tradice vídeňského Ústavu pro výzkum rakouských dějin (*Institut für österreichische Geschichtsforschung*), s rigorózní metodou zjišťování faktů, která byla přenesena na soudobé dějiny a která charakterizuje silný proud rakouských soudobých dějin dodnes. Tato tradice postulovala otevřený návrat k historismu, což především znamenalo nechat za sebe hovořit sama fakta; přitom se ovšem zapomínalo, že výběr fakt

---

6 Viz FELLNER, Fritz: Österreichs historische Mission und die Reichsidee: Werk und Wirken des Historikers Hugo Hantsch in der Diskussion um ein österreichisches Geschichtsbewußtsein. In: BURZ, Ulfried – DERNDARSKY, Michael – DROBESCH, Werner (ed.): *Brennpunkt Mitteleuropa: Festschrift für Helmut Rumpler zum 65. Geburtstag*. Klagenfurt, Universitätsverlag Carinthia 2000, s. 83–96.

7 Viz JEDLICKA, Ludwig: *Hoch- und Deutschmeister: 700 Jahre deutsches Soldatentum*. Wien – Leipzig, A. J. Walter b.d. (mezi lety 1943 a 1945).

8 BENEDIKT, Heinrich (ed.): *Geschichte der Republik Österreich*. Wien, Verlag für Geschichte und Politik 1954 (2. vydání 1977).

9 *Österreichische Zeitgeschichte im Geschichtsunterricht*, s. 15 (viz pozn. 5).

10 Viz THALER, Peter: *The Ambivalence of Identity: The Austrian Experience of Nation-Building in a Modern Society*. West Lafayette (Indiana), Purdue University Press 2001, s. 59.

a jejich selektivní vnímání už závisejí na příslušném systému koordinát. Viditelným dokladem této selektivní percepcie je opomíjení rakouského podílu na nacismu.

Tyto iniciativy zůstávaly zprvu mimo univerzitní půdu. Důležitou roli hrál Rakouský ústav pro soudobé dějiny (*Österreichisches Institut für Zeitgeschichte*), založený roku 1961 Ludwigem Jedlickou na bázi spolku, Ústav pro církevní soudobé dějiny (*Institut für kirchliche Zeitgeschichte*), zřízený roku 1962 při Mezinárodním badatelském centru v Salcburku (od roku 1964 jej vedla liberálněkatolická historička Erika Weinzierlová), a konečně Dokumentační archiv rakouského odboje (*Dokumentationsarchiv des österreichischen Widerstandes*), roku 1985 povýšený na národní nadaci, který v roce 1963 založil Herbert Steiner, jehož rodiče přišli za nacistické éry o život.¹¹ Obratný Steiner, který spíše jen mimochodem zmiňoval své členství v Komunistické straně Rakouska (*Kommunistische Partei Österreichs – KPÖ*), navázal na antifašistický konsenzus roku 1945, do koaličního dějepisectví zapojil komunisty a spojil tento antifašismus s rakouským patriotismem, takže se zde mísily komunistické a konzervativní impulzy. V činnosti archivu byly integrovány elementy marxistické teorie, ty však zároveň byly neutralizovány pozitivistickým dokumentačním fetišismem. Tím se rakouské bádání zřetelně odlišovalo od silně antitotalitních soudobých dějin ve Spolkové republice Německo. Herbert Steiner pak také využíval neutrální mezinárodní postavení Rakouska k tomu, aby od roku 1964, v situaci dozívající studené války, uváděl při každoročně konaném sjezdu historiků dělnického hnutí v Linci za jeden stůl východní a západní, komunistické a nekomunistické historiky.¹²

Problému rakouského nacismu se nastupující soudobé dějiny přibližovaly prostřednictvím studia „roku anšlusu“ 1938 a formou zpočátku silně mytologizace „hrdinného boje odbojářů“ v Dokumentačním archivu, která se teprve postupem času proměňovala v koncept odboje nosný z hlediska sociálních dějin.¹³ Dokumentační archiv se stejně jako celé předešlé soudobé dějiny chápal od samého počátku

11 Viz WEINZIERL, Erika: *Zeitgeschichte in der Krise?* In: BOTZ, Gerhard – SPRENGNAGEL, Gerald (ed.): *Kontroversen um Österreichs Zeitgeschichte: Verdrängte Vergangenheit, Österreich-Identität, Waldheim und Historiker*. Frankfurt/M., Suhrkamp 1994, s. 132–149; TÁŽ: *Zeitgeschichte als Herausforderung*. In: ARDEL, Rudolf G. – GERBEL, Christian (ed.): *Österreich – 50 Jahre: Zweite Republik. Österreichischer Zeitgeschichtetag 1995*. Innsbruck – Wien, StudienVerlag 1996, s. 21–29; JAGSCHITZ, Gerhard: *Zeitgeschichte als Wissenschaft: Wandel und Perspektiven*. (Referát přednesený 20.6.1997 ve Vídni na sympoziu v rámci výzkumného programu Rakouské akademie věd „Dějiny Rakouska a dunajského prostoru“.)

12 Viz KONRAD, Helmut – NEUGEBAUER, Wolfgang (ed.): *Arbeiterbewegung – Faschismus – Nationalbewußtsein: Festschrift zum 20jährigen Bestand des Dokumentationsarchivs des österreichischen Widerstandes und zum 60. Geburtstag von Herbert Steiner*. Wien – München – Zürich, Europaverlag 1983.

13 Viz BOTZ, Gerhard: *Methoden und Theorieprobleme der historischen Widerstandsforschung*. In: *Tamtéž*, s. 137–152.

jako element politického vzdělávání ve službách demokratické druhé republiky. Politika dějin (*Vergangenheitspolitik*) Dokumentačního archivu, daleko překračující vědeckou sféru, vedla od roku 1979, kdy poprvé vyšla kniha *Pravicový extremismus v Rakousku po roce 1945*, k permanentním politickým a soudním sporům, které zasahují až do současnosti.¹⁴

Roku 1966 byl ve Vídni založen první univerzitní ústav pro soudobé dějiny (pod vedením Ludwiga Jedlicky) a o rok později na Univerzitě Salcburk zřízena profesura rakouských dějin se zvláštním zřetelem k soudobým dějinám (získala ji Erika Weinzierlová). V roce 1968 následoval Ústav novějších a nejnovějších dějin (*Institut für Neuere und Neueste Geschichte*) na Univerzitě Linec, jehož vedení se po návratu z anglické emigrace ujal Karl R. Stadler. V sedmdesátých letech se soudobé dějiny etablovaly na univerzitě v Klagenfurtu, v osmdesátých letech ve Štýrském Hradci a Innsbrucku. V Rakousku se soudobé dějiny zřetelně oddělily od novějších a nejnovějších dějin, což s sebou ovšem také neslo zkrácení perspektivy, a jako samostatný povinný předmět byly zařazeny do studijního plánu oboru historie.¹⁵

Ovšem vědecká emancipace od státu se nezdařila tak docela. Společnost Ludwiga Boltzmannna, založená roku 1960 na bázi spolku a iniciovaná sociální demokracií, měla být protiváhou politicky a metodicky spíše konzervativně zaměřených univerzit. Zpočátku byla financována převážně z rozpočtu města Vídně a Dělnické komory, pak ve fázi, kdy vládli pouze sami sociální demokraté (1970–1983), převzal většinu nákladů stát. Většina ústavů sice patřila do oboru lékařství, na konci šedesátých let a v sedmdesátých letech se však intenzivněji rozšiřovala i základna dosud zcela zanedbávaných sociálních věd. Ze skutečnosti, že vedoucími pracovníky Boltzmannových ústavů byli vždy univerzitní učitelé, vyplývala úzká vazba na univerzity.

Do oblasti soudobých dějin zasahoval roku 1968 založený Ústav Ludwiga Boltzmannna pro dějiny dělnického hnutí v Linci (*Ludwig Boltzmann-Institut für Geschichte der Arbeiterbewegung*), který řadou knižních edic zahájil rozsáhlou publikační činnost,¹⁶ dále Ústav Ludwiga Boltzmannna pro dějiny společenských věd v Salcburku (*Ludwig Boltzmann-Institut für Geschichte der Gesellschaftswissenschaften*, 1977), Ústav Ludwiga Boltzmannna pro historickou sociální vědu (*Ludwig Boltzmann-Institut für historische Sozialwissenschaft*, 1982), rovněž se sídlem v Salcburku, a Ústav

---

14 Viz nové zpracování této publikace: Stiftung Dokumentationsarchiv des österreichischen Widerstandes (ed.): *Handbuch des österreichischen Rechtsextremismus*. Wien, Deuticke 1993.

15 Viz GEHLER, Michael: *Zeitgeschichte im dynamischen Mehrebenensystem: Zwischen Regionalisierung, Nationalstaat, Europäisierung, internationaler Arena und Globalisierung*. Bochum, Winkler 2001, s. 13. Michaelu Gehlerovi děkuji za velmi kritické poznámky k tomuto článku.

16 Viz BOTZ, Gerhard – HAUTMANN, Hans – KONRAD, Helmut – WEIDENHOLZER, Josef (ed.): *Bewegung und Klasse: Studien zur österreichischen Arbeitergeschichte. 10 Jahre Ludwig Boltzmann-Institut für Geschichte der Arbeiterbewegung*. Wien – München – Zürich, Europaverlag 1978.

Ludwiga Boltzmannova pro výzkum následků války ve Štýrském Hradci (*Ludwig Boltzmann-Institut für Kriegsfolgenforschung*, 1993).¹⁷ Skutečně tak byly otevřeny nové oblasti výzkumu. Generace osmašedesátníků se vrhla na dějiny dělnictva, dříve téměř zcela opomíjené: dějiny dělnického hnutí se tak zvolna měnily v dějiny dělnictva, ty se pak rozšířily na dějiny dělnické kultury. Když se pak roku 1989 zdálo, že téma je v důsledku pádu komunismu v Evropě překonané, změnilo se i názvy ústavů. Z Ústavu pro dějiny dělnického hnutí se stal Ústav pro dějiny společnosti a kultury (*Institut für Gesellschafts- und Kulturgeschichte*), z Ústavu pro dějiny společenských věd vznikl Ústav pro dějiny a společnost (*Institut für Geschichte und Gesellschaft*). Nastala tak poněkud paradoxní situace, že tři Boltzmannovy ústavy se zabývaly víceméně podobnými problémy. Věnovaly se vědeckému bádání a vedle toho sloužily i výchově dorostu. Nadaní vysokoškolští studenti tam pobýli tak dlouho, dokud nenašli místo na univerzitě.

Oficiální zásady koaličního dějepisectví reprezentovala v sedmdesátých letech „Vědecká komise“. Jako státní instituci ji založil spolkový kancléř Bruno Kreisky (SPÖ) a předseda Národní rady Alfred Maleta (ÖVP). Měla název přímo barokní: „Vědecká komise Nadačního fondu Theodora Körnera a Ceny Leopolda Kunschaka pro výzkum rakouské historie let 1927 až 1938“. Byli v ní zastoupeni politici, novináři a historici všech táborů. Měla – jak se vyjádřil Kreisky – odhalovat pozadí, které vyústilo do katastrofy roku 1938.¹⁸ Samotná katastrofa zůstala stranou. Politickým cílem bylo – podle Malety – získat pochopení pro včerejší protivníky a dnešní partnery.¹⁹

Co se rekonstrukce faktů týká, odvedla komise vynikající práci. Příležitost osvědčit se zde zároveň měla mladá generace roku 1968, která s novými metodami a kritickými ideologickými prvky začala zevnitř rozkládat koaliční dějepisectví. Právě do tohoto kontextu koaličního a jubilejního dějepisectví bylo zasazeno první státněreprezentativní dílo dějin druhé republiky. Koncipovali je dva liberální katoličtí historici, Erika Weinzierlová a Kurt Skalnik, od roku 1965 a po určitých bojích vyšlo roku 1972.²⁰ Oficiózní charakter byl zřejmý ze snímku na obálce, zachycujícího stisk ruky mezi lidoveckým kancléřem Leopoldem Figlem a sociálnědemokratickým vicekancléřem Adolfem Schärfem. Spoluautoři tohoto kolektivního díla měli zrcadlit poměr politických sil druhé republiky. Stejně jako v politickém systému spolkové politiky byl třetí tábor vyloučen. Spektrum témat bylo široce rozvětvené

17 Viz *Geschäftsbericht 1997: Ludwig Boltzmann-Gesellschaft. Österreichische Vereinigung zur Förderung der wissenschaftlichen Forschung*. Graz, Universität Graz 1997.

18 Viz JEDLICKA, Ludwig – NECK, Rudolf (ed.): *Vom Justizpalast zum Heldenplatz: Studien und Dokumentationen. 1927–1938*. Wien, Österreichische Staatsdruckerei 1975, s. 6.

19 Tamtéž, s. 8.

20 WEINZIERL, Erika – SKALNIK, Kurt (ed.): *Österreich: Die Zweite Republik*, 2 sv. Graz, Styria 1972.

a blížilo se „dějinám společnosti bez teorie“. Dílo dalo také vzniknout onomu typu syntézy soudobých dějin, který je charakteristický právě pro Rakousko. Z šestatřiceti příspěvků jen jedenáct pocházelo od profesionálních historiků. Nacismus nezůstal zcela mimo hru, autoři k němu ale přistoupili z hlediska jeho časových okrajů, tedy let 1938 a 1945, a zdůraznili především rakouský odboj.

Vazbu rakouských soudobých dějin ke státu mohou doložit ještě dvě další fakta. Spolková ministryně pro vědu a výzkum Hertha Firnbergová, sama vzděláním historička, zřídila roku 1974 na svém ministerstvu projektový tým „Dějiny dělnického hnutí“ a roku 1980 projektový tým „Soudobé dějiny“. Úkolem těchto svérázných konstrukcí bylo vykonat inventuru obou zmíněných disciplín a dát podnět k novým výzkumům.²¹ Činnost obou projektových týmů zůstala bez většího vlivu na výzkum. Tendence, že samo ministerstvo stanovuje ústřední témata výzkumu a finančně na ně přispívá, však v devadesátých letech ještě zesílila. Ministerstvo tak reagovalo na politické a společenské problémy (například roku 1994 stěžejním výzkumným úkolem „Nepřátelství vůči cizincům“), vytvářelo časově omezenou možnost práce pro vědecký dorost a pokoušelo se propojit jednotlivé disciplíny duchovních a sociálních věd.²² Tato interdisciplinarita podporovala rys, který v rakouském vědeckém prostředí beztak již existoval, totiž publikování kolektivních děl různých disciplín. Vzešly z toho slepence, v nichž byly bez velké teoretické reflexe poskládány nespojitě vedle sebe jednotlivé příspěvky; uspokojily tím sice určitou potřebu informace, ale nedávaly podnět k žádným novým výzkumům.²³ K tomu je třeba přičíst nedostatečně vyvinutý recenzní systém a koncentraci badatelů na vlastní políčko, aby bylo zřejmé, že z toho žádné velké vědecké debaty nemohly vzniknout. To je pravděpodobně největší dluh rakouských soudobých dějin. A nepodařilo se jej odstranit ani časopisu *Zeitgeschichte*, který od roku 1973 vydává Erika Weinzierlová. Jistou nápravu přinesly teprve Dny rakouských soudobých dějin (*Österreichische Zeitgeschichtstage*), pořádané každé dva roky. Vzešly z velmi typické konstelace. Tehdejší ministr pro vědu Erhard Busek projevil v jednom rozhovoru pro tisk v roce 1992 nespokojenost s domácím bádáním o soudobých dějinách. Poté co historikové pro-

---

21 Viz MAIMANN, Helene – BÖHM, Roswitha: *Arbeitergeschichte und Arbeiterbewegung: Dissertationen und Diplomarbeiten in Österreich 1918–1978*. Wien, Bundesministerium für Wissenschaft und Forschung 1978; MATTL, Siegfried: *Bestandsaufnahme zeitgeschichtlicher Forschung in Österreich*. Wien, Bundesministerium für Wissenschaft und Forschung 1983; MALINA, Peter – SPANN, Gustav: *Bibliographie zur österreichischen Zeitgeschichte 1918–1985: Eine Auswahl*. Wien, Verlag für Geschichte und Politik 1985.

22 Bundesministerium für Wissenschaft, Forschung und Kunst (ed.): *Fremdenfeindlichkeit: Konflikte um die groben Unterschiede. Symposium 1994*. Wien, BmWFK 1995.

23 Viz DACHS, Herbert ad. (ed.): *Handbuch des politischen Systems Österreichs*. Wien, Manz 1991; DACHS, Herbert – HANISCH, Ernst – STAUDINGER, Anton – TÁLOS, Emmerich (ed.): *Handbuch des politischen Systems Österreichs: Erste Republik 1918–1933*. Wien, Manz 1995; SIEDER, Reinhard – STEINERT, Hans – TÁLOS, Emmerich (ed.): *Österreich 1945–1995: Gesellschaft, Politik, Kultur*. Wien, Verlag für Gesellschaftskritik 1995.

testovali, uskutečnily se rozhovory s ministrem, a právě při nich se zrodila idea pořádat dny soudobých dějin.²⁴ Financuje je ministerstvo, výběr témat a účastníků si však nezávisle stanovuje věda. Nejen ministerstvo pro vědu, ale i ministerstvo spravedlnosti přišlo s iniciativou, která má již od roku 1976 podobu symposií nazvaných „Spravedlnost a soudobé dějiny“ (*Justiz und Zeitgeschichte*) a přinesla velmi plodné diskuse mezi historiky, právními vědci a právními praktiky.²⁵

Na hrozící jubilejní roky 1995 a 1996 (padesát let druhé republiky, respektive tisíc let od první zmínky o Rakousku) reagovalo ministerstvo široce založenou badatelskou iniciativou „Rakousko bez hranic“ (*Grenzenloses Österreich*).²⁶ Tato iniciativa překračovala soudobé dějiny i teritorium Rakouska, zahrnovala též prostor habsburské monarchie, spojovala duchovní a sociální vědy a podpořila naposled osmdesát sedm evaluovaných projektů.²⁷ Jaká byla struktura podpořených projektů, lze rozpoznat obtížně. To lze pozitivně hodnotit jako pluralismus, negativně jako libovůli. Většina projektů nepřekročila brány ministerstva, v aktuálním badatelském procesu se prakticky neprosadila. Badatelskou iniciativou „Rakousko bez hranic“ reagoval stát také na pošramocenou mezinárodní image Rakouska v důsledku „Waldheimovy aféry“. Na Rakousko se začalo podvědomě hledět jako na nacistickou zemi, která se soustavně vyhýbá své odpovědnosti. Anebo – jak to ukázal jeden autor na příkladu recepce spisovatele Thomase Bernharda v Nizozemsku – jako by všichni Rakušané „najednou začali pod normálním oblečením nosit hnědou košili“. Z tohoto úhlu pohledu viděno se Rakušan „narodil takřkajíc jako fašista, jako antisemita, jako antidemokrat“.²⁸ Tím se připomíná jeden zásadní problém: obraz rakouské minulosti ve 20. století je ovlivňován silněji literaturou než seriózním bádáním o soudobých dějinách. To platí stejně tak o pozitivním obrázku habsburského mýtu jako o negativním zpodobení nacistické republiky, jak Rakousko vykreslili Thomas Bernhard, Elfride Jelineková, Gerhard Roth a jejich následovníci.²⁹

24 Viz BÖHLER, Ingrid – STEININGER, Rolf (ed.): *Österreichischer Zeitgeschichtetag 1993: 24. bis 27. Mai 1993 in Innsbruck*. Innsbruck – Wien, StudienVerlag 1995, s. 9. Další Dny rakouských soudobých dějin se konaly v letech 1995 v Linci, 1997 ve Vídni, 1999 ve Štýrském Hradci a 2001 v Klagenfurtu.

25 Viz WEINZIERL, Erika – ARDELT, Rudolf G. – RATHKOLB, Oliver – MATTL, Siegfried (ed.): *Justiz und Zeitgeschichte: Symposionsbeiträge 1976–1993*, 2 sv. Wien, Jugend und Volk 1995.

26 Viz NUßBAUMER, Martina: Millenium revisited: Inszenierungen von Geschichte und Identität im „Ostarrichi“ – Jubiläumsjahr 1996. In: *Zeitgeschichte*, roč. 28, č. 5 (2001), s. 254–276.

27 Bundesministerium für Wissenschaft und Forschung (ed.): *Grenzenloses Österreich: Symposium April 1994*. Wien, BmWF 1994; Bundesministerium für Wissenschaft und Forschung (ed.): *Ästhetik und Ideologie; Aneignung und Sinnggebung; Abgrenzung und Ausblick*. Wien, BmWF 1997, s. 9.

28 DECLOEDT, Leopold R. G.: Thomas Bernhard „Der Schwierige“: Gedanken zur Bernhard Rezeption im niederländischen Sprachraum. In: Bundesministerium für Wissenschaft und Forschung (ed.): *Ästhetik und Ideologie*, s. 72.

29 Viz MAGRIS, Claudio: *Der habsburgische Mythos in der österreichischen Literatur*. Salzburg, Müller 1966 (česky: *Habsburský mýtus v moderní rakouské literatuře*. Praha, Triáda 2001); HA-

O rakouskou image, o poškození rakouského exportu šlo pak i roku 1998 – i když nelze opomíjet morální dimenzi nyní široce se rozvíjejícího zpracovávání rakouské nacistické minulosti – kdy koaliční vláda sociálních demokratů a lidovců (podle vzoru švýcarské Bergierovy komise) jmenovala komisi historiků. Její mandát zněl: prozkoumat celý komplex otázek „Odnímání majetku na území republiky Rakousko za doby nacismu a restituce, respektive odškodnění (včetně hospodářských a sociálních dávek) republikou Rakousko od roku 1945“ a podat o tom zprávu.³⁰ Komisi tvořilo šest členů, z nichž část ustanovil stát, část vzešla z autonomního výběru v oboru soudobých dějin. Předsedou byl jmenován prezident Správního soudního dvora Clemens Jabloner. I když o seriózním charakteru komise nelze pochybovat, přesto je nápadné, že jejím členem je jen jeden habilitovaný historik. Komise zaměstnává více než stovku pracovníků. Je to zřejmě největší výzkumný projekt, jaký kdy v zemi ve 20. století v oblasti historie existoval. A byl iniciován státem.

Jak lze tuto dominanci státu v rakouském výzkumu soudobých dějin vysvětlit?

- 1) Nepochybně dosud působí státně vrchnostenské tradice rakouské politické kultury, jak ve svých úřednických dimenzích, tak ve svých vzorcích „revoluce shora“.³¹ Určité oprávnění pro vědu tu má také teze historika Alexandra Gerschenkrona, pocházejícího z prostoru monarchie: „relativní zaostalost“ vývoje si vyžádala zástupný zásah státu.³²
- 2) Za druhé republiky se silně vyvinutý sociální stát postaral o nadaný, dobře proškolený vědecký dorost, jenž v důsledku omezování stavů univerzitního studentstva a zmrazování počtu míst na univerzitách stál za dveřmi bez práce. Relativně vysoký počet vědců ve svobodných povoláních mohl existovat jen proto, že byli tou či onou formou financováni z veřejných rozpočtů. Tento problém vyvstal částečně také proto, že byla slabě rozvinuta mobilita uvnitř univerzit, neboť míra účasti na řízení, v evropském rámci přehnaně vysoká, zakonzervovala i bez prokazatelných vědeckých výsledků pozice středních akademických odborných pracovníků a umožňovala rychle získat definitivu.
- 3) I ve vědě se projevila výrazná stranickopolitická strukturace politiky od počátku druhé republiky. Rakouské historiky soudobých dějin bylo zpravidla snadné stranickopoliticky jasně zařadit. Na tento faktor se přímo či nepřímo bral zřetel

---

NISCH, Ernst: „Selbstaß“ als Teil österreichischer Identität. In: *Zeitgeschichte*, roč. 23 (1996), s. 136–145.

30 Viz www.historikerkommission.gv.at; nyní: BAILER-GALANDA, Brigitte – BLIMINGER, Eva – JABLONER, Clemens ad.: *Schlußbericht der Historikerkommission der Republik Österreich: Vermögenssetzung während der NS-Zeit sowie Rückstellungen und Entschädigungen seit 1945 in Österreich. Zusammenfassungen und Einschätzungen*. Wien – München, R. Oldenbourg 2003.

31 Viz HANISCH, Ernst: *Der lange Schatten des Staates: Österreichische Gesellschaftsgeschichte im 20. Jahrhundert*. Wien, Ueberreuter 1994, s. 23–44.

32 GERSCHENKRON, Alexander: *Economic Backwardness in Historical Perspective*. Cambridge (Massachusetts), Harvard University Press 1962.

při veškerém strategickém plánování, při obsazování všech komisí. Formálně svobodné sebeurčení vědy tak bylo překryto tichým konsenzem momentální stranickopolitické orientace, často ve smyslu požadované vyváženosti. Stranickopolitická blízkost k právě úřadujícímu ministru v každém případě usnadňovala přístup k finančním prostředkům, umožňovala rychlejší budování pozic.

- 4) Přítomnost státu ve vědě ovšem v žádném případě neznamenal, že by výzkum soudobých dějin produkoval jen nějakou „státní historickou pravdu“ (Jean-François Bergier). Zaznamenat bylo možné spíše opak. Výzkum v sedmdesátých letech sice určitou dobu tendoval ke stranickému dějepiscectví ve smyslu sociální demokracie – dodnes převažuje v soudobých dějinách levicověliberální zaměření – určující směr přesto nespočíval ani tak v apologii jako v obžalobě. Je zjevné, že nová koaliční vláda lidovců a sociálních demokratů se snaží dosáhnout obratu i ve sféře soudobých dějin a prolomit levicověliberální dominanci. Testem by se v tomto ohledu mohl stát plánovaný „Dům soudobých dějin“.

Nové začátky v sedmdesátých letech

Koaliční dějepiscectví bylo neseno generací narozenou ve dvacátých letech, pro kterou byly rozhodujícími generačními zážitky zhroucení demokracie, nacismus, druhá světová válka, emigrace, poválečná obnova, Státní smlouva a neutralita. Tato generace si zpočátku libovala v jistém rakouském patriotismu a více či méně zastávala tezi o Rakousku jako oběti. To souviselo i s metodologickým přístupem. Skoro všichni historici, kteří k ní patřili, byli přísní pozitivisté, měli odpor k teorii, k reflexi vlastní praxe, dávali přednost politickým dějinám. V takovém systému souřadnic byl rakouský stát roku 1938 skutečně obětí německé nacistické agrese, rok 1945 byl hodinou „znovuzrození“, druhá republika konceptem protikladným fašismu, Státní smlouva z roku 1955 velkým dílem demokracie založené na konsenzu. Jedním z největších počínů této generace byla „malá“ historie Státní smlouvy od Geralda Stourzha, která poprvé vyšla roku 1975 a po několikerém přepracování zmutovala ve „velké“ dějiny.³³ Stourzh také nejrozhodněji odporoval tezi Karla Dietricha Erdmanna o rakouské stopě v německých dějinách.³⁴

Generace osmašedesátníků, narozená ve čtyřicátých letech, jež mnohdy vyrůstala s nacistickými otci a byla iritována těžkopádným konzervativním kulturním klimatem katolické nebo sociálnědemokratické provenience padesátých let, prožívala

33 STOURZH, Gerald: *Um Einheit und Freiheit: Staatsvertrag, Neutralität und das Ende der Ost-West-Besetzung Österreichs 1945–1955*. Wien, Böhlau 1998 (4. vydání).

34 Viz ERDMANN, Karl Dietrich: *Die Spur Österreichs in der deutschen Geschichte: Drei Staaten, zwei Nationen, ein Volk?* Zürich, Manesse 1989; STOURZH, Gerald: *Vom Reich zur Republik: Studien zum Österreichbewußtsein im 20. Jahrhundert*. Wien, Atelier 1990.

svou socializaci v prostředí koaličního dějepisectví. I ona si ze všeho nejdříve kladla rozhodující otázku: proč byla v Rakousku zničena demokracie? Na vlně zlomu celého diskurzu v hnutí osmašedesátého roku, politicky v Rakousku spíše slabém, kulturně a intelektuálně však velice vlivném, oponovala koaličnímu dějepisectví „levicovou“ interpretací. Jako teoretický arzenál bylo možno využít austromarxismus, zároveň však byla ostré kritice podrobena konkrétní sociálnědemokratická politika meziválečné doby. Teoretický entuziasmus sváděl k tomu, aby se vzala teorie fašismu z meziválečné doby a relativně bez problémů byla jako „austrofašismus“ naroubována na léta 1934 až 1938 v Rakousku.³⁵

Vzhledem k tomu, že se soudobé dějiny osmašedesátníckého typu chápaly jako bojovná politizovaná věda, hojně obdařená arogancí mládí, netrápily se nějakými těmi historickými nepřesnostmi: přehlížely „státní odpor“ autoritářského „stavovského státu“ proti nacismu, silně se však angažovaly ve výzkumu odboje z let 1938 až 1945.³⁶ Intenzivní návraty k teoriím fašismu deformovaly i pohled na antisemitismus a holokaust jako singulární zločin lidstva.³⁷ Tato perspektiva se ovšem prosadila i v jiných zemích teprve během osmdesátých let. Rakouský antisemitismus navíc v mnoha pracích už předtím tematizovala Erika Weinzierlová.³⁸

Zatímco koaliční dějepisectví metodologicky téměř nepřestupovalo úzký rámec historismu, generace osmašedesátníků otevřela historii systematickým sociálním vědám. Intenzivně recipovala francouzskou *nouvelle histoire*, a především historickou sociální vědu bielefeldského ražení. Tak jako nikdy předtím v historiografii 20. století se začaly uplatňovat metodologické inovace: kvantifikace, *oral history*, sémiotika, psychohistorie, později dějiny všedního dne a genderová historie.³⁹ Vůd-

---

35 Viz TÁLOS, Emmerich – NEUGEBAUER, Wolfgang (ed.): „Austrofaschismus“: *Beiträge über Politik, Ökonomie und Kultur 1934–1938*. Wien, Löckler 1984 (4. vydání 1988).

36 Srv. sbírky dokumentů *Widerstand und Verfolgung in den einzelnen Bundesländern*, které byly publikovány od roku 1975. Je příznačné, že ve Štýrsku a v Korutanech dodnes chybějí. (Viz KINDERMANN, Gottfried Karl: *Hitlers Niederlage in Österreich*. Hamburg, Hoffmann und Campe 1984.)

37 Viz HANISCH, Ernst: Neuere Faschismustheorie. In: *Zeitgeschichte*, roč. 1, č. 1 (1973), s. 19–23; REITER, Margit: *Unter Antisemitismus-Verdacht: Die österreichische Linke und Israel nach der Shoah*. Innsbruck, StudienVerlag 2001, s. 21–32.

38 Viz NOVICK, Peter: *The Holocaust in American Life*. Boston, Houghton Mifflin 1999; STEINKELLER, F.: *Schriftenverzeichnis Erika Weinzierl*. In: ARDELT, Rudolf G. (ed.): *Unterdrückung und Emanzipation: Festschrift für Erika Weinzierl zum 60. Geburtstag*. Wien, Geyer-Edition 1985, s. 353–401.

39 Viz BOTZ, Gerhard (ed.): „Qualität und Quantität“: *Zur Praxis der Methoden der historischen Sozialwissenschaft*. Frankfurt/M., Suhrkamp 1988; EHMER, Josef – MÜLLER, Albert: *Sozialgeschichte in Österreich: Traditionen, Entwicklungsstränge und Innovationspotential*. In: KOCKA, Jürgen (ed.): *Sozialgeschichte im internationalen Überblick: Ergebnisse und Tendenzen der Forschung*. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft 1989, s. 117–138.

čí postavou byl v sedmdesátých letech Gerhard Botz, zprvu v Linci, pak v Salcburku. Jasnou dominanci sociálních dějin se v Rakousku ovšem prosadit nepodařilo.

Obrat od státu ke společnosti už těmito metodologickými postupy podryl oficiální „mýtus obětí“. Historik Rudolf Burger hovořil roku 1981 o „systematické sebeinfantilizaci“ Rakouska.⁴⁰ Teprve nyní se nacismus stal součástí rakouských dějin. Koncem sedmdesátých let začala intenzivní rekonstrukce nacistického panství v Rakousku, jež byla převážně koncipována jako dějiny společnosti.⁴¹ Na nacistickou etapu se nyní soustřeďovala i regionální historie.⁴² Tehdy ještě platila padesátiletá ochranná archivní lhůta, proto byl velký problém dostat se k pramenům. Teprve padesát let po „anšlusu“ vyšel první pokus o komplexní výklad nacistické vlády v Rakousku, který zpracovali rakouští historici a badatelé v oborech sociálních věd.⁴³ Tyto výklady byly koncipovány jako dějiny nadvlády na základě nacistických pramenů a jako takové „do značné míry ponechávaly stranou perspektivu obětí“, jak kriticky připomínala následující generace historiků (Helga Embacherová).⁴⁴ A skutečně teprve až třetí generace, narozená v padesátých a šedesátých letech, se začala ve svém výzkumu zaměřovat na pachatele a jejich oběti: na řadu příšla historie koncentračních táborů, nucené práce, pronásledování Židů, rakouští vojáci ve wehrmachtu a podobně. To bylo ovšem možné až tehdy, když byly rekonstruovány základní rysy nacistické vlády v Rakousku. Nekritické přejímání perspektivy obětí v poslední době nese s sebou nebezpečí stranické historiografie a nadměrná identifikace s oběťmi zase uniká před celospolečenskou odpovědností za nacismus. Koncentrace na holocaust nadto implikuje sklon nazírat nacismus z perspektivy „vyhlazovací války“, přehlížet všechny ostatní aspekty „regresivní modernizace“, což pak zcela znemožňuje vysvětlit, proč obyvatelstvo s režimem tak dlouhou dobu souhlasilo.

---

40 BURGER, Rudolf: Einleitung. In: *Jahrbuch für Zeitgeschichte 1980/81* (Faschismus in Österreich und international). Wien, Österreichische Gesellschaft für Zeitgeschichte 1982, s. 12.

41 Viz BOTZ, Gerhard: *Wien vom „Anschluß“ zum Krieg: Nationalsozialistische Machtübernahme und politisch-soziale Umgestaltung am Beispiel der Stadt Wien 1938/39*. Wien, Jugend & Volk 1978; HANISCH, Ernst: *Nationalsozialistische Herrschaft in der Provinz. Salzburg im Dritten Reich*. Salzburg, Landespressebüro 1983 (nové zpracování: *Gau der guten Nerven: Die nationalsozialistische Herrschaft in Salzburg 1938–1945*. Salzburg – München, Pustet 1997).

42 Viz HANISCH, Ernst: Regionale Zeitgeschichte: Einige theoretische und methodologische Überlegungen. In: *Zeitgeschichte*, roč. 7, č. 2 (1979), s. 39–60; GEHLER, Michael: „Regionale“ Zeitgeschichte als „Geschichte überschaubarer Räume“: Von Grenzen, Möglichkeiten, Aufgaben und Fragen einer Forschungsrichtung. In: *Geschichte und Region / Storia e regione* (Bolzano), roč. 1, č. 2 (1992) (Raumbilder / Immagini e modelli), s. 85–120.

43 TÁLOS, Emmerich – HANISCH, Ernst – NEUGEBAUER, Wolfgang (ed.): *NS-Herrschaft in Österreich 1938–1945*. Wien, Verlag für Gesellschaftskritik 1988 (nové zpracování: TÍŽ – SIEDER, Wolfgang (ed.): *NS-Herrschaft in Österreich: Ein Handbuch*. Wien, Öbv & Hpt Verlagsgesellschaft 2001).

44 Ve své nepublikované habilitační přednášce v Salcburku roku 2001.

Generace osmašedesátníků se odvážila pohledu do temnot nacismu. Před pohledem do temnot komunismu však uhnula. To souviselo s převážně levicovou, nebo přinejmenším levicověliberální orientací této generace, s jejími nadějemi na „socialismus s lidskou tváří“. Preference konceptů založených na teorii fašismu vedla k rozhodnému odmítání teorie totalitarismu, spíše odkrývala v kapitalismu tendenci ke stírání rozdílů mezi liberální demokracií a fašismem. Sebereflexe zaměřená na tato slepá místa dosud chybí.⁴⁵ Navíc halasné vyhlásování záměrů této generace dalece předčilo skutečně dosažené výsledky. Dodnes chybějí empiricky dostatečně podložené rakouské sociální dějiny 20. století. A když tato generace nastoupila do profesorských pozic, uchýlila se spíše k organizování vědy, než aby sama provozovala vědeckou činnost.

Pokus o prokomponovanou syntézu 20. století přišel pozdě, teprve roku 1994, a nikoli v rámci soudobých dějin, nýbrž mnohasvazkových *Rakouských dějin*, vydávaných Herwigem Wolframem: svazek s názvem *Dlouhý stín státu: Dějiny rakouské společnosti 20. století*⁴⁶ byl jednoznačně komponován podle wehlerovského modelu „dějin společnosti“ („*Gesellschaftsgeschichte*“), pokoušel se však do strukturní historie produktivně zapracovat metodologickou kritiku dějin všedního dne a historické antropologie. Tyto dějiny rakouské společnosti se dočkaly nezvykle ostré kritiky z řad mladší generace, argumentující pod dojmem rozmachu postmoderny. Kniha se jako terč přímo nabízela: jako národní dějiny i jako „velké vyprávění“, jako výraz ortodoxie osmašedesátníků i jako „poslední vzepětí staré školy“.⁴⁷ Poststrukturalistická avantgarda, jak řekl Reinhard Sieder, naopak nechtěla ani starou, ani novou historiografii, ale hleděla na historika jako na dekonstruktéra každé historiografie, aby se zvýšilo „vědomí konstrukčního aktu“.⁴⁸ Vliv postmoderního uvažování byl v rakouských soudobých dějinách nápadně větší než v Německu. Zaměřovalo se i proti úvahám o zřízení „Domu soudobých dějin“. „Řekli bychom, že nějakých dvacet až třicet let po příslušných revizích Haydena Whita nebo Michela de Certeau je dávno aktuální oddělit psaní dějin, a tedy historiografii, od onoho časového kontinua, které v běžné řeči nazýváme ‘dějinami’,“ vyjádřili své přesvědčení dva ze skupiny postmoderních historiků, která se soustřeďuje kolem *Österreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschaften*.⁴⁹ Lze těžko rozhodnout, zda chvála fragmentárnosti

---

45 Viz HANISCH, Ernst: Überlegungen zn Funktionswandel des Antikommunismus: Eine österreichische Perspektive. In: DIENDORFER, Gertraud (ed.): *Zeitgeschichte im Wandel: 3. Österreichische Zeitgeschichtetage 1997*. Innsbruck, StudienVerlag 1997, s. 37–45.

46 Viz pozn. 31.

47 [ÖZG-Redaktion]: Der lange Schatten der Historiographie oder: Barocke Aufklärung. Ernst Hanischs „Der lange Schatten des Staates“. Eine Kritik. In: *Österreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschaften* (Viedeň), roč. 6, č. 1 (1995) (Österreich im Kopf), s. 85–118.

48 Tamtéž, s. 118.

49 MATTI, Siegfried – MÜLLER, Albert: Remix in History: Weitere Minima Moralia zur Debatte um Häuser der Toleranz und Zeitgeschichte. In: *Österreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschaften*, roč. 13, č. 1 (2002) (Gedächtnis. Erinnerung. Identität), s. 132–137, zde s. 133.

a asymetričnosti je racionalizací neschopnosti psát dějiny, anebo zda toto postmoderní myšlení blokuje každé větší historické dílo už samými svými východisky.

Nijak neovlivněno námitkami postmoderny, ale ani nedotčeno jakýmkoli koncepčním teoretickým úsilím vyšlo roku 1997 faktografické kolektivní dílo *Rakousko ve 20. století*, vzešlé z innsbrucké školy soudobých dějin; solidní řemeslná práce bez větších nároků, ale užitečná jako studijní příručka.⁵⁰

Waldheimova aféra a její následky pro historiografii

V raných osmdesátých letech se zdálo, že rakouské soudobé dějiny akceptuje i veřejnost. Etablovaly a pojistily se souborem specifických metod a tematických polí. *Oral history* ve spojení s teoretickými koncepty dějin všedního dne a „historií zdola“ vyvolala velké okouzlení.⁵¹ Poněkud naivním způsobem byli privilegováni pamětníci, obdaření zdáním autenticity. Pamětníci odboje a pronásledování navštěvovali za podpory spolkového ministerstva a univerzit školy. Se silným historickým akcentem pracovaly rovněž sociální vědy, například politologie. Do soudobých dějin se promítal projekt dějin evropské rodiny ve vídeňském Ústavu pro hospodářské a sociální dějiny. Tam se začalo s intenzivním sběrem pramenů osobní povahy (*Ego-Dokumente*) z 20. století.⁵² Vyšla řada autobiografií. Začalo se rozvíjet bádání o exilu a dějiny vědy. První tápavé pokusy činily feminismem inspirované dějiny ženy.⁵³ Vláda vyhlásila školní rok 1984/1985 rokem soudobých dějin. Rakouská televize (ÖRF) produkovala se značnými finančními náklady populární televizní dokument *Rakousko II* a *Rakousko I*. Tvůrce pořadu, známý novinář Hugo Portisch, měl zřejmě nejúspěšnější rakouskou hodinu dějepisu. Knihy, které následovaly, dosáhly vysokých nákladů.⁵⁴ Dokument, který musí respektovat zákony televizního média, se soustředil na pozoruhodné události a význačné osobnosti; metapříběh

50 STEININGER, Rolf – GEHLER, Michael (ed.): *Österreich im 20. Jahrhundert*, 2 sv. Wien – Köln/R. – Graz, Böhlau 1997.

51 Viz EHALT, Hubert Ch. (ed.): *Geschichte von unten: Fragestellungen, Methoden und Projekte einer Geschichte des Alltags*. Wien, Böhlau 1984; BOTZ, Gerhard – WEIDENHOLZER, Josef (ed.): *Mündliche Geschichte und Arbeiterbewegung*. Wien – Köln/R., Böhlau 1984.

52 Institut für Wirtschafts- und Sozialgeschichte – Universität Wien (ed.): *Wiener Wege der Sozialgeschichte: Themen – Perspektiven – Vermittlungen*. Wien, Böhlau 1997.

53 Viz BERGER, Karin: *Zwischen Eintopf und Fließband: Frauenarbeit und Frauenbild im Faschismus. Österreich 1938–1945*. Wien, Verlag für Gesellschaftskritik 1984; LUTTER, Christina – MENASSE-WIESBAUER, Elisabeth (ed.): *Frauenforschung, feministische Forschung, Gender Studies: Entwicklungen und Perspektiven*. Wien, Bundesministerium für Wissenschaft und Verkehr 1999.

54 PORTISCH, Hugo: *Österreich II: Die Wiedergeburt unseres Staates*, 2 sv. Wien, Kremayr & Scherian 1985 (3. vydání); TÝŽ: *Österreich I: Die unterschätzte Republik*. Wien, Kremayr & Scherian 1989.

restauroval koaliční dějepiscectví, jak několikrát kriticky poznamenala frustrovaná generace osmašedesátníků.⁵⁵

Waldheimova aféra v letech 1986 až 1988 uvrhla sebevědomé soudobé dějiny do krize. Ve „Waldheimovi“ se křížilo mnoho konfliktních linií. Novější výzkum zdůrazňuje skutečný charakter aféry jako mediální a diplomatické „kampaně“, kterou proti prezidentskému kandidátovi lidové strany nejprve rozpoutali vládnoucí sociální demokraté, a teprve když posléze přeskočila do Spojených států, osamostatnila se a získala mezinárodní dimenzi, namířenou proti bývalému generálnímu tajemníkovi Organizace spojených národů.⁵⁶ Waldheim se stal reprezentantem někdejších rakouských pronacistických postojů, které již dávno obestřel háv zapomnění. Rakousko se nyní přestalo jevit jako malá úspěšná země, která se tak chabře bránila nacismu i komunismu, a změnila se v zemi velkého podvodu, která se vyvlékla ze své historické odpovědnosti a celá léta vodila mezinárodní společenství za nos. Z „národa obětí“ se stal „národ pachatelů“.

Kurt Waldheim nebyl intelektuální formát typu německého spolkového prezidenta Richarda von Weizsäckera (jehož rodinní příslušníci si s nacismem zadali mnohem víc), aby mohl věrohodně hovořit o místě nacismu v rakouských dějinách. Bylo to obtížnější i proto, že Waldheim byl neustále nucen čelit obvinění, že je válečným zločincem. I potom, když se už jako spolkový prezident omlouval za zločiny „spáchané Rakušany pod praporem nacismu“, působilo všechno rozpačitě a jakoby pod nátlakem.⁵⁷

Waldheimova neblahá věta, že do německé armády narukoval „tak jako statisíce Rakušanů, kteří plnili svou povinnost“, vyvolala v rakouském rámci vášnivou debatu o rakouských vojácích ve wehrmachtu⁵⁸ – debatu, která se opakovala v devadesátých letech, tentokrát v souvislosti s putovní výstavou „Vyhlažovací válka: Zločiny wehrmachtu v letech 1941 až 1945“ (*Vernichtungskrieg: Verbrechen der Wehrmacht 1941 bis 1945*).⁵⁹ Waldheim svým výrokem také nevědomky pod-

---

55 Viz BOTZ, Gerhard: Zeitgeschichte in einer politisierten Geschichtskultur: Historiographie zum 20. Jahrhundert in Österreich. In: JARAUSCH, Konrad H. – RÜSEN, Jörn – SCHLEIER, Hans (ed.): *Geschichtswissenschaft vor 2000: Perspektiven der Historiographiegeschichte, Geschichtstheorie, Sozial- und Kulturgeschichte. Festschrift für Georg G. Iggers zum 65. Geburtstag*. Hagen, Rottmann Medienverlag 1991 s. 299–328.

56 Viz GEHLER, Michael: *Die Affäre Waldheim: Eine Fallstudie zum Umgang mit der NS-Vergangenheit in den späten achtziger Jahren*. In: STEININGER, R. – GEHLER, M. (ed.): *Österreich im 20. Jahrhundert*, sv. 2, s. 355–414 (viz pozn. 50); polemicky z prowaldheimovského stanoviska, ale s novými prameny viz TITTMANN, Harold: *Die Verteufelung: Eine Dokumentation der US-Rufmord-Kampagne gegen Waldheim*. Wien, Molden 2001.

57 GEHLER, M.: Die Affäre Waldheim, s. 380.

58 Tamtéž, s. 385.

59 Viz např. EMBACHER, Helga: *Umkämpfte Erinnerung: Die Wehrmachtsausstellung in Salzburg*. Salzburg, Residenz 1999.

kopal oficiální doktrínu o Rakušanech jako obětech. Jisté je, že tato aféra rakouské obyvateľstvo polarizovala.⁶⁰

Waldheim byl zvolen prezidentem, částečně ze vzdoru proti zahraničnímu vměšování. Když americká vláda rakouského prezidenta 27. dubna 1987 zařadila na seznam nežádoucích osob, což se rovnalo zákazu soukromých cest do Spojených států, znamenalo to jeho naprostou mezinárodní izolaci a v Rakousku to bylo považováno za potupu. Nová vládní koalice sociálních demokratů a lidovců reagovala jmenováním mezinárodní komise historiků (v níž nebyl zastoupen žádný rakouský historik soudobých dějin), která měla zkoumat Waldheimovu válečnou minulost. Výsledek, ke kterému komise dospěla, působil ambivalentně a mohl být interpretován různě. Konstatoval, že Waldheim se osobně a přímo na žádných válečných zločinech nepodílel, že však působil v jejich blízkosti.⁶¹ Politicky tato aféra rakouskou vládu donutila, aby převyprávěla zakladatelský příběh druhé republiky. To učinil spolkový kancléř Franz Vranitzky svým prohlášením před rakouskou Národní radou 8. července 1991, jehož předběžnou formulaci navrhovala jedna diplomatka. Jádrem výpovědi byla věta: „Na uplatňování utlačovatelských opatření a na pronásledování za třetí říše se podílelo mnoho Rakušanů, někdy na prominentních místech.“⁶² Z teze o Rakušanech jako obětech se stala teze o spolupachatelích, z historického hlediska jistě správná. Otázku, zda aféra kromě toho byla jednou z příčin vzestupu pravicově populistické Haiderovy Svobodné strany Rakouska (*Freie Partei Österreichs* – FPÖ), jak se domnívá Michael Gehler, musí teprve objasnit další výzkum.⁶³

Historiky soudobých dějin tato aféra hluboce zasáhla. Profesionálně se sice účastnili debat o politice ve vztahu k minulosti, mnozí se dali také ovlivnit Waldheimovou démonizací, ale zdálo se, že volbou nacismem kompromitovaného kandidáta bylo zpochybněno osvětové poslání soudobých dějin jako jejich postulovaná funkce. Po fázi sebelítosti, jak jí dávali průchod na jedné konferenci v Salcburku roku 1987, začala po celé této waldheimovské krizi nová perioda výzkumu.⁶⁴ Nyní se jako ústřední téma dostal na pořad rakouský nacismus.⁶⁵ Titul knihy Aleidy Assmannové a Ute Frevertové *Historické zapomnění, historické poblouznění*, která se vztahovala k situaci ve Spolkové republice, ještě pronikavěji postihoval situaci Rakouska.⁶⁶ V roce 1988,

60 Viz UHL, Heidemarie: *Zwischen Versöhnung und Verstörung: Eine Kontroverse um Österreichs historische Identität fünfzig Jahre nach dem „Anschluß“*. Wien, Böhlau 1992.

61 Viz GEHLER, M.: Die Affäre Waldheim, s. 372–377.

62 Text prohlášení viz BOTZ, G. – SPRENGNAGEL, G. (ed.): *Kontroversen um Österreichs Zeitgeschichte*, s. 575 (viz pozn. 11).

63 Viz GEHLER, Michael: Die Affäre Waldheim, s. 378.

64 Viz BOTZ, G. – SPRENGNAGEL, G. (ed.): *Kontroversen um Österreichs Zeitgeschichte*.

65 Viz BUKEY, Evan Burr: Nazi Rule in Austria. In: *Austrian History Yearbook*, č. 23. Minneapolis, Center of Austrian Studies, University of Minnesota 1992, s. 202–233; TÝŽ: *Hitler's Austria: Popular Sentiment in the Nazi Era, 1938–1945*. Chapel Hill, University of North Carolina Press 2000.

66 ASSMANN, Aleida – FREVERT, Ute: *Geschichtsvergessenheit Geschichtsversessenheit: Vom Umgang mit deutschen Vergangenen nach 1945*. Stuttgart, Deutsche Verlags-Anstalt 1999.

oficiálně deklarovaném jako „rok rozjímání“ (*Bedenkjahr*), bylo se 745 publikacemi na téma soudobých dějin dosaženo vrcholu sebereflexe.⁶⁷ Roku 1982 vysílala televize jedenáct pořadů tematicky se vztahujících k nacismu, roku 1988 však už třicet. Počet takovýchto pořadů se zvýšil ze 107 v osmdesátých letech na 214 v letech devadesátých.⁶⁸ Zpracování tématu nacismu se nyní začaly v plné šíři věnovat především historické instituce jednotlivých zemí a zemské archivy. Jen archiv města Lince publikoval dva svazky o 1764 stranách, které se snažily pojednat o všech aspektech nacistického období a zpracováním komunální sociální a zdravotnické politiky otevírat i nová spektra témat.⁶⁹ Jestliže otázky denacifikace byly tématem soudobých dějin už delší dobu, nyní se v centru bádání ocitly restituace arizovaného majetku a „náprava křivd“.⁷⁰

V devadesátých letech se pozitivistická část rakouských soudobých dějin omezila na výzkum nacismu v nejširším slova smyslu. Historie druhé republiky byla – s výjimkou raných let poválečné okupace – do značné míry přenechána sociálním vědám.⁷¹ Už začaly zaznívat hlasy varující před dalším zužováním soudobých dějin. Thomas Angerer nazval rakouské soudobé dějiny neúplnou disciplínou, která se jako čert kříží vyhýbá mladšímu období coby dějinám současnosti.⁷² Na dnech soudobých dějin v Klagenfurtu roku 2001 nesla jedna sekce název „Jsou dějiny druhé

---

67 Viz BOTZ, Gerhard: „Eine neue Welt, warum nicht eine neue Geschichte?“, 2. část: Die „Goldenen Jahre der Zeitgeschichte“ und ihre Schattenseiten. In: *Österreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschaften*, roč. 1, č. 3 (1990) (bürgerlich / links / intellektuel), s. 67–86, zde s. 69.

68 Viz FEICHTLBAUER, Hubert: *Der Fall Österreich: Nationalsozialismus, Rassismus – Eine notwendige Bilanz*. Wien, Holzhausen 2000, s. 268.

69 MAYRHOFER, Fritz – SCHUSTER, Walter (ed.): *Nationalsozialismus in Linz*, 2 sv. Linz, Archiv der Stadt Linz 2001.

70 Viz MEISSL, Sebastian – MULLEY, Klaus Dieter – RATHKOLB, Oliver (ed.): *Verdrängte Schuld, Verfehlte Sühne: Entnazifizierung in Österreich 1945–1955*. Wien, Symposium des Instituts für Wissenschaft und Kunst 1986; BAILER, Brigitte: *Wiedergutmachung kein Thema: Österreich und die Opfer des Nationalsozialismus*. Wien, Löckler 1993; KNIGHT, Robert (ed.): „Ich bin dafür, die Sache in die Länge zu ziehen“: *Wortprotokolle der österreichischen Bundesregierung von 1945 bis 1952 über die Entschädigung der Juden*. Frankfurt/M., Athenäum 1988; STIEFEL, Dieter (ed.): *Die politische Ökonomie des Holocaust: Zur wirtschaftlichen Logik von Verfolgung und „Wiedergutmachung“*. Wien, Verlag für Geschichte und Politik 2001.

71 Viz TWERASER, Kurt: *US-Militärregierung Oberösterreich*, sv. 1. Linz, Adalbert-Stifter-Institut 1995; BEER, Siegfried (ed.): *Die „britische“ Steiermark*. Graz, Historische Landeskommission für Steiermark 1995; BISCHOF, Günter: *Austria in the First Cold War 1945–55: The Leverage of the Weak*. New York, St. Martin's 1999 (Günter Bischof vydává i důležitou edici „Contemporary Austrian Studies“); RATHKOLB, Oliver: *Washington ruft Wien: US-Großmachtspolitik und Österreich 1953–1963*. Wien, Böhlau 1997.

72 ANGERER, Thomas: An Incomplete Discipline: Austrian Zeitgeschichte and Recent History. In: BISCHOF, Günter – PELINKA, Anton (ed.): *Austria in the Nineteen Fifties*. New Brunswick (New Jersey), Transaction Publishers 1995, s. 209.

republiky jen dějinami nezpracované nacistické minulosti?⁷³ Nepochybně existují i tendence opačné. Innsbrucký Ústav pro soudobé dějiny (*Institut für Zeitgeschichte*) se intenzivně zabýval rakouskou zahraniční politikou a snahami o začlenění do Evropské unie.⁷⁴ Salcburský Výzkumný ústav pro politicko-historická studia Knihovny dr. Wilfrieda Haslauera (*Forschungsinstitut für politisch-historische Studien der Dr.-Wilfried-Haslauer-Bibliothek*) vydává několikavazkové Dějiny rakouských spolkových zemí od roku 1945.⁷⁵ Přesto přetrvává dojem, že v devadesátých letech se v profesionálních soudobých dějinách prosadila opožděná koncentrace na bádání o nacismu, které se utápělo v mnoha detailních výzkumech, aniž by se rýsovala skutečná nová koncepce nacistického panství v Rakousku a nastávala historizace nacismu v širší perspektivě rakouských dějin.

Pluralismus otevřené vědy, anebo postmoderní libovůle?

V jedné věci jsou všichni pozorovatelé zajedno: od osmdesátých let jsou rakouské soudobé dějiny mnohotvárnější a pestřejší.⁷⁶ Už neexistuje žádné převládající paradigma. Z hlediska sociologie vědění to souviselo s dorůstáním nové generace narozené v sedmdesátých letech, institucionálně nezajištěné, která se částečně přiklonila k nové kulturní historii a postmodernímu uvažování. Tento pluralismus (ve smyslu postmoderny) lze slavit jako úspěch: „Současnou rakouskou historiografii, a to je veskrze potěšitelné, tvoří konglomerát tematicky velmi rozdílných textů, které sahají od dějin mentality hazardních her a vývoje velkoměst přes historii homosexuálních mužů a lesbických žen doby *fin de siècle* po kulturní analýzu filmů o upírech a stranické proporce při rozdělování takzvaného arizovaného majetku v postfašistické době.“⁷⁷ Jestliže „kulturní analýza filmů o upírech“ je stejně důleži-

73 HANISCH, Ernst: Perspektivierung der Zweiten Republik: Ist die Geschichte Zweite Republik nur eine Geschichte der unaufgearbeiteten österreichischen NS-Vergangenheit? Zveřejněno na webové stránce: www.zeitgeschichte2001.at/download/paneleinreichung-030.pdf

74 GEHLER, Michael – STEININGER, Rolf (ed.): *Österreich und die europäische Integration 1945–1993*. Wien, Böhlau 1993; TÍŽ (ed.): *Die Neutralen und die europäische Integration 1945–1993*. Wien, Böhlau 2000.

75 DACHS, Herbert – HANISCH, Ernst – KRIECHBAUMER, Robert (ed.): *Geschichte der österreichischen Bundesländer seit 1945*. Wien, Böhlau od 1997. Dosud vyšly svazky o Salcbursku, Tyrolsku, Vorarlbersku, Korutanech, Hradsku, Dolních Rakousech, Štýrsku a svazek o vztahu spolkového státu a země. Na vydání čekají svazky o Horních Rakousech a Vídni.

76 Viz BOTZ, Gerhard: Krisen der österreichischen Zeitgeschichte. In: TÝŽ – SPRENGNAGEL, G. (ed.): *Kontroversen um Österreichs Zeitgeschichte*, s. 64–66 (viz pozn. 11); JAGSCHITZ, G.: *Zeitgeschichte als Wissenschaft* (viz pozn. 11); HANISCH, Ernst: Der forschende Blick: Österreich im 20. Jahrhundert. Interpretationen und Kontroversen. In: *Carinthia I: Zeitschrift für geschichtliche Landeskunde von Kärnten*, sv. 189. Klagenfurt, Geschichtsverein für Kärnten 1999, s. 567–583, zde s. 579–582; GEHLER, M.: *Zeitgeschichte im dynamischen Mehrebenensystem*, s. 204–207 (viz pozn. 15).

77 MATTL, S. – MÜLLER, A.: *Remix in History*, s. 133 (viz pozn. 49).

tá jako rozbor rostoucích sociálních nerovností od osmdesátých let, je nyní důležitější odlišnost než *mainstream* a mizejí kritéria relevance.⁷⁸ V postwaldheimovské éře se zároveň vyvinula jistá nová ortodoxie, jež každý odchylný názor zatracuje jako „revizionismus“.⁷⁹ Ve skutečnosti je tento pluralismus značně klamný. Prosažující se specializace není namnoze žádným pluralismem otevřené konkurence, nýbrž pluralismem nezájmu a vzájemné ignorance. Takřka nedochází k otevřeným sporům, zato pod povrchem ke vzájemnému difamování.⁸⁰ To zas souvisí s absencí vyspělého recenzního systému a otevřené vědecké kultury.

Přesto se dají v současném výzkumu soudobých dějin postihnout některé typy.⁸¹ Bylo restaurováno zastaralé *koaliční dějepisectví* a oživeno v podobě *Rakouských národních dějin*. O rakouských národních dějinách po roce 1945 do nich píše současný spolkový prezident, bývalý spolkový kancléř a spolkový ministr, politici, novináři a historici.⁸² Významnější je skutečnost, že na poli výzkumu soudobých dějin historickým vědám konkurují sociální vědy a vědy o kultuře. Tato konkurence je velmi produktivní, protože sociální vědy se otevřely historii a nejnovější dějiny mohou stále hojněji přebírat dříve pořízené datové soubory sociálních věd. Poměr soudobých dějin a sociálních věd se ovšem jen zřídka teoreticky reflektuje, většinou se jen projeví ve sbornících, v nichž se vcelku bez propojení publikují texty historiků soudobých dějin spolu s příspěvky autorů z oboru sociálních věd a věd o kultuře.⁸³ Dominance politických dějin v rámci soudobých dějin se zřejmě dá vysvětlit z historie násilí první poloviny 20. století, ve stále větší míře však jejich místo zaujímá politologie.⁸⁴ Josef Ehmer má zřejmě pravdu, když konstatuje, že historici

---

78 Vůči podobným tendencím se kriticky vyjádřil např. jeden ze zakladatelů německých sociálních dějin: WEHLER, Hans-Ulrich: *Deutsches Bürgertum nach 1945: Exitus oder Phönix aus der Asche?* In: *Geschichte und Gesellschaft*, roč. 27, č. 4 (2001), s. 617–634.

79 Příkladem je kontroverze vyvolaná statí Rudolfa Burgera „Die Irrtümer der Gedenkpolitik: Ein Plädoyer für das Vergessen“, otištěnou v *Europäische Rundschau*, roč. 29, č. 2 (2001), s. 3–13; odpovědi vyšly *tamtéž*, č. 3, s. 3–70.

80 Viz GEHLER, M.: *Zeitgeschichte im dynamischen Mehrebenensystem*, s. 189–192 (viz pozn. 15).

81 Částečně tu vycházím z návrhu Josefa Ehmera v nepublikovaném referátu „Sozialwissenschaftler/innen oder Zeithistoriker/innen: Wer schreibt die Geschichte des 20. Jahrhunderts?“, který byl přednesen na workshopu k 60. narozeninám Gerharda Botze „Probleme und Perspektiven der Zeitgeschichte“ na Univerzitě Vídeň dne 23.11.2001.

82 KRIECHBAUMER, Robert (ed.): *Österreichische Nationalgeschichte nach 1945: Die Spiegel der Erinnerung. Die Sicht von innen*, sv. 1. Wien, Böhlau 1998.

83 Příkladem může být sborník: SIEDER, R. – STEINERT, H. – TÁLOS, E. (ed.): *Österreich 1945–1995* (viz pozn. 23).

84 Viz WEISBROD, Bernd: *Sozialgeschichte und Gewalterfahrung im 20. Jahrhundert*. In: NOLTE, Paul – HETTLING, Manfred – KUHLEMANN, Frank-Michael – SCHMUHL, Hans-Walter (ed.): *Perspektiven der Gesellschaftsgeschichte*. München, C. H. Beck 2000, s. 112–123; BOTZ, Gerhard: *Krisenzonen einer Demokratie: Gewalt, Streik und Konfliktunterdrückung in Österreich seit 1918*. Frankfurt/M., Campus-Verlag 1987.

soudobých dějin se ve výzkumu dějin 20. století už ocitli v postavení menšiny.⁸⁵ Bude obtížnější udržet vlastní profil soudobých dějin a nalézt novou pozici.

To se snadněji podaří u typu *pozitivistických faktografických dějin událostí* (*Ereignis- und Tatsachengeschichte*), který je soustředěn na zpracování historicky zatížených období a jevů: zpočátku na první republiku a „austrofašismus“, poté – po Waldheimově aféře – na rakouský nacismus. Chození do archivů, metodicky správné a kritické vyhodnocování pramenů, zájem o jednotlivý případ, to soudobým dějinám dává oproti sociálním vědám sice tradiční, ale zcela svébytný profil. V současné době je nejvýraznějším příkladem tohoto typu státem založená historická komise s více než stovkou pracovníků, která se zabývá výzkumem arizací a restitucemi.⁸⁶ Množství nových poznatků přinesl také výzkum nucených prací, historie koncentračních táborů v Rakousku i podílu rakouských vojáků na zločinech wehrmachtu.⁸⁷ Co se s touto hojností materiálu posléze stane, je zatím otevřená otázka. Třeba se některému z okruhu historických faktografů (*Ereignishistoriker*) podaří nově koncipovat strukturu nacistického panství v Rakousku.

Dalšímu typu rakouských soudobých dějin, kterým jsou *dějiny společnosti* jakožto pokus o syntézu, tak v každém případě přibývá nová úloha. O soudobých dějinách společnosti se v rakouském historickém bádání diskutuje trojím způsobem: zaprvé podle bielefeldského modelu s „potencemi“ hospodářství – politika – kultura,⁸⁸ zadruhé podle Pierra Bourdieu s analýzou rozličných „polí jednání“ a jejich vzájemného propojení,⁸⁹ zatřetí podle umírněně postmoderního a feministického teoretického konceptu uchopení dějin společnosti z jejich okrajů, z hlediska minorit a marginalizovaných segmentů.⁹⁰ Ať dáme přednost kterékoli variantě, velký

85 EHMER, J.: Sozialwissenschaftler/innen oder Zeithistoriker/innen (viz pozn. 81).

86 JABLONER, Clemens: Die Historikerkommission: Konzepte und Entwicklungen. In: STIEFEL, Dieter (ed.): *Die österreichischen Lebensversicherungen und die NS-Zeit: Wirtschaftliche Entwicklung. Politischer Einfluß. Jüdische Polizzen*. Wien, Böhlau 2001, s. 11–20; k tomuto typu patří také pramenné edice: *Protokolle des Ministerrates der Ersten Republik: Abt. VIII, Kabinett Dollfuß*, 7 sv. Wien, Verlag Österreich 1980–1986; *Außenpolitische Dokumente der Republik Österreich 1918–1938* – zatím 8 z 12 plánovaných svazků: sv. 1–4: Wien, Verlag für Geschichte und Politik 1993–1998; sv. 5–7: Wien – München, R. Oldenbourg 2002–2006; sv. 9: Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 2009.

87 Souhrnně viz TÁLOS, E. – HANISCH, E. – NEUGEBAUER, W. – SIEDER, W. (ed.): *NS-Herrschaft in Österreich: Ein Handbuch*, s. 123–158, 644–695 a 721–743 (viz pozn. 43).

88 Viz HANISCH, E.: *Der lange Schatten des Staates* (viz pozn. 31).

89 Viz SIEDER, Reinhard: „Gesellschaft“ oder die Schwierigkeit, vernetzend zu denken: Die Zweite Republik Österreich. In: *Geschichte und Gesellschaft*, roč. 24, č. 2 (1998), s. 199–224; LANGTHALER, Ernst: Die Erfindung des Gebirgsbauern: Identitätsdiskurse zwischen NS-System und voralpiner Lebenswelt. In: TÝŽ – SIEDER, Reinhard (ed.): *Über die Dörfer: Ländliche Lebenswelten in der Moderne*. Wien, Turia & Kant 2000, s. 87–142.

90 BAUER, Ingrid: Von den Autobahnen der Erkenntnis – und versäumten Ausfahrten: Anmerkungen zu Ernst Hanisch „Der lange Schatten des Staates: Österreichische Gesellschaftsge-

problém dějin společnosti zůstane – totiž otázka, jak skloubit jednotlivé segmenty, jak teoreticky přijatelně spojit makrohistorii s mikrohistorií, strukturální historii s dějinami nahlíženými očima pamětníků (*Erfahrungsgeschichte*). První forma dějin společnosti má mimo jiné tu výhodu, že už je prozkoušená, lze se jí zmocnit v podobě hotové knihy a podrobit ji kritice, zatímco obě další formy existují jen v podobě konceptů a programů. Projekt dějin společnosti se nikdy neobracel zády k sociálním vědám a k vědám o kultuře. Jakožto pokus o syntézu je tento projekt přímo zaměřen k tomu, aby do historické perspektivy co nejobsáhleji zapracovával výzkumné výsledky ostatních věd. Že tu jsou jisté hranice, je jasné. Síla soudobých dějin společnosti spočívá možná v tom, že více ozřejmují svébytnou pozici historie vůči ostatním disciplínám.

Na dějiny společnosti jsou úzce vázány hospodářské dějiny, jež jsou v oblasti soudobých dějin mnohem lépe zpracovány než dějiny sociální. Těžiště výzkumu je v analýze Velké deprese a nacistického řízeného hospodářství.⁹¹ Naopak hospodářské dějiny druhé republiky jsou do značné míry přenechány ekonomům.⁹²

V posledních dvou desetiletích zažívaly v Rakousku přímo explozivní rozvoj *nové kulturní dějiny*.⁹³ Zčásti se tak dělo v těsném propojení se sociálními vědami, zejména v oblasti utváření identit, zčásti v již nepřehledné sféře postmoderních teoretických východisek.⁹⁴ Uvést lze enormně expandující genderová studia, sémiotiku, dějiny médií, *cultural studies*, projekt o moderně ve středoevropském prostoru na přelomu 19. a 20. století realizovaný ve Štýrském Hradci a rozmanité formy dějin

---

schichte im 20. Jahrhundert, 1890–1990“. In: *l'Homme: Europäische Zeitschrift für feministische Geschichtswissenschaft* (Viedeň), roč. 7, č. 1 (1996), s. 206–211.

- 91 Viz TEICHOVA, Alice – MATTIS, Herbert – RESCH, Andrea (ed.): *Business History: Wissenschaftliche Entwicklungstrends und Studien aus Zentraleuropa*. Wien, Manz 1999; STIEFEL, Dieter: *Die große Krise in einem kleinen Land: Österreichische Finanz- und Wirtschaftspolitik 1929–1938*. Wien, Böhlau 1988; TÝŽ: *Finanzdiplomatie und Weltwirtschaftskrise: Die Krise der Credit-Anstalt für Handel und Gewerbe 1931*. Frankfurt/M., Knapp 1989; TÝŽ: *Die österreichischen Lebensversicherungen und die NS-Zeit: Wirtschaftliche Entwicklung. Politischer Einfluß. Jüdische Polizzen*. Wien, Böhlau 2001; BERGER, Peter: *Im Schatten der Diktatur: Die Finanzdiplomatie des Vertreters des Völkerbundes in Österreich, Meinoud Marinus Rost van Tonningen 1931–1936*. Wien, Böhlau 2000.
- 92 Opačný příklad viz MATHIS, Franz: *Big Business in Österreich: Österreichische Großunternehmen in Kurzdarstellungen*, 2 sv. München – Wien, R. Oldenbourg 1987 a 1990.
- 93 Viz DANIEL, Ute: *Kompodium Kulturgeschichte: Theorien, Praxis, Schlüsselwörter*. Frankfurt/M., Suhrkamp 2002; HÖRNING, Karl H.: *Widerspenstige Kulturen: Cultural Studies als Herausforderung*. Frankfurt/M., Suhrkamp 1999; GROSSBERG, Lawrence: *What's going on? Cultural Studies und Populärkultur*. Wien, Turia & Kant 2000.
- 94 Viz HALLER, Max: *Identität und Nationalstolz der Österreicher: Gesellschaftliche Ursachen und Funktionen der Herausbildung und Transformation seit 1945. Internationaler Vergleich*. Wien, Böhlau 1996; PREGLAU, Max – RICHTER, Rudolf (ed.): *Postmodernes Österreich? Konturen des Wandels in Wirtschaft, Gesellschaft, Politik und Kultur*. Wien, Signum-Verlag 1998.

paměti. Genderová studia uvedla do historického světla v četných studiích zprvu ženy, muži jako „rodové bytosti“ zůstávali po určitý čas mimo pozornost (s výjimkou studentských spolků, buršenshaftů).⁹⁵ Vědeckým centrem dějin ženy je ve Vídni vydávaný časopis *l'Homme*. Sémiotika obohatila dějiny umění v mnoha jejich odvětvích.⁹⁶ Zcela nepřehledný vývoj věd o umění podporuje tezi Josefa Ehmera, že na tomto poli se soudobé dějiny jako obor rozplývají a přetavují se do nových paradigmat a institucí.⁹⁷ Lépe lze jistě integrovat dějiny médií a *cultural studies*.⁹⁸ Především tento druhý obor vyprodukoval některé pozoruhodné práce.⁹⁹ Zřejmě největší projekt nových kulturních dějin je od roku 1994 jako speciální výzkumný obor domovem na univerzitě ve Štýrském Hradci: projekt „Moderna ve střední Evropě kolem roku 1900“, který časově zasahuje k roku 1914, částečně až k roku 1938. Interdisciplinárně a transdisciplinárně se ho účastní zástupci šesti společenskovedních oborů. Pokus Helmuta Konrada v programovém spise zmocnit se epochy kolem roku 1900 pro soudobé dějiny dnes už zřejmě odporuje všeobecnému chápání soudobých dějin jako epochy našich současníků (*Epoche der Mitlebenden*), jeho další pokus kanonizovat soudobé dějiny jako syntetický obor byl v následujících svazcích jasně vyvrácen.¹⁰⁰ Kategorie pro analýzu jsou navíc značně amorfni, protože se v kultuře kolem roku 1900 nedaří exaktně stanovit konstatovanou paralelní existenci premoderních, moderních a postmoderních elementů. Přesto se v mnoha publikovaných sbornících otevřely některé slibné oblasti výzkumu kulturních dějin.¹⁰¹

---

95 Viz BISCHOF, Günter – PELINKA, Anton – THURNER, Erika (ed.): *Woman in Austria*. New Brunswick (New Jersey), Transaction Publishers 1998; GEHLER, Michael: *Studenten und Politik: Der Kampf um die Vorherrschaft an der Universität Innsbruck, 1918–1938*. Innsbruck, Haymon-Verlag 1990. Autor pracuje na knize *Männlichkeiten: Eine andere Geschichte des 20. Jahrhunderts*.

96 Viz DREXLER, Martin W. – EIBLMAYR, Markus – MADERTHANER, Franziska (ed.): *Idealzone Wien: Die schnellen Jahre (1978–1985)*. Wien, Falter 1998.

97 Viz EHMER, J.: Sozialwissenschaftler/innen oder Zeithistoriker/innen (viz pozn. 81).

98 Viz MELISCHEK, Gabriele – SEETHALER, Josef: *Demokratie und Identität: Zehn Jahre Republik in der Wiener Presse 1928*. Wien, Wiener Universitätsverlag 1993; TÍŽ (ed.): *Die Wiener Tageszeitungen: Eine Dokumentation*, sv. 5: 1945–1955. Frankfurt/M., Peter Lang 1999; BERNOLD, Monika – ELLMEIER, Andrea: *Zur Geschichte des Sendens: Konsum und Politik im Österreich der 50er und 60er Jahre. Forschungsbericht*. Wien, Bundesministerium für Bildung, Wissenschaft und Kultur 1995.

99 Viz MADERTHANER, Wolfgang – MUSNER, Lutz: *Die Anarchie der Vorstadt: Das andere Wien um 1900*. Frankfurt/M., Campus 1999; HORAK, Roman – MADERTHANER, Wolfgang – MATTL, Siegfried – MUSNER, Lutz (ed.): *Metropole Wien: Texturen der Moderne*, 2 sv. Wien, Wiener Universitätsverlag 2000.

100 KONRAD, Helmut: *Zeitgeschichte und Moderne*. In: HALLER, Rudolf (ed.): *Nach kakanien: Annäherung an die Moderne*. Wien – Köln/R. – Weimar, Böhlau 1996.

101 KONRAD, Helmut (ed.): *Krieg, Medizin und Politik: Der Erste Weltkrieg und die österreichische Moderne*. Wien, Passagen 2000.

V tomto „předivě kultury“ zaujímala stále větší prostor historická paměť a kolektivní vzpomínky: této „historii druhého řádu“ (Pierre Nora) nejde ani tak o reálné dějiny jako o „místa paměti“, o boj vzpomínek, o vzpomínky hegemonistické a potlačené, v soudobých dějinách namnoze chápané jako doznívání nacismu.¹⁰² Sekce „Paměť druhé republiky“ na Dnech rakouských soudobých dějin ve Vídni roku 1997 se například věnovala pouze vzpomínkám na nacismus.¹⁰³ Zanedlouho vyjde první svazek *Rakouských míst paměti (Österreichische Erinnerungsorte)*. Narozdíl od francouzského a německého vzoru nestanovovali tato místa historici, ale byla určena na základě reprezentativní ankety mezi obyvatelstvem.¹⁰⁴

Nový koncept pro soudobé dějiny?

Kritika zužování soudobých dějin na národní stát není nová. Je přirozené, že se ještě přiostrčila v důsledku debaty o globalizaci. Salcburský Historický ústav na to reagoval přeměnou katedry „Rakouské dějiny se zvláštním zřetelem k soudobým dějinám“ na profesuru „Srovnávací evropské soudobé dějiny“. Michael Gehler, výrazný zástupce innsbrucké školy soudobých dějin, která se od svého založení Rolfe Steiningere zabývala mezinárodními vztahy v poválečném období, publikoval roku 2001 koncept soudobých dějin v dynamickém víceúrovňovém systému.¹⁰⁵ S poněkud silným důrazem na Innsbruck v recepci rakouských soudobých dějin (co se údajně o literatuře týká) se tu předkládá návrh provozovat soudobé dějiny na čtyřech úrovních zároveň: na regionální, národní, evropské a globální.

Kniha nešetří kritickými poznámkami o stavu rakouských soudobých dějin, jež jsou podle autora příliš vnímavé vůči stranám a ideologiím. Gehler dále kritizuje rostoucí specializaci, která ztrácí schopnost vidět podstatné. Zapomíná však říci, jak by ony různé úrovně soudobých dějin měly být propojeny.¹⁰⁶ Něco naznačuje, například možnost zvolit za osu výkladu napětí mezi centrem a periferií nebo šance

---

102 ZIEGLER, Meinrad – KANNONIER-FINSTER, Waltraud: *Österreichisches Gedächtnis: Über Erinnern und Vergessen der NS-Vergangenheit*. Wien, Böhlau 1993; BISCHOF, Günter (ed.): *Austrian Historical Memory and National Identity*. New Brunswick, Transaction Publishers 1997; RIESENFELLNER, Stefan: *Steinerne Bewußtsein*, sv. 1: *Die öffentliche Repräsentation staatlicher und nationaler Identität Österreichs in seinen Denkmälern*. Wien, Böhlau 1998; CSÁKY, Moritz – STACHEL, Peter (ed.): *Die Verortung von Gedächtnis*. Wien, Passagen 2001.

103 Panel 10: Das Gedächtnis der Zweiten Republik. In: DIENDORFER, Gertraud – JAGSCHITZ, Gerhard – RATHKOLB, Oliver (ed.): *Zeitgeschichte im Wandel: Tagungsband zu den 3. Österreichische Zeitgeschichtentage 1997*. Innsbruck, StudienVerlag 1998, s. 583.

104 Viz NORA, Pierre (ed.): *Realms of Memory: The Construction of the French Past*, 3 sv. New York, Columbia University Press 1996–1998; FRANÇOIS, Étienne – SCHULZE, Hagen: *Deutsche Erinnerungsorte*. München, C. H. Beck 2001.

105 GEHLER, M.: *Zeitgeschichte im dynamischen Mehrebenensystem* (viz pozn. 15).

106 Tamtéž, s. 145 a 204.

týmové práce, uvádí i některé konkrétní případy. To však příliš nepomáhá při řešení hlavního problému integrace čtyř úrovní. Debata o makrodějínách a mikrodejínách zřetelně ukázala, jaké při takovémto výkladu vyvstávají reálné obtíže.¹⁰⁷

I koncept „transnacionálních dějin společnosti“ je plný podnětů, jak překračovat dosavadní horizont historie, jenže stále nevyústuje v konkrétní pracovní program.¹⁰⁸ Rovněž smělý pokus nové koncepce 20. století od Charlese S. Maiera dokládá, že soudobé dějiny se opět dostaly do pohybu a globalizace je historické vědě skutečně velkou pobídkou.¹⁰⁹ Maier předkládá dva velké příběhy 20. století: příběh Západu, který staví na zkušenostech holokaustu a komunistického gulagu, zatímco mimo atlantický svět je to vyprávění spíše parochiální. Vlastní velký příběh ostatního světa pak je utvářen koloniální a postkoloniální dominancí Západu.¹¹⁰

Kde pak mohou tváří v tvář těmto velkým výzvám nalézt své místo soudobé dějiny malé země s omezenými zdroji? Zde zřejmě bude namísto skromnost. Postmoderní hrátky nám z dilematu nepomohou. Určitým těžištěm budou muset zůstat národní dějiny, zahrnující co nejvíce dimenzí, operující na co nejvíce úrovních a zasahující až téměř k přítomnosti. Ovšem pobídka „transnacionálních soudobých dějin“ je pro Rakousko v rozhodující míře situována do středoevropského prostoru. Zde bude zapotřebí zvýšit úsilí, prohloubit spolupráci, kriticky a otevřeně využít dědictví habsburské monarchie. Rýsují se již povzbudivé náznaky v tomto směru, zcela se míjející s projevy politické zatvrzelosti a demagogické instrumentalizace nacionalismu.¹¹¹

Z němčiny přeložil Petr Dvořáček

---

107 Viz SCHULZE, Winfried (ed.): *Sozialgeschichte, Alltagsgeschichte, Mikro-Historie*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht 1994; SCHLUMBOHM, Jürgen (ed.): *Mikrogeschichte Makrogeschichte komplementär oder inkommensurabel?* Göttingen, Wallstein 1998.

108 Viz OSTERHAMMEL, Jürgen: Transnationale Gesellschaftsgeschichte: Erweiterung oder Alternative? In: *Geschichte und Gesellschaft*, roč. 27, č. 3 (2001), s. 464–479; WIRTZ, Albert: Für eine transnationale Gesellschaftsgeschichte. In: *Tamtěž*, s. 489–498.

109 MAIER, Charles S.: Consigning the Twentieth Century to History: Alternative Narratives for the Modern Era. In: *American Historical Review*, roč. 105, č. 3 (2000), s. 807–831.

110 *Tamtěž*, s. 826.

111 Viz BERGMANN, Werner – ERB, Rainer – LICHTBLAU, Albert (ed.): *Schwieriges Erbe: Der Umgang mit Nationalsozialismus und Antisemitismus in Österreich, der DDR und der Bundesrepublik Deutschland*. Frankfurt/M., Campus 1995; HEISS, Gernot – MÍŠKOVÁ, Alena – PEŠEK, Jiří – RATHKOLB, Oliver (ed.): *An der Bruchlinie / Na rozhraní světů: Österreich und die Tschechoslowakei nach 1945 / Rakousko a Československo po 1945*. Innsbruck, StudienVerlag 1998.

Materiály

Život a dílo Willy Brandta v deseti svazcích *Nad jedinečnou německou edicí*

Tomáš Nigrin

Pohled do elektronické databáze Národní knihovny České republiky s cílem najít knihy určené českému čtenáři, které by pojednávaly o bývalém starostovi Západního Berlína, předsedovi západoněmecké sociální demokracie, ministru zahraničních věcí Spolkové republiky Německo a posléze jejím kancléři Willy Brandtovi nabízí neradostný výsledek. Od roku 1990 vyšla v češtině pouze jediná monografie, jež se ale věnuje pouze východní politice Brandtovy vlády v letech 1969 až 1974.¹ Tento výjimečný západoněmecký politik by si u nás vzhledem ke své politice vůči východnímu bloku, jež vedla mimo jiné k narovnání a normalizaci diplomatických vztahů Spolkové republiky Německo s Československem v roce 1973 a k zintenzivnění obchodních, kulturních a společenských vztahů obou zemí, zasloužil bezesporu více pozornosti. Jeho politika nebyla pro náš stát méně významná než politika Adenauerova či Kohlova, kterým ve srovnání s Brandtem věnovali čeští nakladatelé větší pozornost.²

---

1 PLŠKOVÁ, Jaroslava: *Východní politika Brandtovy vlády v letech 1969–1974*. Praha, Ústav mezinárodních vztahů 1999, 216 s.

2 Viz např. DIECKMANN, Kai: *Helmut Kohl: Chtěl jsem sjednocení Německa*. Praha, Karolinum 1997, 334 s.; WILLIAMS, Charles: *Adenauer – otec nového Německa*. Praha, BB Art 2002, 470 s.; NOVÁK, Miloslav: *Kancléř Adenauer*. Praha, Irma 1995, 182 s.

Jak lze s jistým překvapením zjistit z německých knihovnických katalogů, Brandtovu politickou kariéru dosud komplexně nezpracovalo mnoho autorů ani v samotném Německu. O to větší pozornost zasluhuje mimořádně rozsáhlý a dlouholetý projekt Nadace spolkového kancléře Willy Brandta (*Bundeskanzler-Willy-Brandt-Stiftung*) pod vedením renomované historičky Helgy Grebingové, odbornice na dějiny německého a mezinárodního dělnického hnutí, který se pokusil tuto skromnou bilanci německého dějepisce napravit a zmapoval celý Brandtův život v desetidílné edici vydávané postupně v bonnském nakladatelství Dietz.³ Na více než šesti tisících pěti stech stranách se zde veřejnosti zpřístupňuje velké množství autentických dokumentů, které mohou posloužit jako cenný zdroj dalšího bádání o Spolkové republice Německo, její vnitřní i vnější politice a jejích představitelích. Cílem tohoto článku je na základě uvedené edice nabídnout stručný biografický přehled Brandtovy životní dráhy, ve kterém se průřezově objevují nejvýznamnější události (západo)německých dějin od třicátých do devadesátých let minulého století. Na závěr se pokusím ve stručnosti zhodnotit samotnou desetisvazkovou edici.

Willy Brandt se narodil v prosinci 1913 prodavače Martě Frahmové v Lübecku jako nemanželské dítě. Vychovávala ho matka a dědeček, otce nikdy nepoznal. Již během svých gymnaziálních studií se politicky vyprofiloval a v šestnácti letech vstoupil po dědečkově vzoru do Sociálnědemokratické strany Německa (*Sozialdemokratische Partei Deutschlands – SPD*). S členstvím v ní začal mít záhy ideologický problém, v roce 1931 proto přestoupil do nově založené Socialistické dělnické strany (*Sozialistische Arbeiterpartei – SAP*), která byla ve srovnání s SPD výrazně levicovější a pro mladé lidi atraktivnější svým politickým programem. V žádném případě to neznamená, že by Brandt patřil v této době mezi příznivce stalinismu, jak to později interpretovalo mnoho jeho odpůrců, avšak pro formování jeho politického smýšlení bylo toto období klíčové.⁴ Nástup nacistů k moci znamenal ome-

---

3 GREBING, Helga (ed.): *Willy Brandt: Berliner Ausgabe*. Bonn, Dietz 2000–2009. Svazky edice *Berliner Ausgabe* periodizují Brandtův život a dílo následujícím způsobem: LORENZ, Einhart (ed.): *Hitler ist nicht Deutschland: Jugend in Lübeck – Exil in Norwegen 1928–1940* (sv. 1, 2002, 542 s.); TÝŽ (ed.): *Zwei Vaterländer: Deutsch-Norweger im schwedischen Exil – Rückkehr nach Deutschland 1940–1947* (sv. 2, 2000, 424 s.); HEIMANN, Siegfried (ed.): *Berlin bleibt frei: Politik in und für Berlin 1947–1966* (sv. 3, 2004, 637 s.); MÜNKEL, Daniela (ed.): *Auf dem Weg nach vorn: Willy Brandt und die SPD 1947–1972* (sv. 4, 2000, 658 s.); KARSTEN, Rudolph (ed.): *Die Partei der Freiheit: Willy Brandt und die SPD 1972–1992* (sv. 5, 2002, 632 s.); FISCHER, Frank (ed.): *Ein Volk guter Nachbarn: Außen- und Deutschlandpolitik 1966–1974* (sv. 6, 2005, 677 s.); KIESERITZKY, Wolther von (ed.): *Mehr Demokratie wagen: Innen- und Gesellschaftspolitik 1966–1974* (sv. 7, 2001, 682 s.); SCHMIDT, Wolfgang (ed.): *Über Europa hinaus: Dritte Welt und Sozialistische Internationale* (sv. 8, 2006, 685 s.); FISCHER, Frank (ed.): *Die Entspannung unzerstörbar machen* (sv. 9, 2003, 500 s.); MAI, Uwe (ed.): *Gemeinsame Sicherheit: Internationale Beziehungen und deutsche Frage 1982–1992* (sv. 10, 2009, 500 s.).

4 Viz LORENZ, E. (ed.): *Hitler ist nicht Deutschland* (sv. 1), s. 71.

zení a posléze zákaz činnosti SAP, která se ještě v poslední chvíli pokusila sloučit s SPD, což se jí ale nezdařilo.

Rok 1933 přinesl do Brandtova života významný mezník – začal pracovat pro Socialistickou dělnickou stranu v norském exilu, kde setrval s krátkými přestávkami až do obsazení Norska nacisty v roce 1940. Pod identitou norského vojáka tehdy prošel krátkým německým zajetím a poté se uchýlil do Švédska. Švédský exil byl pro Brandta v podstatě exilem dvojnásobným, jednak z Německa (jehož občanství mu bylo v roce 1939 odebráno), a zároveň z Norska (jehož občanství naopak získal až po příchodu do Švédska v roce 1940). Norsko, kde působil jako novinář a přitom se také výrazně politicky angažoval, se mu stalo po roce 1933 druhou vlastí. O době svého nuceného pobytu ve Švédsku Brandt napsal, že pracoval ve jménu myšlenky svobodného Norska a demokratického Německa.⁵ Po rozpadu exilové organizace SAP přešel v roce 1944 díky osobnímu angažmá tehdejšího předsedy německých sociálních demokratů Ericha Ollenhauera zpět do SPD.

Po porážce nacistického Německa se Willy Brandt rozhodl vrátit zpět do staré vlasti. Nejprve působil jako korespondent norského tisku u norimberského tribunálu pro válečné zločince a krátce nato jako tiskový atašé norské ambasády v Berlíně. Od počátku pobytu v Berlíně se angažoval v obnově tamního sociálnědemokratického hnutí. V obnovené SPD neměl zprvu příliš silnou pozici a stál ve stínu jiných představitelů, kteří zastávali ve srovnání s ním „konzervativní“ levicový politický názor a styl. Nejvýraznější rozpory měl s předsedou sociálnědemokratické strany Kurtem Schumacherem, jemuž vyčítal způsob vedení strany a neschopnost opustit na spolkové úrovni opoziční lavice.

Neshody ve směřování politické linie strany se ovšem neodehrávaly jen mezi její zemskou organizací v Západním Berlíně a spolkovou centrálou, ale také uvnitř samotné západoberlínské SPD. Zde vznikalo napětí hlavně mezi jejím dlouholetým předsedou Franzem Neumannem a křídlem Ernsta Reutera, k nemuž patřil Willy Brandt a které později i sám vedl. Neumann byl svými názory a uvažováním bližší výmarskému tradicionalismu, prosazovanému spolkovou SPD pod taktovkou svých dvou prvních poválečných předsedů, Kurta Schumachera a Ericha Ollenhauera.⁶ Většina partajních doyenů (Schumacher, Ollenhauer či Neumann) byla za nacismu pronásledována a nyní chtěla ve své politické práci a ideových konceptech navázat tam, kde se jejich činnost v roce 1933 přerušila. Vývoj je však mezitím předběhl a mladší či exiloví politici již smýšleli docela jinak. Necháпали už sociální demokracii jako výlučnou stranu dělnictva, nýbrž v ní začali spatřovat spíše nástroj celospolečenského prosazování sociálnědemokratických ideálů.⁷

---

5 Viz TÝŽ (ed.): *Zwei Vaterländer* (sv. 2), s. 15.

6 Viz MÜNKEL, D. (ed.): *Auf dem Weg nach vorn* (sv. 4), s. 27.

7 Viz HEIMANN, S. (ed.): *Berlin bleibt frei* (sv. 3), s. 24 n.

Willy Brandt, který spojil své poválečné působení s Berlínem a který tam zažil první krize studené války – například jeho syn se narodil v roce 1948 při světle svíček během blokády Berlína – zásadně odmítal, aby SPD prosazovala geopolitickou roli Německa jako mostu mezi Východem a Západem. Neustále se snažil poukazovat na rozdíl mezi totalitním komunismem a demokratickým socialismem. Jako varovný příklad koncem čtyřicátých let často připomínal události v Československu.⁸ Pro mladší a ideově svěžší politiky však bylo velice těžké prolomit tradicionalistickou krustu uvnitř strany a prosadit její reformu. Brandtova cesta do čela nejprve západoberlínské a později spolkové sociální demokracie proto byla velmi dlouhá. Během padesátých let se mu ve stopách obdivuhodné osobnosti Ernsta Reutera podařilo usilovnou prací a obrovským osobním angažmá přesvědčit jednotlivé místní organizace SPD v západní části rozděleného města o vlastních představách a získat tak většinu nutnou pro své zvolení předsedou zdejší zemské organizace v roce 1958. Pomohl mu k tomu o rok dříve i nástup do funkce primátora Západního Berlína.

Neustálé setrvávání v opozici a do druhé poloviny padesátých let stále rostoucí úspěchy Konrada Adenauera v čele Křesťanskodemokratické unie (CDU) přivodily uvnitř SPD krizi. Vnitřní reflexi sociálních demokratů urychlilo, když ve volbách do Spolkového sněmu v roce 1957 získali křesťanští demokraté a Křesťansko-sociální unie (CSU) dohromady nadpoloviční většinu. Doba konečně nazrála, aby se v sociální demokracii prosadilo křídlo mladých reformních politiků. Vnitřní přerod vyvrcholil na sjezdu SPD v Bad Godesbergu v roce 1959, kde byly položeny základy pro její přeměnu ve stranu založenou na moderních principech a hodnotách. Jak je z historického odstupu zřejmé, Willy Brandt velmi trefně zformuloval tehdejší priority SPD: „Musí se odhodit ideologický balast, zformovat moderní hospodářská politika a zároveň jasně naznačit, že bude bezpečnost státu a vztah ke spojencům v bezpečných rukách.“⁹ Přestože na sjezdu v Bad Godesbergu ještě nedošlo k personální výměně v nejvyšší stranické funkci, Willy Brandt byl zvolen tváří strany, symbolizující pro příští parlamentní klání její nový směr. Osmačtyřicetiletý Brandt se tedy měl utkat v nastávajících spolkových volbách v září 1961 s o třicet sedm let starším Adenauerem.

Předvolební kampaň však 13. srpna 1961 vážně poznamenala stavba Berlínské zdi. Kandidát na kancléře a zároveň primátor Západního Berlína na zprávu o stavbě zdi reagoval okamžitě: přerušil kampaň a vrátil se zpět do „svého“ města řešit krizovou situaci. Jeho soupeř, dosavadní spolkový kancléř, se oproti tomu zachoval takřka iracionálně a místo jasného politického jednání s velmocemi o vyřešení krize kolem Západního Berlína, jehož situace se zdála v prvních chvílích po vztyčení

---

8 *Tamtéž*, s. 21.

9 Viz MÜNKEL, D. (ed.): *Auf dem Weg nach vorn* (sv. 4), s. 57.

zdi bezvýhodná, ostře zaútočil na Brandta a bez přerušení pokračoval ve volební kampani. Adenauer ve svém projevu pouhý den po vztyčení zdi urážlivě nazýval Brandta „Herr Brandt alias Frahm“,¹⁰ čímž odkazoval na jeho nemanželský původ a krycí jméno z exilu, později přejaté za vlastní. Adenauerovy konspirační teorie zacházely dokonce tak daleko, že označoval stavbu Berlínské zdi za Brandtův předvolební tah, který si jako domnělý agent Sovětského svazu či Německé demokratické republiky dohodl s Nikitou Chruščovem. Německý spolkový kancléř tehdy navštívil Západní Berlín dokonce později než americký viceprezident Lyndon B. Johnson, který do města dorazil již 19. srpna 1961.¹¹

Vyhrocená zahraničněpolitická krize a jasný akční přístup přinášely Brandtovi stále větší oblibu mezi obyvatelstvem a další politické body. Ani porážka ve volbách do Spolkového sněmu na podzim 1961 ho dlouhodobě příliš nepoškodila a v roce 1964 konečně nahradil Ericha Ollenhauera v čele sociální demokracie. Kromě nového programu se snažil zreformovat stranu zevnitř, zaváděl demokratičtější styl rozhodování, které mělo být napříště výsledkem diskusí a hledání kompromisu uvnitř strany či jejího vedení. Tato modernizace spolu s narůstajícími problémy vládní unijní koalice přinášela sociálním demokratům stále větší popularitu. Ve volbách v roce 1965 již získali tolik hlasů, že by dokázali s liberálními svobodnými demokraty (FDP) sestavit vládu. Nakonec se však rozhodli pro velkou koalici s CDU/CSU, aby tak lépe získali chybějící vládní zkušenosti. Od konce dva-

Willy Brandt 13. května 1961, ještě jako primátor Západního Berlína, na státnické návštěvě Spojených států. Budoucí kancléř se v Bílém domě setkal s prezidentem Johnem F. Kennedym

¹⁰ *Tamtéž*, s. 44.

¹¹ Viz HEIMANN, S. (ed.): *Berlin bleibt frei* (sv. 3), s. 53.

cátých let se tak SPD poprvé podílela na celoněmecké vládě. Předseda Brandt nakonec i proti svému původnímu rozhodnutí – nechtěl totiž opustit Berlín – obsadil funkci spolkového ministra zahraničí.

Brandtovo jméno se po jeho nástupu do nejvyšší politiky stalo pro mnoho západních Němců synonymem změny a moderního politického stylu.¹² Nejenže Brandt započal rozsáhlou přestavbu německé politické tradice a zahraničněpolitického směřování, svým dřívějším působením ji mohl navíc osobně učinit věrohodnou. Patřil totiž mezi politiky, kteří se aktivně zapojili do hnutí protinacistického odporu v zahraničí. Narozdíl od prvního kancléře Konrada Adenauera, který strávil většinu času druhé světové války ve své vile v Rhöndorfu a do odbojové činnosti se přes naléhání známých odmítal zapojit, narozdíl od jeho nástupce Kurta Georga Kiesingera, bývalého člena NSDAP, který byl po roce 1945 dokonce souzen za propagandistické angažmá ve prospěch nacistického režimu, či narozdíl od mnoha dalších vrcholných představitelů Spolkové republiky se Willy Brandt – jako jeden z mála tehdejších západoněmeckých politiků – proti nacistickému režimu zcela jasně postavil.

Pro Spolkovou republiku bylo zásadní Brandtovo realistické zahraničněpolitické směřování. Záhy opustil dosavadní statickou politiku ve stylu „všechno nebo nic“, založenou na přežilé Hallsteinově doktríně, uplatňované od roku 1955. Od počátku éry Konrada Adenauera SRN prosazovala sjednocení Německa a navrácení všech po roce 1945 ztracených území na východ od linie řek Odra a Nisa, tedy především na úkor Polska v dnešním teritoriálním rozsahu. Tento požadavek, z nějž nechtěla Adenauerova vláda slevit, který však za stávající geopolitické konstelace dvou zneprátených mocenských bloků nebylo možné splnit, doslova zabetonoval západoněmeckou politiku. Naproti tomu si Brandt uvědomoval bezvýhodnost dosavadní strategie a nereálnost takového cíle a požadoval pouze politické sjednocení německého lidu na těch územích, která v současnosti obývá. Vycházel z přesvědčení, že „hesla o linii Odra–Nisa artikulovaná [spolkovou vládou] v nevhodný okamžik a podaná špatnou formou zpomalují a znemožňují vyjednávání o německé otázce“.¹³

Willy Brandt byl dějinnými událostmi od počátku svého politického působení v Západním Berlíně, neuralgickém bodě konfrontace mezi Západem a Východem, nucen zaujímat odpovědná zahraničněpolitická stanoviska. Po celou dobu svého politického působení usiloval o flexibilní a realistickou politiku, oproštěnou od ideologických schémat a mýtů. Ve středobodě jeho politického jednání byl vždy zájem „obyčejného“ člověka, který měl mít z něj prospěch na prvním místě. Jako starosta města pod zvláštní spojeneckou správou měl ve vyjednávání s orgány čtyř mocností vyhrazena zvláštní práva. Při těchto jednáních o různých „technických“ otázkách sledoval záměr narušovat izolaci Západního Berlína, snažil se navazovat a udržo-

12 Viz MÜNKEL, D. (ed.): *Auf dem Weg nach vorn* (sv. 4), s. 60.

13 Viz HEIMANN, S. (ed.): *Berlin bleibt frei* (sv. 3), s. 44.

vat kontakty mezi oběma částmi města a jejich obyvateli. Zacházel přitom často až na samotnou hranici uznání Německé demokratické republiky *de iure* (samozřejmě k obrovské nevoli spolkové vlády). Jedním z nejznámějších výsledků této jeho politiky se staly propustkové dohody, které umožnily návštěvy obyvatel Západního Berlína u jejich východoberlínských příbuzných a známých.

Pragmatický, specifický a moderní politický styl zastával Brandt po roce 1966 i v úloze tvůrce západoněmecké zahraniční politiky, když ji přizpůsobil „výzvám doby“ a dokázal normalizovat vztahy se Sovětským svazem a jeho satelitními státy. Zcela tím otočil dosavadní paradigma, jímž se řídila Spolková republika ve vztahu k sovětskému bloku, a za tento koncept nové *Ostpolitik* obdržel již v roce 1971 Nobelovu cenu míru.

Zároveň však musel Brandt vykonávat i povinnosti vyplývající z funkce vicekancléře a předsedy sociální demokracie. Ve vládě velké koalice nepanovala zrovna uvolněná atmosféra, a ta ještě zhoustla před volbami v roce 1969. Obě strany se musely profilovat: nejzjevnější konfliktní linií se stala hospodářská politika, především pak spor o zhodnocení západoněmecké marky. Brandt osobně nebral velkou koalici s křesťanskými stranami jako přílišný závazek, sám se nesnažil o prodloužení jejího funkčního období a již předem byl odhodlán vytvořit v případě úspěchu SPD ve volbách koalici se svobodnými demokraty, která se mu jevila vzhledem k programu liberální strany přijatelnější a logičtější.

Volby v roce 1969 zastihly Brandta na vrcholu jeho politické kariéry, dovedl sociální demokracie k prvnímu volebnímu vítězství na spolkové úrovni za dvacet let trvání bonnské republiky a sklízel významné politické body za koncept *Ostpolitik*. Po roce 1969, kdy nastoupil do kancléřského úřadu, se mu již nedařilo tak efektivně skloubit všechny povinnosti. Velkou část času nadále věnoval zahraničněpolitickým tématům a podle mínění západoněmeckých médií začal zanedbávat vnitropolitické problémy, kterým se již nedokázal věnovat s plným nasazením. Zatímco tedy jeho renomé ve světě stoupalo, doma upadalo. V roce 1971 týdeník *Der Spiegel* nazval Brandta „částečným kancléřem“ (*Teilkanzler*).¹⁴

Vládě Willy Brandta se nedařilo zkrotit dlouhodobou hospodářskou krizi, kabinet trpěl navenek i uvnitř špatnou komunikací a ke všemu se přidávaly nečekané problémy na domácí scéně. V létě 1972 na mnichovské olympiádě zcela selhaly německé bezpečnostní složky, kterým se nepodařilo osvobodit izraelská rukojmí ze zajetí palestinských teroristů, a navíc sílil tlak levičácké Frakce rudé armády (*Rote Armee Fraktion – RAF*) na vládu a společnost. Brandtova pověst tím u západoněmecké veřejnosti značně utrpěla a v roce 1972 vyvrcholila první velká krize důvěry v Brandta, která málem skončila jeho nuceným odchodem z funkce kancléře.

V tomto kritickém roce musel Brandt nejprve čelit problémům s podlamující se stabilitou jeho koaliční vlády, od níž kvůli nesouhlasu s uzavíráním smluv se země-

---

14 Viz KIESERITZKY, W. von (ed.): *Mehr Demokratie wagen* (sv. 7), s. 47.

mi sovětského bloku odpadlo několik poslanců. V dubnu 1972 byl Brandtův kabinet vystaven pokusu o konstruktivní vyslovení nedůvěry (šlo o vůbec první použití tohoto ústavního mechanismu ve Spolkové republice od jejího vzniku). Hlasování Willy Brandt ještě ve svém úřadě přečkal, i když (jak se později ukázalo) někteří poslanci CDU přijali za svou podporu Brandtovi od Německé demokratické republiky úplatek ve výši padesát tisíc marek!¹⁵ I přes odeznění této dosud největší krize se však nepovedlo obnovit stabilitu koaliční vlády. V září 1972 si proto kancléř nechal vyslovit nedůvěru, načež byly vyhlášeny předčasné volby do Spolkového sněmu. Provázel je obrovský zájem obyvatel a celková mobilizace veřejnosti. Voleb se zúčastnilo zhruba devadesát procent voličů (!) a sociální demokraté v nich opět zaznamenali vítězství, když získali šestačtyřicet procent hlasů. Brandtovi se díky tomu podařilo obnovit vnitropolitickou důvěru ve svou osobu a dá se říci, že dosáhl druhého vrcholu své politické kariéry.¹⁶

Triumf však zanedlouho vystřídal pád. Záhy po volbách se ukázalo, že ani posílená a stabilní koaliční vláda není schopná vyřešit především ekonomické problémy, které se ještě zkomplikovaly v důsledku světové ropné krize v roce 1973 (jedním z nepopulárních opatření byl například – spíše solidární než krizí vynucený – zákaz nedělních jízd automobilů).¹⁷ Poslední událostí, která přiměla Brandta k definitivnímu odchodu z funkce, byla takzvaná Guillaumova aféra. Günthera Guillauma, blízkého Brandtova spolupracovníka, zatkla policie 24. dubna 1974 kvůli (oprávněnému) podezření ze špionáže ve prospěch Německé demokratické republiky. Necelých osmnáct měsíců po drtivém vítězství ve volbách se rozhodl Willy Brandt opustit úřad kancléře, aby tak neohrožoval koalici sociálních a liberálních demokratů.¹⁸

Brandtův odchod z politiky ovšem nebyl úplný, až do roku 1987 setrval v čele SPD, jeho aktivity ale směřovaly spíše za hranice Německa. Nobelova cena míru mu přinesla obrovskou vážnost mezi světovými politiky a Brandt toho náležitě využíval. Od svého odchodu z funkce německého kancléře uskutečnil zhruba dvě stovky pracovních zahraničních cest.¹⁹ Mnohé z nich podnikl v rámci svého angažmá pro Socialistickou internacionálu, do jejíhož čela se postavil v roce 1976. Snažil se, aby se toto sdružení socialistických a sociálnědemokratických stran (samozřejmě s výjimkou stran ve východním bloku) stalo fórem spolupráce především mezi rozdílně vyvinutými zeměmi. Tomuto účelu měla sloužit dokonce speciální „usmiřovací komise Sever–Jih“,²⁰ jejímuž založení a činnosti věnoval Brandt spoustu energie.

---

15 *Tamtéž*, s. 60.

16 *Tamtéž*, s. 62.

17 *Tamtéž*, s. 70.

18 *Tamtéž*, s. 77.

19 SCHMIDT, W. (ed.): *Über Europa hinaus* (sv. 8), s. 21.

20 *Tamtéž*, s. 70.

Zamýšlený projekt se nakonec nepodařilo v plném rozsahu zrealizovat a nezopakoval se tak úspěch dřívější *Ostpolitik*. I tak ale pomohla Socialistická internacionála k řešení mnoha problémů, nejčastěji v Latinské Americe a dalších rozvojových částech světa. Pod Brandtovým vedením hrála tato organizace jednoznačně nejvýznamnější roli v mezinárodních vztazích za dobu své dosavadní existence.²¹ Svou nezdolnou aktivitu směřoval Brandt i do dalších zahraničněpolitických sfér, od roku 1979 do roku 1983 byl poslancem Evropského parlamentu a z tohoto titulu podnikal mnohé akce ve jménu Spolkové republiky Německo. Aktivní zůstal až do konce svého života v říjnu 1992.

Willy Brandt měl dvě největší politické vášně, sociální demokracii a zahraniční politiku. V obou směrech se mu podařilo dosáhnout pozoruhodných výsledků. Významným dílem přispěl k modernizaci sociálnědemokratické strany v Německu, která se pak stala vzorem i pro obdobně orientované strany v jiných zemích. Svou zahraničněpolitickou linií napomohl ke snížení napětí mezi Západem a Východem a vyprostil Spolkovou republiku z diplomatické izolace od států východního bloku. Detailní studium politické kariéry Willy Brandta, vyznačující se neobyčejnou výkonností, průrazností politických koncepcí, taktickou vyspělostí a dynamickým politickým stylem, přispěje nejen k hlubšímu pochopení mechanismu a konkrétních událostí studené války a *détente*, ale může v mnoha ohledech obohatit i pohled na modely jednání současných politiků.

Edice věnovaná životu a politickému dílu Willy Brandta je svým rozsahem a komplexností první svého druhu v Německu i ve světě. Dlouhý a politicky výjimečně aktivní život tohoto moderně smýšlejícího a jednajícího politika zasáhl do všech významných období německých republikánských dějin až do sjednocení Němec-

Symbol nové „východní politiky“: Willy Brandt klečí 7. prosince 1970 před památníkem na místě bývalého židovského ghetta ve Varšavě, zlikvidovaného nacisty

21 *Tamtéž*, s. 101.

ka – editory proto nečekal lehký úkol. Na práci, jež si vyžádala rozsáhlé archivní rešerše a analýzy, se podílelo několik týmů historiků pod vedením hlavní editorky Helgy Grebingové, respektive vedoucích editorů jednotlivých svazků. Vydavatelská instituce *Berliner Ausgabe*, Nadace spolkového kancléře Willy Brandta, se od roku 1994 zaměřuje na obecné politické vzdělávání veřejnosti a spravuje odkaz a archiv tohoto význačného politika. Samotné vydání edice pak svými dary podpořilo několik fyzických i právnických osob, v neposlední řadě ideově spřízněná Nadace Friedricha Eberta.

Editoři se pokusili svým rozsáhlým projektem oslovit především širokou veřejnost s hlubším zájmem o politické dějiny 20. století, nevzdali se však odborných nároků historické kritiky při zpracování a publikaci dokumentů. Každý svazek edice uvádí stručný přehled základních životních etap Willy Brandta v datech a předmluva hlavní editorky projektu. Následuje podrobná historická studie k období a problematice zachyceným v daném svazku z pera jeho editora, která je především přehledem nejnovějších výzkumných přístupů a interpretací. Tyto úvodní texty v poznámkách odkazují také na dále publikované dokumenty, ovšem jejich vzájemné propojení jak se zdá nebylo primárním cílem. Tento aspekt je zřejmě největší slabinou celé edice. Pozornému čtenáři neunikne, že editoři nezveřejnili přesný klíč, podle něž dokumenty, třebaže velice pečlivě okomentované, zařazovali do výběru.

Hlavní náplň každého svazku tvoří dokumenty, většinou pocházející přímo z pera Willy Brandta: jsou to nejrůznější projevy, rukopisy, dopisy či rozhovory v médiích. Editoři se však nevyhýbali ani písemnostem jiných autorů – nechybějí například kritické dopisy od Brandtových stranických a vládních kolegů Herberta Wehnera či Helmuta Schmidta. Nepraktické je ovšem umístění poznámek a komentářů k dokumentům na konci každého svazku, jejich podrobné studium je spojeno s nekončným listováním.

Orientaci naopak usnadní podrobný soupis všech zveřejněných dokumentů včetně jejich datace, registr osob se základními biografickými údaji a věcný rejstřík na konci každého svazku. Samozřejmostí každého dílu je podrobně vypracovaný seznam použité literatury, pramenů a fotografií – těch je v každém díle okolo dvou desítek. Nechybějí odkazy na archivy, kde je možné dokumenty dohledat. Největší část jich pochází z odkazu Willy Brandta, soustředěného v Archivu Willy Brandta, jenž je součástí archivu Nadace Friedricha Eberta v Bonnu.

Členění do jednotlivých svazků se řídilo chronologickými a tematickými hledisky. Jejich konkrétní zaměření je zřejmé již z jejich podtitulu. Zatímco Brandtovo mládí a exilovou činnost chronologicky mapují první dva svazky, od roku 1947 zachycují jedno časové období vždy minimálně dva svazky, sledující přitom rozdílnou tematickou linii. Například třetí svazek se věnuje Brandtovi v roli západoberlínského komunálního politika, zatímco čtvrtý svazek dokumentuje jeho působení v sociální demokracii na úrovni Spolkové republiky. Takovéto koncepční rozdělení (i u následujících svazků) umožnilo editorům „pokrýt“ kariéru Willy Brandta v přiměřených proporcích a celé její košatosti.

Článek vznikl s laskavou podporou pražské pobočky Nadace Friedricha Eberta.

Recenze

„Nechte maličkých přijít ke mně...“

Doubravka Olšáková

ČAPKOVÁ, Kateřina – FRANKL, Michal: *Nejisté útočiště: Československo a uprchlíci před nacismem, 1933–1938*. Praha – Litomyšl, Paseka 2008, 424 stran (včetně rejstříků).

Téma emigrace a politického azylu je v současné době v evropské historiografii velmi frekventované. Jeho popularita pramení především z faktu, že od největších uprchlických vln v Evropě uplynulo více než šedesát let, což je zřejmě nezbytnou podmínkou, aby se o tak citlivém problému dalo otevřeně psát a diskutovat. Šedesát let totiž v evropském prostředí obnáší dvě generace, které odešly a jsou střídány generací třetí, jež se teprve může vyrovnávat s traumaty svých prarodičů a rodičů s patřičným odstupem. Podle sociologických teorií je právě třetí generace nositelkou změn ve formování kolektivní paměti.

Tento fenomén je jasně patrný především v historicky nejvýznamnějších destinacích migračních proudů v Evropě: ve Francii, Španělsku, Itálii či Holandsku. Ve střední Evropě, která nebyla z celoevropské perspektivy nikdy považována za významnou oblast,¹ se toto téma odkrývá postupně a zpravidla za asistence poli-

---

1 Viz např. LUCASSEN, Jan: *Migrant Labour in Europe 1600–1900: The Drift to the North Sea*. London, Croom Helm 1987; KOŘALKA, Jiří – KOŘALKOVÁ, Květa: Basic Features of Mass Emigration from the Czech Lands during the Capitalist Era. In: *Les migrations internationales de la fin du XVIIIe siècle à nos jours*. Paris, Centre nationale de la recherche scientifique 1980 (editor neuveden); PUSKÁS, Julianna (ed.): *Overseas Migration from East-central and Southeastern Europe 1880–1940*. Budapest, Akadémiai Kiadó 1990.

tické moci v rámci komplexnějšího procesu vyrovnávání s minulostí. Svědčí o tom hned několik aktuálních badatelských projektů, jako například český projekt s oficiálním názvem „Dokumentace osudů aktivních odpůrců nacismu, kteří byli po skončení druhé světové války postiženi v souvislosti s opatřeními uplatňovanými v Československu proti tzv. nepřátelskému obyvatelstvu“, zhruba řečeno odkrývající osudy německých antifašistů z bývalého Československa, projekt společných polsko-německých míst paměti „Polské a německé kultury paměti v historii dlouhého trvání: Nové přístupy k dějinám polsko-německých vztahů“ (*Polskie i niemieckie kultury pamięci w historii długiej: Nowe podejście do dziejów stosunków polsko-niemieckich*) nebo ambiciózní projekt financovaný francouzskou vládou „Národní muzeum dějin přistěhovalectví“ (*Cité nationale de l'histoire de l'immigration*).

Kniha *Nejisté útočiště* se v prvé řadě věnuje problematice uprchlíků před nacismem v Československu třicátých let minulého století, se zaměřením zvláště na uprchlíky židovského původu. Není tedy kronikou všech uprchlických vln v meziválečné republice; stranou ponechává i tak významné epizody, jako byla například Ruská pomocná akce, ukrajinský exil v první republice a podobně. Předchozí recenzenti podotkli, že Kateřina Čapková s Michalem Franklem napsali sice dobrou historickou knihu, avšak nepřinášejí žádné nové poznatky, pouze prohlubují a upřesňují informace, které byly všeobecně známy již dříve.² S tímto tvrzením nemohu souhlasit.

Nejisté útočiště má několik rovin. Na té první, pro historika nejdůležitější, se autor s autorkou věnují rozboru pramenů a na základě především osobních údajů a životních příběhů jednotlivých emigrantů rekonstruují atmosféru v uprchlických komunitách, jež se ve třicátých letech nacházely na československém území. Sledují nejen jejich formování, ale také zajišťování finanční pomoci, ať již ze strany československého státu či soukromých organizací, studují sociokulturní vazby uvnitř těchto komunit, životní podmínky uprchlíků a další související problémy. Text knihy je přitom doslova protkán životními příběhy lidí, kteří Československem v té době prošli. Tento aspekt jí dodává nevšední příděch skutečných, žitých dějin a vymaňuje ji ze zajetí velkých, neosobních dějinných teorií.

Na druhou stranu právě teorie a interpretace historických faktů, které Kateřina Čapková a Michal Frankl ve své knize umně řadí za sebou, scházejí k tomu, aby si ve čtenářově mysli ony životní příběhy našly své místo. Jestliže u čtenáře zřejmě vyvolají zaujetí, kniha už mu k jeho lýtosti neposkytne porozumění, jakou identitu vlastně tito uprchlíci měli a jak se identifikovali s novým prostředím. Kateřina Čapková se problému změny identit – či v tomto případě spíše překrývání identit – u emigrantů zabývala na několika konferencích a v četných statích. Je proto škoda, že práce, kterou na tomto poli v minulosti odvedla, v nejnovější monografii nenašla uplatnění. Jedná se totiž o velmi důležitou součást celistvého pojetí problematiky,

---

2 Srv. *Dějiny a současnost*, roč. 31, č. 1 (2009), s. 46 n. (autor recenze Jan Benda).

o něž Čapková s Franklem usilují. Všem těm bezejmenným emigrantům, kterým autoři vrátili jméno, tvář a životní příběh, bylo dovoleno přijít k „velkým dějinám“, stojí však před nimi trochu bezradně. Největší přednost knihy se tak zároveň stává její největší slabinou.

Fakt, že tento jedinečný aspekt uprchlického tématu v knize citelně schází, poukazuje k jinému charakteristickému rysu autorského přístupu: snaze odhlížet od zevšeobecňujících závěrů. Čapková s Franklem sice naznačují, že například vystěhovalectví z Československa do Palestiny prodělalo několik zásadních fází, od sporadické emigrace s jednoznačně náboženskými pohnutkami (212 osob v letech 1918–1932) až po hromadné uprchlické vlny (3215 osob v letech 1932–1936). Ve skutečnosti se však problému věnují spíše z pohledu toho, jak se to vše vlastně stalo (s. 248). Všeobecnější závěry vyslovují jen na několika málo místech, a spíše se jim vyhýbají. Právě tento fakt však podle mého názoru vedl dosavadní recenzenty ke konstatování, že kniha v podstatě nic nového nepřináší. A přitom tomu tak není: úhel pohledu, kterým se zde staronové téma nahlíží, je nový a neotřelý. Má totiž autorům umožnit, aby narušili mýtus první republiky jako ideálního demokratického ostrova uprostřed svárlivé meziválečné Evropy.

V pasážích, kde Čapková s Franklem například podrobně popisují nevlídnou reakci československého státu na hrozbu, že se do země přelije vlna rumunských židovských uprchlíků, je jasně patrné, že dokáží integrovat všechny úrovně analyzované tematiky (s. 276–286). Jednoznačně nejzajímavější v celé knize je pak líčení uprchlických vln z Rakouska a z Maďarska a jejich konfrontace s československými úřady. Autoři odhadují, že od hranic bylo postrkem vráceno zpět asi deset tisíc uprchlíků (s. 303), což je působivé číslo, které vystavuje představu o první republice jako bezpečném záchranném kruhu tonoucích krušné revizi.

Mýtus první republiky jakožto útočiště uprchlíků je však založený spíše na mytologickém náboji samotné první republiky a již v minulosti byl ostatně několikrát napaden a vyvrácen. Pravda, co tuto dřívější kritiku devaluje, je skutečnost, že byla vedena v ideologických intencích komunistického režimu a že jejím cílem byla rehabilitace právě komunistických uprchlíků, jak na to autoři také poukazují v excelentním úvodu knihy (s. 7). (Autoři tak mimoděk kladou palčivou otázku, která se vztahuje k problému kontinuity české historiografie, totiž jakým způsobem lze pracovat s prameny, jež vznikaly a byly publikovány za komunistické éry.) Bohužel však ani Kateřina Čapková s Michalem Frankem nedospěli k vyváženému obrazu. Když tepají československý stát za restriktivní politiku vůči židovským uprchlíkům, na které čhala za hranicemi jistá smrt, musí čtenář bojovat s pocitem, že se rozhodli výše zmíněný mýtus nejen vyvrátit, ale i nahradit mýtem novým, tentokrát negativním.

V tomto ohledu schází knize především komparativní záběr, který by byl více než zapotřebí – a jehož jsou oba autoři díky svým znalostem a zkušenostem ze zahraničí bezesporu schopni. Srovnání Československa se státy jako Francie, Itálie či Velká Británie, ale také – a možná především – třeba s Polskem nebo balkánskými státy by zasadilo opatření přijímaná Československou republikou do náležitého kontextu, v němž by se zřejmě ukázalo, že postupy vnímané autory jako restriktivní patří-

ly do běžného arzenálu v celé tehdejší (i demokratické) Evropě. Cílem komparace v tomto případě není hledání omluv pro prohřešky minulých aktérů, s nimiž sdílíme národní identitu a státní kontinuitu, ale morální nutnost podat celistvý obraz historické situace.

Kniha Kateřiny Čapkové a Michala Frankla se osobitým způsobem vyrovnává s dosud jednostranně nahlíženou stránkou československých dějin. Jejich přístup však zároveň vrací do české historiografie prvky normativity a morální soudy. Je otázka, zda je to dobře či špatně. Pokud však jejich publikace kráčí ve stopách podobných knih vydávaných v západní Evropě od devadesátých let minulého století, mohla by se stát předvojem velké vlny revidující veškeré dosud přetrvávající pohledy na „bezproblémová“ období našich dějin.

Recenze

Mnichovské trauma ve francouzské fikci

Milan Hauner

BENAMOU, Georges-Marc: *Mnichovský přízrak*. Praha – Litomyšl, Paseka 242 stran. Z francouzštiny přeložila Zuzana Tomanová.

Přečetl jsem si pozorně *Mnichovský přízrak* francouzského novináře a spisovatele Georges-Marka Benamou.¹ Jako český historik zabývající se tímto obdobím byl jsem připraven nechat se strhnout románovou formou mnichovského dramatu a fiktivním Édouardem Daladierem – už ne ministerským předsedou, ale přízrakem strašícím v mnichovském Führerbau během oné osudové konference z 29. září 1938. Snad, říkal jsem si, bude tento Daladierův přízrak poutavější než historický Daladier (1884–1970). Snažil jsem se, ale strhující dojem se nedostavil.

Autor se rozhodl spustit děj pomocí imaginárního interview mezi americkou novinářkou a stárnoucím, leč ještě třicet let po Mnichovu žijícím Daladierem-přízrakem. Přesněji řečeno, interview probíhá v létě 1968, tedy v době, kdy se nad Československem stahovala hrozba další invaze, tentokrát nikoli nacistické, nýbrž sovětské. Bylo snad skrytým cílem autora ponořit se do historie mnichovské konference jako výchovné lekce osvětlující přípravu nové zrady ve prospěch nových vládců Evropy? To se vůbec nezdá pravděpodobné, neboť události roku 1968 autora téměř nezajímají.

---

1 Původní vydání: BENAMOU, Georges-Marc: *Le fantôme de Munich: Roman*. Paris, Flammarion 2007.

Chtěl nám snad autor připomenout, že „mnichovské prokletí“ by nás mělo varovat před nebezpečím každého vyjednávání s jakýmkoli totalitarismem či jakýmkoli nástupcem Hitlera? Ani takový záměr z knihy jasně nevyplývá, neboť psychologický portrét Daladiera a evokace toho, co si mohl myslet nebo říkat před setkáním s „Vůdce“ a během něj, nepůsobí přesvědčivě.

Jakou roli by byl mohl Daladier v Mnichově sehrát? Kdo chce být jen trochu seriózním historikem, nemůže postupovat jako autor románů. Benamou nechává svého protagonistu Daladiera během letu z Paříže do Mnichova vstřebat tajný materiál o Hitlerovi, včetně sexuálních deviací německého fýrera, který mu připravila jeho zpravodajská služba. Pomůže mu tato nová informace v nastávajícím jednání s Hitlerem? Sotva. Všichni účastníci konference později dosvědčili, jak byl Daladier v Mnichově neobyčejně pasivní a deprimovaný. Marně se bude snažit dopřát si přestávku, najít chvilku klidu, aby si mohl promluvit s Nevillem Chamberlainem o tom, jak postupovat před Hitlerem. Připadá si jako myš v pasti.

Proč tedy nepráskl dveřmi, chtěl-li ctít slavnostní závazek Francie, že pomůže Československu v případě německého ohrožení? Ve skutečnosti během celé konference, jejíž druhé zasedání mělo skončit až nazítří, legendární „Býk z Vaucluse“ (podle departementu, z nějž pocházel) zůstával němý. Důvod byl nasnadě: jelikož neuměl ani anglicky, ani německy, mohl jen sledovat překlad německého tlumočnicka Paula Schmidta, který se ale více věnoval Chamberlainovi, nebo se spoléhat na zprostředkování Benita Mussoliniho, ochotného impresária tohoto velkého představení, který ovládal všechny tři jazyky, ale který mu byl z duše protivný.

Román trpí zřetelnou nevyvážeností: o co přetaženější je portrét Daladiera, o to je nedotaženější skica Chamberlaina, zatímco postava Hitlera je redukována na karikaturu, připomínající často spíš Chaplina s jeho tuláckými střevíci (románový Daladier s útrpností pozoruje Hitlerovy sešlapané, nevyčištěné boty s rozšklebenou podrážkou) nežli skutečného vítěze dne.

Neboť křičící Hitler se náhle pouští do vzteklé obžaloby prezidenta Edvarda Beneše, jehož nepřátelská politika ho prý donutila, aby trval na vojenské okupaci československých pohraničních oblastí s německou většinou (Sudet). Ačkoli Československo vyhlásilo všeobecnou mobilizaci už 23. září, Hitler naznačil, že pokud budou splněny jeho požadavky, Německo mobilizovat nebude. Pokud by mu nebylo vyhověno, německé jednotky začnou nejpozději 1. října obsazovat sudetské okresy... Během Hitlerovy dlouhé tirády ani Chamberlain, ani Daladier nepozvednou hlas. Autor dobře pochopil, že pro Hitlera je v tom okamžiku jediným objektem rozhořčení Beneš. Diktátor tu zopakoval nejútočnější věty ze svého projevu ve Sportovním paláci 26. září (a nikoli 12. září, jak chybně píše autor). Při zahájení konference Hitler znovu pronáší své nejdemagogičtější fráze, v nichž napadá Beneše jako symbol prolhanosti, aniž by se Chamberlain s Daladierem odvážili ho zastat. (Jak by také mohli – nerozumějí Hitlerovi ani slovo.)

Daladier v autorově podání osciluje mezi dvěma extrémy. Chce vzdorovat celému světu včetně Chamberlaina, když po Hitlerově tirádě vstane a bez okolků prohlásí, že se hned vrátí do Francie, pokud Hitlerovým záměrem je úplná anexe a tím

zničení Československa. Podle mne tu Benamou správně zdramatizoval klíčový moment Mnichova. Daladier v tomto okamžiku mohl zvrátit Hitlerův plán. Jenže Hitler – ačkoli byl k tomu připraven – dosud neoznámil své rozhodnutí Československo zcela zničit; to se stane zřejmým až o šest měsíců později. Prozatím se spokojí s okupací sudetských území osídlených německou většinou – to je deklarovaný cíl mnichovské konference.

V ten okamžik ale Benamou, zdá se, opouští fikci a vrací se k historickému Daladierovi, který po krátkém vnitřním boji se nechá Mussolinim opět usadit do křesla. Ten ho naléhavě ujišťuje, že kancléř byl špatně pochopen a že jeho emocionální projev vůbec neznamenal vyřknutí definitivního ortelu nad budoucností Československa. Daladier opět upadá do pasivity, ze které ho na chvíli vysvobodí žoviální Hermann Göring. O čem se asi oba veteráni světové války bavili? O hrůzách války a nutnosti jí předejít? Má snad tento pietní odkaz na pacifismus – ovšemže Göringem nikterak sdílený – vysvětlit Daladierův skutečný postoj?

Byla tu ještě katastrofální nepřipravenost francouzského letectva. Právě na tyto nedostatky se odvolával Daladier po návratu z Mnichova v rozhovoru s československým vyslancem v Paříži Štefanem Osuským: nechlubil se snad Hitler, že se svými šesti tisíci letadly (z toho dvěma tisíci bombardéry) může srovnat se zemí Prahu a ostatní města, ještě než Francie vůbec stačí mobilizovat? A Hitler též nelenil, aby v Mnichově naservíroval Daladierovi nad mapou nepřijemná fakta, proč se žádná pomoc Československu nedala čekat od sovětského letectva, jehož bombardéry ani neměly potřebný dolet ze sovětského území do Německa a nazpět a kvůli chybějící infrastruktuře nemohly být rozmístěny v Československu.

Jak doplatila Francie na svůj appeasement, který byl ve skutečnosti diktován její strategickou paralýzou? Generál Louis-Eugène Faucher, poslední náčelník francouzské vojenské mise v Praze, zachraňoval čest Francie svou předčasnou rezignací, když varoval generála Maurice Gamelina, ministra války, v dopise z 22. září 1938 slovy jednoho českého přítele na adresu Francie: „Opustíte-li Československo, „možná že jednou proti vám budou stát děla ze Škodovky“.² A skutečně, o půl roku později se Hitler zmocní československé výzbroje, která postačí pro vybavení čtyřiceti divizí, a v roce 1940 v tažení proti Francii budou tři nové pancéřové divize vyzbrojeny československými tanky.

Benamou napsal román o Daladierovi historickým i fiktivním. Československé perspektivě, ztotožněné téměř výhradně se jménem Edvarda Beneše, věnoval necelé čtyři stránky. Škoda že nevyužil paměti dvou československých diplomatů, kteří zastupovali pražskou vládu v Mnichově, berlínského vyslance Vojtěcha Mastného,³ a hlavně diplomata Huberta Masaříka (často v cizině zaměňovaného za londýnského vyslance Jana Masaryka, který se měl původně zúčastnit mnichovské konfe-

---

2 TÝŽ: *Mnichovský přízrak*, s. 53. Autor cituje text Faucherova dopisu Daladierovi.

3 MASTNÝ, Vojtěch : *Vzpomínky diplomata*. Praha, Karolinum 1997.

rence); Masaříkovy memoáry jsou k dispozici i ve francouzštině.⁴ Pokud by ovšem Benamou zatoužil po opravdu hlubokém ponoru do historie, musel by sáhnout po osobě prezidenta Beneše. Zdá se, že je to ale pokušení, kterému zatím odolávají i čeští spisovatelé a filmoví režiséři typu Václava Havla a Miloše Formana. Je však jisté, že pro českého beletristu by osobnost Edvarda Beneše představovala poutavější alternativu než návrat k Daladierovi pro francouzského spisovatele. Jestliže devětašedesátiletý Chamberlain nastoupil do letadla, dokonce třikrát během dvou týdnů, aby „zachránil mír“, proč by čtyřiapadesátiletý Beneš, který byl stejně starý jako Daladier, nemohl nasednout do jiného letadla a letět do Paříže na urgentní poradě, jak vzpružit spojenectví, které už bylo pouhou fasádou? Namísto toho se nám dostává od Benamoua – v podání Daladierova přízraku – matného Benešova portrétu, založeného na špatně vybraných a místy zkomolených citátech. Zesměšňuje jeho image „mučedníka demokracie“, nazývá ho „pěkným paličákem, rozmazleným dítětem versailleské smlouvy“, a dokonce – s odkazem na výrok Gustáva Husáka! – „novodobým Machiavellim“⁵ – to vše v rozhořčené sebeobhajobě před americkou novinářkou, že přece nemohl být v Mnichově protiněmečtější než Beneš, který tajně souhlasil s územními ústupky už před Mnichovem (což je narážka na pařížskou misi ministra sociálních věcí Jaromíra Nečase z 15. září 1938). Benamou by mohl být spravedlivější, když dotvářel portrét Daladiera jako člověka, který „nakonec bezděčně nenávidí oběť Beneše víc než katana Hitlera“.⁶ Nebere vůbec v úvahu, že se tu během sudetské krize nicméně vyskytl kratičkový moment, a to krátce po československé mobilizaci 23. září, kdy byl Beneš připraven bojovat – ovšem jen za podmínky, že Francie přijde na pomoc.

Pokud by se Němcům povedlo uskutečnit bleskové tažení, Československo bezpochyby riskovalo, že všechno ztratí, protože nemělo kam ustoupit. Co by býval vyvolal německý útok na Československo? Francie mohla zvítězit jen v tom případě, pokud by do čtyřiaadvaceti hodin po vyhlášení války obsadila Saarbrücken, Karlsruhe a Freiburg. Víme, že to nebylo v plánech generála Gamelina. Nicméně v situaci, kdy na východních hranicích stálo čtyřicet dobře vyzbrojených a odhodlaných československých divizí a na západních hranicích stovka divizí francouzských, by se byl Hitler musel opravdu rozhodnout, zda se pustí do boje na dvou frontách. Příliš často se zapomíná, že wehrmacht z podzimu 1938 nebyl ještě tím, který známe z jara 1940.

4 MASARÍK, Hubert: *Le dernier témoin de Munich: Un diplomate tchécoslovaque dans la tourmente européenne (1918–1941)*. Přeložil Antoine Marès. Lausanne, Noir sur blanc 2006.

5 Jedná se o parafrázi známého citátu z deníku Jaromíra Smutného, kterou si Husák vypůjčil (viz OTÁHALOVÁ, Libuše – ČERVINKOVÁ, Milada (ed.): *Dokumenty z historie československé politiky 1939–1943. (Acta Occupationis Bohemiae & Moraviae, sv. 1: Vztahy zahraniční diplomacie k politice československé emigrace na Západě)*. Praha, Academia 1966, dokument č. 69, s. 91).

6 BENAMOU, G.-M.: *Mnichovský přízrak*, s. 182 n.

S posledními stránkami knihy se tak vtírá pocit, zdali – když už má být v titulní roli přízrak – by jím vskutku neměl být spíše... v Mnichově nepřítomný Beneš? Ten by nabízel českému spisovateli jistě více vzrušující příležitosti než Daladier na odpočinku. Jak v červenci 1941 vyložil svému blízkému spolupracovníkovi Janu Opočenskému, zvažoval v září 1938 ve svém střetnutí s Hitlerem volbu mezi třemi možnostmi: má-li se postavit do čela vojska a s ním padnout; spáchat sebevraždu, aby vyburcoval své západní spojence; anebo abdikovat a odejít do exilu, aby tam pokračoval v boji „na správné straně“. Což také udělal, přesvědčen, že válka určitě brzy vypukne.⁷

Z francouzštiny přeložil Milan Drápala

---

⁷ Viz ČECHUROVÁ, Jana – KUKLÍK, Jan – ČECHURA, Jaroslav – NĚMEČEK, Jan (ed.): *Válečné deníky Jana Opočenského*. Praha, Karolinum 2001, s. 134.

Recenze

Mnichov, Británie a pokus o revizi českého pohledu

Piotr M. Majewski

SMETANA, Vít: *In the Shadow of Munich: British Policy towards Czechoslovakia from Endorsement to the Renunciation of the Munich Agreement (1938–1942)*. Prague, Karolinum Press 2008, 358 stran.

Kniha Víta Smetany je zajímavou studií britské politiky ve vztahu k Československu v době mnichovské krize a v prvních letech druhé světové války. Opírá se o širokou pramennou základnu, především o dokumenty pocházející z britského ministerstva zahraničí a jiné britské úřední agendy. Vytěžil také řadu vzpomínek a memoárů, které dozajista obohacují vědomosti o zákrutech a nuancích britské politiky. Z tohoto hlediska zaslouží zvláštní pozornost autorem „objevený“ deník novináře a diplomata Roberta Bruce Lockharta, který plnil nejprve v letech 1939 až 1941 funkci neformálního, později pak plnoprávného představitele Velké Británie u československé zahraniční akce v Londýně. Jak přesvědčivě dokládá Smetana, Lockhartův pozitivní vliv na utváření stanoviska britských kabinetů v českých a slovenských záležitostech byl totiž větší, než by to plynulo z jeho funkce a než soudili historici bez znalosti jeho deníkových záznamů.

Obecně řečeno, problematika, jíž se zabývá Vít Smetana, je českou a německou historiografií poměrně dobře probádaná a probírá se také v mnoha britských publikacích. Samozřejmě to neznamená, že všechno bylo už jednou provždy zjištěno a objasněno, jak o tom svědčí právě zmíněné poznatky o Lockhartově roli. Nicméně takováto situace bývá pro autora riskantní, jelikož se může setkat s námitkou, že se „dobývá do otevřených dveří“. Jak vyplývá ze zásad vyložených v úvodu knihy a rozvinutých v dů-

kladném bibliografickém eseji, Smetana podstoupil toto riziko vědomě, když si dal za cíl překonat předsudky a stereotypy, jimž dosud – podle jeho názoru – podléhali čeští historici věnující se československo-britským vztahům (s. 17). Recenzovaná publikace má tudíž z principu polemický ráz a čtenář snadno postřehne, že byla psána s jasnou tezí, podle níž britská politika celkově nebyla tak krátkozraká a sobecká, jak se obvykle v Čechách tvrdí. Jak se ale často stává, Smetanův „revizionismus“ má přitom svůj rub, a to v podobě negativního hodnocení činnosti prezidenta Edvarda Beneše, jehož historická osobnost dnes zřejmě nad Vltavou (a nejen tam) plní roli exponovaného vztažného bodu v debatách týkajících se událostí první poloviny 20. století.

Nechci tím říci, že Smetana je principiálně neobjektivní, i když se mi zdá, že viditelně více pochopení ve své knize projevuje pro motivy britské než československé. Tyto sympatie je koneckonců možné autorovi docela lehce odpustit a připsat je na vrub jeho polemickému temperamentu. Podstatně závažnější je však otázka, nakolik přesvědčivě působí jeho obrana „proradného Albionu“.

Odpověď na takové tázání není jednoznačná, protože také obraz mechanismů britské politiky, který vykresluje Smetana, je velmi složitý. Podle mě má určitě pravdu, když připomíná, jak velký vliv na postoj Londýna v době sudetské krize měla tehdy stále živá paměť první světové války s hekatombami mrtvých. V roce 1938 se Britové snažili vyhnout válce, protože si ještě příliš dobře pamatovali ztráty utrpěné v minulém konfliktu. Souhlasil bych i s jeho tezí, že pozdější (tj. po roce 1939) odpor Foreign Office ve věci uznání československých exilových vlád, přehodnocení Mnichova a podobně nebyl jen důsledkem intrik „mnichovců“, nýbrž vycházel také z řady racionálních důvodů, jako například z nutnosti zohlednit polský kontext (nechuť činit precedenty v záležitosti polsko-sovětské hranice) nebo z ohledu na stanovisko Spojených států. Sám za sebe bych k tomu připojil setrvačnost Foreign Office, charakteristickou pro všechny zbyrokratizované centrální úřady. Třeba přiznat autorovi též pravdu, když tvrdí, že odpovědnost za krach československo-polských jednání o konfederaci nenesli Britové, jestliže sami Čechoslováci (přinejmenším od jistého momentu) je pojímali dosti účelově, takže si dohodu v podstatě nepřáli, a ani Poláci na tom nebyli bez viny.

Naproti tomu mám jisté pochybnosti, zda postoj britských politiků a diplomatů byl vskutku oproštěn od antičeských předsudků. Smetana se několikrát snaží hájit tuto tezi, což se však nejvíce přesvědčivě dokonce ani na pozadí faktů, které sám uvádí, jako bylo například nelichotivé mínění britského velvyslance v Berlíně Nevila Hendersona o Čechách jako „paličaté rase“ (*pig-headed race*) stejně jako proslulý výrok premiéra Nevilla Chamberlaina pronesený na samém vrcholu sudetské krize o „konfliktu ve vzdálené zemi, mezi národy, o kterých nic nevíme“. Takže pozdější, stěžejí skrývaná antipatie úředníků Foreign Office vůči Benešovi, tolik kontrastující s jejich shovívavostí a ostantativní vlídností k vedoucímu představiteli sudetoněmeckých sociálních demokratů Wenzelu Jakschovi, nebyla – jak se domnívám – věcí náhody, ale výsledkem specifické imperiální mentality velké části britských (přesněji řečeno anglických) elit, v nichž byl hluboko zakódovaný pocit nadřazenosti vůči středo- a východoevropským národům, zvláště těm „nehistorickým“ (jako Češi), jakož i úcty vůči „civilizovaným“ Němcům.

Tento postoj je výborně patrný, jestliže se podíváme na činnost mise lorda Runcimana v Československu v památném roce 1938. Autor to zdá se nevnímá, přestože jinak zná práce Jindřicha Dejmka, který zevrubně analyzoval právě tuto problematiku.¹ Ze svého vlastního výzkumu v Kew si naproti tomu vzpomínám na poznámky pocházející už z válečné doby, v nichž se úředníci Foreign Office posmívali Benešovi, když ho charakterizovali homérským epitetem utvořeným od jeho příjmení *poletmetis 'ho benes* (zapsaným samozřejmě řeckými písmeny), které by se dalo přeložit jako „vychytralý přivandrovalec“.²

Takovéto předpojatosti by pochopitelně bylo možné odbýt pokrčením ramen, jen kdyby neměly vliv na skutečné politické kroky Londýna. Zdá se mi však, že tento vliv byl naprosto zřetelný, a dovoluji si v tom směru nesouhlasit s autorem, který se snaží většinu chyb britské diplomacie připsat na vrub „nedostatku politického vůdcovství“ (*a lack of political leadership* – s. 151).

Poslední dvě kapitoly své knihy Vít Smetana věnuje poměru Velké Británie k polsko-československým plánům na konfederaci a vyjednávání (či spíše sporům) mezi československými exilovými vládami a centrem sudetoněmeckých sociálních demokratů, přičemž obě tyto otázky pojednává samostatně. Myslím, že to není příliš šťastný přístup, poněvadž (jak se domnívám) mezi těmito záležitostmi existovalo dosti výrazné propojení, třebaže se plně projevilo teprve na jaře 1943, tedy v době, kterou už Smetanova knížka nezachycuje. Dá se totiž prokázat, že Beneš opustil „polskou kartu“ až poté, co se díky intenzivním sondážím ujistil o souhlasu Sovětů s poválečným vysídlením sudetských Němců z Československa, což bylo provázeno definitivní roztržkou s Jakschem. Jak se lze domnívat, byl to pokus draze prodat svou kůži v situaci, kdy pokládal sovětskou dominanci ve střední Evropě za neodvratnou.³ Takováto vázaná transakce se později (jak je ostatně dobře známo) uskutečnila, i když se samozřejmě můžeme zamýšlet, jaká byla její konečná bilance pro Československo.

Z polštiny přeložil Milan Drápala

-
- 1 DEJMEK, Jindřich: *Nenaplněné naděje: Politické a diplomatické vztahy Československa a Velké Británie od zrodu První republiky po konferenci v Mnichově*. Praha, Karolinum 2003, s. 391 nn. Kromě toho existuje velmi zajímavé historické zpracování zasvěcené výlučně této misi: VYŠNÝ, Paul: *The Runciman Mission to Czechoslovakia, 1938: Prelude to Munich*. Basingstoke – New York, Palgrave Macmillan 203.
  - 2 *Public Record Office* (nyní *The National Archives*), London, FO (Foreign Office) 371/30834, sdělení Rogera Makinse Phillipu Nicholsovi ze 4.2.1942.
  - 3 Srv. k tomu blíže: MAJEWSKI, Piotr M.: *Edvard Beneš i kwestia niemiecka w Czechach*. Warszawa, Wydawnictwo DiG 2001, s. 270 nn.

Recenze

Klopotná cesta

Odškodňování nacistických obětí v evropských zemích

Mečislav Borák

HOCKERTS, Hans Günter – MOISEL, Claudia – WINSTEL, Tobias (ed.): *Grenzen der Wiedergutmachung: Die Entschädigung für NS-Verfolgte in West- und Osteuropa 1945–2000*. Göttingen, Wallstein 2006, 876 stran.

Panství Hitlerovy třetí říše v době jejího největšího rozmachu sahalo od Severního moře a Baltu až k moři Středozevnímu, od francouzského pobřeží Atlantiku až k ruské Volze. V područí nacistického režimu žilo na dvě stě dvacet milionů lidí, z nichž asi dvanáct až čtrnáct milionů tento režim zahubil, a počet těch, kteří byli perzekuci a teroru vystaveni a válku přežili, byl ještě vyšší. Přes devadesát procent obětí tvořili obyvatelé okupovaných území, ať již se to týkalo rasového pronásledování vystupňovaného do holokaustu, válečných a okupačních zločinů včetně masakrů, koncentračních táborů, deportací, nucených prací a tak dále. Poválečné úsilí o zmírnění následků války a okupace proto předpokládalo i odškodnění osob pronásledovaných nacistickým režimem. Ve Spolkové republice Německo byly na tyto účely vynaloženy nemalé finanční prostředky. Ze statistiky pořízené v roce 1989, tedy ještě před sjednocením Německa, však vyplývá, že devadesát procent těchto prostředků obdrželi lidé, kteří v době svého postihu byli Němci nebo mohli prokázat své „prostorové vztahy“ k území Německa v říšských hranicích z roku 1937. Zahraničním obětem pronásledování se tedy dostalo jen deset procent vynaložených prostředků, i když tvořili přes devadesát procent obětí nacistického režimu. Tuto „očividnou nerovnováhu“ připomíná úvod k recenzované publikaci, která si klade řadu otázek po příčinách tohoto vývoje, snaží se na ně odpovědět přiblížením sta-

vu řešení této problematiky v Německu a v dalších evropských zemích a načrtává i změny, které v tomto směru nastaly po roce 1989.

Publikace prezentuje výsledky tříletého výzkumu podporovaného nadací firmy Volkswagen a koordinovaného katedrou soudobých dějin na Univerzitě Ludvíka a Maxmiliána v Mnichově.¹ V čele výzkumného týmu stál profesor Hans Günter Hockerts, který se historií odškodňování obětí nacistického režimu v Německu zabývá již řadu let.² Jeho úvodní studie tuto problematiku stručně shrnuje a zároveň nastiňuje problémy, s nimiž se odškodňování setkávalo a dosud setkává v zemích západní i východní Evropy. Dalších devatenáct autorů pak blíže rozebírá hlavní problémy ve třech základních tematických okruzích: první se týká přístupu německých úřadů k evropským odškodňovacím požadavkům a k odškodňování cizinců (s předělem v letech 1965/1966), se zřetelem na speciální druh odškodnění obětí lékařských pokusů; studie druhého okruhu pojednávají o „odškodňovací diplomacii“ v jedenácti zemích západní Evropy (Belgii, Nizozemí, Lucembursku, Francii, Norsku, Dánsku, Švédsku, Řecku, Itálii, Švýcarsku a Velké Británii); třetí okruh pak přináší příspěvky o „zablokovaném“ odškodnění ve čtyřech zemích východní Evropy (na příkladu Jugoslávie, Polska, Maďarska a Československa). Přílohu tvoří užitečný přehled dosud uzavřených dohod a ujednání, jež se týkají odškodnění zahraničních obětí nacistického režimu. Nechybí soupis použitých zkratk, pramenů a literatury, osobní rejstřík a podrobný odkazovací aparát.

Vydání této publikace pokládám za velmi přínosné, neboť v takové šíři a hloubce záběru nebylo téma odškodňování obětí nacistického režimu dosud nikdy pojednáno. Mnohé z příspěvků navíc mírně přesahují stanovenou hranici roku 2000 a naznačují tendence dalšího vývoje odškodňování. Podařilo se vcelku dobře uskutečnit tolik potřebnou komparaci této problematiky v celoevropském měřítku, přičemž jako velmi pozitivní hodnotím zvláště zapojení zástupců jednotlivých národních historiografií do projektu, neboť umožnilo co nejobektivněji posoudit příslušné odškodňovací požadavky i míru jejich skutečného naplnění.

Krok za krokem hledá publikace odpověď na úvodní otázku, jak se stalo, že z německého odškodnění byly vyloučeny zahraniční oběti nacistického režimu. Vrací se k Postupimské dohodě a pařížské reparační konferenci, připomíná Londýnskou dohodu o německém zahraničním dluhu, Lucemburskou dohodu z roku 1952 o dávkách Izraeli a o rok dříve založenou stálou Konferenci o židovských majetko-

---

1 Ludwig-Maximilians Universität (LMU) nese jméno po knížeti Ludvíku Bohatém z Bavorska-Landshutu, který ji v roce 1472 založil, a po knížeti Maxi IV. Josefovi, pozdějším bavorském králi Maxmiliánu I.

2 Viz např. HOCKERTS, Hans Günter: Wiedergutmachung in Deutschland: Eine historische Bilanz 1945–2000. In: *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, roč. 49, č. 2 (2001), s. 167–214; TÝŽ – KULLER, Christiane (ed.): *Nach der Verfolgung: Wiedergutmachung nationalsozialistischen Unrechts in Deutschland?* Göttingen, Wallstein 2003.

vých nárocích vůči Německu (takzvanou *Claims Conference*). Přesvědčivě ukazuje, jak nadcházející období studené války rozdělvalo zájmy válečných Spojenců, kteří se snažili stabilizovat „svůj“ (západní či východní) německý stát a zříkali se dalších reparací, což ovlivňovalo i přístup k odškodňování obětí nacistického režimu. První spolkový odškodňovací zákon z roku 1953 vycházel z předpisu platného původně v americké okupační zóně Německa a zohledňoval pronásledování politické, rasové a náboženské. V červnu 1956 byl zákon novelizován a s mírnými úpravami platí dodnes. Zavedl „územní princip“ jako zásadní kritérium pro nárok na odškodnění, s několika výjimkami (například pro vysídlené osoby – takzvané *displaced persons* – v americké zóně, pro platby v rámci *Claims Conference* či pro oběti lékařských pokusů). Imigranti z východní Evropy museli ve smyslu „územního principu“ prokázat svou dřívější příslušnost k německému jazykovému a kulturnímu prostředí. Asi osmdesát procent prostředků na odškodnění se sice dostávalo „cizincům“, avšak nikoli zahraničním obětím perzekuce, nýbrž někdejšími německými občany, kteří emigrovali před 1. říjnem 1953 (tento mezník padl až při novelizaci v roce 1965).

Od roku 1956 vedly západoevropské země ofenzivní „odškodňovací diplomacii“, aby se domohly odškodnění pro své perzekvované občany. Významnou roli přitom sehrávaly svazy pronásledovaných, především organizace bývalých odbojářů a politických vězňů. Soustředěný tlak na Německo se však nepodařilo vyvinout. Koordinované akce totiž nepřicházely v úvahu kvůli naprosté rozdílnosti zájmů v jednáních o bilaterálních dohodách s jednotlivými státy, které začaly zřetelně převažovat. Dokonce prý ani úzký svazek tří států Beneluxu se nedokázal sjednotit na společném postupu. Dohoda s Izraelem měla sice obrovský význam pro začlenění Spolkové republiky do západního světa, postupem času se ale mezinárodní pozornost soustřeďovala spíše na hospodářské, bezpečnostní a další otázky „velké politiky“. Problematika odškodňování se tak dostávala na vedlejší kolej a v německé veřejnosti sílilo mínění, že už toho bylo v této věci uděláno dost.

Přestože v letech 1946 až 2000 bylo uzavřeno téměř čtyřicet dohod o odškodnění zahraničních obětí nacistické perzekuce, mnohé skupiny postižených byly z tohoto nároku vyloučeny s odvoláním na odškodňovací zákon, který zohledňuje pouze perzekuci politickou, rasovou a náboženskou. Stranou tak zůstávaly oběti nucené práce v totálním nasazení, oběti masakrů v protipartyzánských operacích nebo deportování odbojářů. Zvláště kategorie odbojářů byla předmětem sporů, když německá strana argumentovala tvrzením, že je nacistický režim potlačoval nikoli z politických, ale především z vojenských důvodů. Podobně se odvolávala na obtížné rozlišování „normálních“ válečných škod od specifických nacistických zločinů.

Zatímco odškodnění obětí nacismu v západní Evropě si pokračující integrace západního světa na Spolkové republiky vynutila, stejné požadavky obětí z Východu mohly být kvůli studené válce snadno odmítnuty. Odškodňovací zákon jejich nároky vylučoval s odůvodněním, že v okamžiku jeho vydání žily tyto osoby ve státech, s nimiž Spolková republika neudržovala diplomatické styky. Výjimkou bylo odškodnění obětí lékařských pokusů v koncentračních táborech, provedené na nátlak Spojených států prostřednictvím Mezinárodního Červeného kříže. Aktivní roli v dalším vývoji měla zvláště Jugoslávie, jako nejsvobodnější z „východních“

států. V obavách z řetězové reakce finančních požadavků dalších zemí přistoupily spolkové úřady k modelu „nepřímého odškodnění“ formou dohody o kapitálové pomoci: Jugoslávie dostala výhodný úvěr ve výši jedné miliardy marek, jehož část byla použita na nákup německého zboží. Podobný úvěr získalo později také Polsko a Maďarsko, avšak Československo dojednalo pouze odškodnění obětí lékařských pokusů. Totalitní režimy tajily způsob rozdělení získaných prostředků, jež často neodpovídalo svému určení. Nevyužily ani všech možností, zcela zde chyběl tlak „odškodňovací diplomacie“, s jakou nastoupily západoevropské země. Sovětský svaz nevznášel vůči Spolkové republice žádné odškodňovací nároky. Německá demokratická republika tvrdila, že své reparační povinnosti zcela splnila, a rozhodně odmítala jakoukoli spoluodpovědnost za zločiny nacistického Německa, tudíž i poskytnout jakékoli odškodnění. Vymezovala se tak nejen vůči Izraeli, Konferenci o židovských majetkových nárocích vůči Německu a západoevropským zemím, ale i vůči „bratrským“ zemím Varšavské smlouvy.

Sjednocení Německa a ukončení konfliktu mezi Východem a Západem přineslo zásadní změnu i do příběhu odškodňování. Podobné dohody, jaké uzavírala Spolková republika od šedesátých let se západními státy, mohly být konečně uzavřeny i s Polskem a s následnickými státy Sovětského svazu – Ruskou federací, Ukrajinou a Běloruskem. Vzhledem k obrovskému počtu obětí nacistické perzekuce v tomto prostoru byly však vynaložené prostředky spíše jen humanitárním gestem než skutečným odškodněním. Následovaly další úmluvy se třemi pobaltskými státy a také s Českou republikou, kde měl nově vytvořený Česko-německý fond budoucnosti sloužit též k odškodnění obětí perzekuce. Ve změněném klimatu se na pořad dne dostala otázka návratu někdejších židovských majetků, včetně uloupeného zlata a uměleckých děl, otázka „spicích“ kont ve švýcarských bankách a nevyplacených pojistek, až došlo i na dosud neřešený komplex problémů souvisejících s odškodněním za nucenou práci pro Německou říši. V obavách před lavinou soudních sporů se německé podniky dohodly s vládou na vytvoření „nadační iniciativy německého hospodářství“, jež vedla ke vzniku spolkové nadace Připomínka, odpovědnost a budoucnost (*Erinnerung, Verantwortung und Zukunft*). Německé firmy spolu s vládou do nadačního fondu vložily deset miliard marek, jež měly být rozděleny především mezi oběti otrocké a nucené práce, za určitých podmínek i jiným skupinám postižených (například vdovám a sirotkům po zavražděných obětech rasové a politické perzekuce, perzekvovaným Romům či ukrývaným osobám). Přes osm miliard marek bylo určeno na odškodnění asi milionu sedmi set tisíc dosud žijících osob, jež byly svého času deportovány na nucené práce.

Nejnovější vládní dohody se již neomezují na uznání nároků obětí na finanční vyjádření odškodného, ale stále častěji zohledňují i podněty občanských iniciativ, jako jsou například Akce symbol smíření ve službách míru (*Aktion Sühnezeichen Friedensdienste*), Nadace Maxmiliána Kolbeho (*Maxmilian-Kolbe-Werk*) nebo iniciativy v podobě „fondů budoucnosti“, k nimž patří i ten česko-německý. Jejich cílem je spojovat finanční odškodnění s kulturními formami nápravy, s uchováváním vzpomínek a památky obětí, s podporou projektů zaměřených na osobní setkávání a mezinárodní porozumění.

Čtenář recenzované publikace může podrobně sledovat, v jakých peripetiích se odehrávalo dojednávání pragmatických kompromisů při odškodňování obětí ve Francii, s jakými obtížemi se setkávaly odškodňovací požadavky italských partyzánů nebo jak a proč se odškodňovaly oběti nacismu v neutrálním Švýcarsku či ve Velké Británii, která až na pár ostrůvků v Lamanšském průlivu německé okupaci odolala. Je potěšitelné, že kapitola zastupující v tomto evropském přehledu Českou republiku je dosti podrobná a vcelku výstižná, což se týká i závěrečného konstatování: „Ze tří východních vítězných států protihitlerovské koalice, ležících za železnou oponou (Československo, Polsko a Jugoslávie, specifický případ Albánie tu musíme vynechat), ale také v porovnání s poraženým Maďarskem, obdrželo Československo nejmenší odškodňovací dávky.“³ Jistě to bylo odrazem dosavadních málo utěšených československo-(západo)německých vztahů, v nichž odškodnění československých státních příslušníků ze šedesátých a sedmdesátých let „zůstává téměř zapomenutou epizodou“. Autoři zakončují svůj přehled statistikou nejnovějšího odškodnění obětí otrocké a nucené práce v České republice z prostředků německé nadace Připomínka, odpovědnost a budoucnost a Rakouského fondu pro smíření, mír a spolupráci (*Österreichischer Fonds für Versöhnung, Frieden und Zusammenarbeit*), přičemž však vycházejí z aktuálního stavu odškodňování ke 31. prosinci 2004, který v době přípravy rukopisu měli k dispozici; definitivní údaje jsou o něco málo vyšší, neboť se do nich promítly i případy kladně vyřízené v odvolacím řízení.⁴

Jistou vadou na kráse recenzované knihy je skutečnost, že se bližší vylíčení odškodňovacích kroků ve východní Evropě týká jen zmíněných čtyř zemí, takže zcela stranou (až na drobné zmínky v úvodu) zůstala situace v Rusku, Bělorusku, na Ukrajině a v Pobaltí. Sotva to lze nahradit využitím přímých zdrojů, jež jsou u nás jen obtížně dostupné.⁵ Takový rozsah byl zřejmě již nad síly vydavatele, jehož cílem bylo naznačit základní obrysy této problematiky. To se mu podařilo zdárně splnit a lze patrně očekávat, že příští sonda do historie odškodňování již bude obsahovat

---

3 JELÍNEK, Tomáš – KUČERA, Jaroslav: Ohnmächtige Zaungäste: Die Entschädigung von tschechoslowakischen NS-Verfolgten. In: HOCKERTS, H. G. ad. (ed.): *Grenzen der Wiedergutmachung*, s. 776–834, citát s. 834.

4 Viz např. *Odškodnění 2000–2006: Česko-německý fond budoucnosti a platby obětem otrocké a nucené práce*. Praha, Česko-německý fond budoucnosti 2007, s. 86; *10 let Česko-německého fondu budoucnosti: Zpráva o činnosti v letech 1998–2007 a výroční zpráva 2007*. Praha, Česko-německý fond budoucnosti 2008, s. 16. V letech 2001–2006 bylo ze 110 624 žádostí z německé nadace vyplaceno celkem 75 769 žadatelů, z rakouského fondu z celkem 11 798 žádostí vyplaceno 10 964 žadatelů.

5 Pro Rusko je např. k dispozici práce, jež zachycuje též problematiku odškodňování tzv. východních dělníků v Říši a válečných zajatců: POLJAN, Pavel M.: *Žertvy dvou diktatur: Žizň, trud, uniženije i smerť sovetskich vojnoplennych i ostarbajterov na čužbině i na rodině*. Moskva, ROSSPEN 2002.

i dosud chybějící informace, výraznější komparaci a zhodnocení celého odškodňovacího procesu a jeho výsledků. Navíc nelze úplně vyloučit, že úsilí o odškodnění obětí nacistického režimu bylo již definitivně završeno, když Německo v roce 2007 oficiálně oznámilo „celosvětové“ ukončení tohoto procesu. Nebyla však dosud náležitě dořešena například problematika válečných zajatců a internovaných, hlásí se mladší generace obětí holokaustu s požadavky na zohlednění psychického traumatu způsobeného vyvražděním jejich rodičů a prarodičů a tak dále. Přestože od konce druhé světové války a pádu nacistického režimu uplynulo už přes šedesát let, jejich následky tu zůstávají nejen v paměti přeživších.

Recenze

Konec studené války – diskuse pokračují

Bohuslav Litera

PONS, Silvio – ROMEO, Federico (ed.): *Reinterpreting the End of the Cold War*. London – New York, Frank Cass 2005, 237 stran;
NJØLSTAD, Olav (ed.): *The Last Decade of the Cold War: From Conflict Escalation to Conflict Transformation*. London – New York, Frank Cass 2004, xxiii + 435 stran.

Rozpad sovětského bloku koncem osmdesátých let minulého století a vzápětí demontáž samotného Sovětského svazu ukončily dlouhou etapu v mezinárodních vztazích, v závislosti na přístupu toho kterého interpreta trávající padesát let či téměř století, která se obecně nazývá studená válka. Jak její průběh, tak závěr a vyústění jsou a ještě dlouho budou – s tím jak budou přibývat nové dokumentární materiály, především sovětského, ale i jiného původu – předmětem diskusí. Ty se soustředí na jednotlivé etapy, výklady a někdy dokonce i periodizaci studené války. Český zájemce je o nich z nepočtených překladových i domácích titulů informován pohříchu jen značně mezerovitě, a tak musí sáhnout po zahraniční, většinou anglofonní literatuře.

Počátky sborníku *Nové interpretace konce studené války* sahají až do roku 2000, kdy Nadace Gramscioho institutu uspořádala v Římě konferenci „Čtyřicet let studené války? Otázky, interpretace, periodizace“ (*Forty Years of Cold War? Issues, Interpretations, Periodizations*). Na konferenci vznikl workshop několika specialistů na mezinárodní vztahy, který se zaměřil na řešení dvou širokých okruhů problémů. Tím prvním byl vztah studené války a bipolarity, konkrétně podstatná transformace, jíž prošla studená válka – a je otázkou, co se tímto pojmem chápe a co pod něj lze zařadit – v rámci geopolitického rozdělení na Západ a Východ, které je možné celkem snadno ohraničit lety 1947 až 1989. Diskuse se kromě toho snažily rozplést

komplex faktorů, které vyústily v konec studené války. Po další konferenci v roce 2002, která tentokrát upjala pozornost na vlastní závěr studené války, a následném workshopu přistoupili editoři předkládaného sborníku k jeho přípravě. Podařilo se jim přitom zainteresovat řadu vynikajících odborníků z celého světa.

Sborník je rozdělen do dvou bloků po šesti příspěvcích. První oddíl je věnován problémům definování a periodizace studené války. Charles H. Maier ve studii „Studená válka jako éra imperiální rivality“ (*The Cold War as an Era of Imperial Rivalry*) hovoří o studené válce jako o čtyřicetiletém období „stabilních protikladů“ a „kontrolovaných konfliktů“, které skutečné války vytěsnily až na periferii (Korea, Indočína a podobně). Zdůrazňuje sice odlišný charakter obou bloků, dospívá však k závěru, že v první etapě studené války (do konce šedesátých let) se svým způsobem jednalo o soupeření ve „fordovském“ stylu (*rival Fordism*). Obě mocnosti a jejich spojenci totiž bez ohledu na odlišné ideologické, politické a ekonomické systémy sdíleli ideál masového průmyslového růstu a usilovali o jeho naplnění. Od počátku sedmdesátých let se situace změnila v tom (a autor zde mohl výrazněji podtrhnout roli ropného šoku z roku 1973), že Západ rychle směřoval k postindustriální a postteritoriální (globální) éře, ve které již neplatí zákony a hodnoty minulého období. Podle Maiera Sovětský svaz začal v důsledku toho stagnovat. Autor se tak nepřímou dotkl chronického neduhu sovětského modelu, totiž systému ústředního plánování s jeho podstatnou nepružností a růstem založeným téměř výhradně na trvale extenzivních faktorech.

Mark Kramer zastává názor, že podstatou studené války a bipolární mocenské struktury byla ideologická rivalita, která určovala povahu mezinárodních vztahů. Ty se podle něho mohly měnit, avšak základní paradigmatu bipolárního antagonismu zůstávala neměnná. Kramer se proto soustředil především na Sovětský svaz a způsoby, jakými se prosazoval na mezinárodní scéně. Vystává samozřejmě otázka, jaký byl poměr mezi ideologickými a mocenskými motivy, které z nich spíše určovaly sovětskou politiku. Mocenské důvody v ní byly podle autora zastoupeny vždy, od přelomu šedesátých a sedmdesátých let však zřejmě převládly a ideologie poté sloužila hlavně ke zdůvodňování kroků Moskvy, diktovaných mocenskými zájmy.

V podstatě stejné pojetí zastává Leopoldo Nuti, který věnoval svůj příspěvek zkoumání role západní Evropy v šedesátých a sedmdesátých letech v tomto bipolárním systému. Zdůraznil přitom nejen „hraniční“ význam tohoto bipolárního antagonismu, ale také důležitost zájmů jednotlivých protagonistů studené války.

Anders Stephanson ve stati „Studená válka vnímaná jako americký projekt“ (*The Cold War considered as a US project*) zastává poněkud odlišný přístup. Považuje studenou válku spíše za „skutečný koncept“ (*genuine concept*) než za pouhou metaforu. Podtrhuje totiž, že studená válka sice nikdy nepřerostla v horkou, ale že v jejím maximalistickém pojetí se stále hrálo o politickou likvidaci druhé, nepřátelské strany. Stephanson poukázal na to, že takový postoj vycházel již z Rooseveltovy koncepce bezpečnosti, chápané jako prosazení svobody v globálním měřítku, a z boje na život a na smrt proti nacismu. Konec studené války ovšem klade již do roku 1963, neboť tehdy se podle něj Spojené státy vzdaly své původní koncepci (projekcí americké síly eliminovat sovětskou moc) a přistoupily na model soužití

se Sovětským svazem, v němž bylo zahrnuto také jeho zadržování. Stephansonovy teze, v nichž jde o změnu přístupů, metod a „nástrojů“ v podmínkách možné jaderné války, by si zasloužily diskusi.

Odd Arne Westad se ve studii „Počátek konce: Jak studená válka ztrácela na síle“ (*Beginning of the End: How the Cold War Crumbled*) vrací k vlastnímu zaměření sborníku. Zastává zajímavý a podnětný názor, že studená válka neměla jeden, ale hned několik konců, rozprostřených v desetiletích před jejím definitivním ukončením. Za takovéto „částečné konce“ považuje novou *Ostpolitik* Willyho Brandta, italský eurokomunismus, islámskou revoluci v Íránu, sovětský postoj vůči Polsku při střetu režimu se Solidaritou na přelomu sedmdesátých a osmdesátých let a změnu americké politiky vůči Sovětskému svazu o pět let později. Bylo by jistě možné zpochybňovat, zda je opodstatněné přisuzovat uvedeným událostem takový význam, jestliže se spíše jedná o posuny v mezinárodních i dvoustranných vztazích, které transformovaly studenou válku. Případně by bylo namísto rozšířit tento výčet o další události, jako byl ropný šok v roce 1973 nebo některé krize uvnitř sovětského bloku. Nepochybně oprávněně ovšem Westad vyzdvihuje důležitost emancipace zahraniční politiky Spolkové republiky Německo vůči Spojeným státům na přelomu šedesátých a sedmdesátých let, která byla dosud nedoceneným důsledkem politiky *détente*, a její vstup na světovou scénu.

Bádání se sice soustřeďuje na politiku velmocí, avšak role malých hráčů byla v některých směrech nezanedbatelná, ovlivňovala vývoj studené války a dodávala jí nové dimenze. Agostino Giovagnoli v této souvislosti upozornil na jednoho z nich – Vatikán. Odmítá názor, že Vatikán neměl důležité místo v ideologické boji Západu proti Sovětskému svazu, stejně jako představu, že až do nástupu „polského papeže“ Jana Pavla II. neprovedl vlastní východní politiku. Naopak dokládá, že Vatikán měl nejpozději od šedesátých let vlastní *Ostpolitik*, v níž ostrý, brutální (a dodejme již i hloupý a nefunkční) antikomunismus nahradil subtilnější, pružnější politikou. V tomto smyslu pak Jan Pavel II. nepřinesl tak výraznou změnu, jak se často soudí, spíše rozvíjel a s novým elánem uplatňoval dřívější kurz Vatikánu vůči východní Evropě, a zvláště vůči Polsku.

Příspěvky ve druhé části svým obsahem přesněji odpovídají názvu sborníku, pojednávají o vlastním konci studené války. V centru jejich výkladu je poslední desetiletí existence východního bloku, a především období perestrojky v Sovětském svazu po roce 1985. Navazují tak na studium dlouhodobých strukturálních procesů, které sledovaly příspěvky v první části sborníku, a zaměřují se na jejich vyústění. Mark Harrison zkoumal stav, či spíše rozklad sovětského ekonomického systému, Robert English názorové a politické změny v Sovětském svazu, Vladislav Zubok proměny sovětské vládnoucí elity a jejího vztahu ke Gorbačovově politice. Jonathan Haslam nastínil podzimní revoluci roku 1989 ve východním Německu, což mu zároveň poskytlo příležitost vyložit sovětskou politiku vůči NDR od šedesátých let, a Mark Kramer se snažil vysledovat souvislosti mezi vývojem v Sovětském svazu za Gorbačova a pády komunistických režimů v zemích východního bloku. V závěrečné studii Francesco Benvenuti a Silvio Pons podali souhrnný přehled literatury, která se vztahuje k zániku sovětského komunismu. Nastínilo zde přítom řadu tezí, v nichž

nejenže zpochybnili platnost některých stávajících přístupů a pohledů na poslední fáze studené války, například na roli a význam Michaila Gorbačova, ale nabídli též nové podněty, které se možná stanou východiskem příštích směrů výzkumu.

Jeden z nich by mohl otevřít i Charles H. Maier, autor výše zmíněné úvodní statě, svým důrazem na nové jevy ve světové ekonomice jako faktor úpadku sovětského impéria. Posun od ekonomiky založené na tradičních komoditách a výrobních postupech k technologickým inovacím nové generace a začínající globalizaci Sovětský svaz a další socialistické země nedokázaly zachytit a vliv těchto procesů na konec studené války a pád komunismu je stále ještě nutné osvětlit. Zajímavé možnosti skýtá také výzkum elit v pozdním Sovětském svazu, jejich proměn a vztahu k reformám za režimu Borise Jelcina.

Sborník *Poslední desetiletí studené války: Od eskalace konfliktu k jeho transformaci* je svým způsobem sevřenější, neboť se koncentruje na osmdesátá léta, jakkoli některé příspěvky sahají do hlubších historických vrstev. Právě tři studie úvodní části začleňují toto období do historického kontextu. Michael Cox v příspěvku „Zpátky k 80. letům aneb Studená válka jako historie – ještě jednou“ (*The 1980s Revisited or the Cold War as History – Again*) reaguje na dosud přetrvávající diskuse, proč tak málo lidí předvíдалo náhlý rozpad sovětského bloku a revoluce v jeho členských zemích. Při té příležitosti upozorňuje na až příliš často opomíjenou okolnost, že studená válka neměla svůj jasně definovaný konec. Fakticky tak existovala řada alternativních scénářů vývoje. Cox v tomto směru položil důraz na význam změny myšlenkových a ideologických stereotypů, hodnot a přístupů v Sovětském svazu za vlády Michaila Gorbačova.

Melvyn P. Leffler se ve studii „Počátek a konec: Čas, kontext a studená válka“ (*The Beginning and the End: Time, Context and the Cold War*) vrací vlastně až k samým počátkům studené války, s tím že jejich analýza pomůže osvětlit, proč tak náhle dospěla ke svému konci. Upozorňuje na nové uspořádání systému mezinárodních vztahů po druhé světové válce a na rozdíly v chápání bezpečnostních hrozeb mezi bývalými válečnými Spojenci, poukazuje na velmi napjatou sociální situaci v Evropě a Asii po skončení války, která rivalitě mezi socialismem a kapitalismem dodala novou dimenzi, zdůrazňuje proces dekolonizace a připomíná nástup jaderného věku, s jeho bezprecedentními hrozbami, zbrojnými závody a nutností nacházet nové způsoby, jak zajistit národní bezpečnost. Leffler na vývoji těchto faktorů demonstruje, že každý z nich prošel v čase tak podstatnými změnami, až bylo nakonec zapotřebí jen vhodného katalyzátoru, který by uvolnil cestu z bipolární konfrontace. Do této úlohy hybatele pak poněkud zjednodušeně dosazuje jedinou osobnost – Michaila Gorbačova. Ten jediný prý měl dost odvahy, moci a představitivosti k tak zásadním změnám. Dodejme alespoň, že Gorbačov nebyl jediný, kdo v Sovětském svazu usiloval o reformy, a také že k nim vlastně byli sovětští činitelé donuceni katastrofálním stavem ekonomiky a dalších oblastí života v SSSR.

Geir Lundestad ve třetí studii úvodního bloku, nazvané „Evropská úloha na počátku, a zejména na konci studené války“ (*The European Role at the Beginning and Particularly the End of the Cold War*), vlastně navazuje na předcházející text a doplňuje ho. Zdůrazňuje totiž význam Evropy ve studené válce, s tím že je stále

ještě značně podceňován. Lundestad sice oceňuje přínos Gorbačova, za zdaleka nejdůležitější příspěvek Evropy ke konci studené války však považuje revoluce východoevropských národů v roce 1989, jejich odhodlání dosáhnout politické svobody a svrhnout vládnoucí komunistické režimy. Dodejme, že klíčové pro revoluce v zemích střední a východní Evropy bylo, že jim Moskva sama fakticky uvolnila cestu, když již předtím fakticky negovala takzvanou Brežněvovu doktrínu, rezignovala na udržení svého bloku ve východní Evropě a sama vyzývala k reformám.

„Gorbačovovskému“ období Sovětského svazu se věnují čtyři studie. Matthew Evangelista analyzuje podstatné změny sovětské vojenské a bezpečnostní politiky ve druhé polovině osmdesátých let, William E. Odom a Jacques Lévesque se snaží dopátrat zdrojů a povahy Gorbačovova takzvaného nového myšlení, Steven G. Brooks s Williamem C. Wohlforthem hodnotí stav sovětské ekonomiky. Posledně jmenovaní autoři vidí právě v ekonomickém kolapsu Sovětského svazu hlavní příčinu konce studené války. V tom se v podstatě shodují se závěry, k nimž dospěl Michael Cox v úvodní stati sborníku. Situace byla sice poněkud složitější, než aby ji bylo možno vysvětlit působením jediného faktoru, propadající se sovětská ekonomika ale bezpochyby výrazně urychlila dezintegraci východního bloku a její stav také přispěl k tomu, že Kreml ještě za Brežněva rezignoval na ozbrojenou intervenci v Polsku v roce 1981. Ekonomické problémy měly ostatně i dosud nedocenený a nepříliš prozkoumaný podíl na rozpadu samotného Sovětského svazu.

Politiku Spojených států v posledních fázích studené války usiluje postihnout třetí blok sborníku se čtyřmi příspěvky. Raymond L. Garthoff ve studii „Úloha Spojených států v procesu ukončování studené války v letech 1980–1990“ (*The US Role in Winding Down the Cold War, 1980–90*) odmítá představy konzervativců o tom, že Spojené státy „uzbrojily“ Sovětský svaz a že Reaganova administrativa donutila Gorbačova, aby hledal se Západem *modus vivendi*. Autor zastává názor, že prosazování vnitřních reforem v Sovětském svazu a mizení studené války jsou vlastně dvě nezávislé linie. Podle něj nebylo „nové myšlení“ vyvoláno ani vnějšími (americkými) tlaky, ani sovětskou ekonomickou stagnací. Spíše vyplynulo z poznání, že se studená válka již přežila, přináší bezpečnostní rizika a poškozuje sovětské zájmy. Olav Njølstad prezentuje nové materiály o změně americké politiky vůči Moskvě ve druhé polovině vládní periody Jimmyho Cartera. Jeho administrativa vlastně již vytvářela předpoklady pro ukončení politiky *détente* a výrazný posun k takzvané druhé studené válce za Ronalda Reagana. Pohled na americkou politiku za jeho vlády v osmdesátých letech nabízejí Beth A. Fischerová a Odd Arne Westad. Fischerová dokládá, že Reaganův tvrdý postoj měl na Moskvu a Gorbačova samotného jen marginální vliv, stejně jako jeho smířlivý přístup ve druhé polovině dekády. Zdůrazňuje opět význam vnitřních změn, které se udály v Sovětském svazu a dalších zemích jeho bloku. Westad se zabývá opomíjeným aspektem Reaganovy politiky, totiž jeho protirevoluční ofenzivou ve třetím světě.

Bohužel ve sborníku se nenašel prostor na další aspekty mezinárodní politiky, které měly přímý vliv na konec studené války, což platí především o politice Číny, trvajícím sovětsko-čínské roztržce a naopak čínsko-americkému sblížení od konce sedmdesátých let. Tematicky jsou to sice spíše náměty na samostatné monografie,

nicméně v daném kontextu chybějí. A to tím spíše, že poslední část sborníku poměrně obsáhle pojednává o roli Evropy v závěrečné fázi studené války. Jednotliví autoři analyzovali poslední desetiletí zahraniční politiky západoněmecké (Hans-Hermann Hertle), francouzské (Frédéric Bozo) a britské (Sean Greenwood) před koncem studené války. Dále se zde osvětluje boj o umístění amerických střel s plochou dráhou letu v Itálii (Leopoldo Nuti) či stav severního křídla Severoatlantické aliance (Olav Riste) a poněkud neorganicky je sem začleněn i vývoj v Polsku v letech 1980 až 1989 (Andrzej Paczkowski). Není možné se zde detailněji zabývat uvedenými studii, proto alespoň pár stručných poznámek. Sean Greenwood upozorňuje, že britská předsedkyně vlády Margaret Thatcherová podobně jako mnoho dalších západních politiků věřila, že by cílem Gorbačovovy politiky mohlo být rozdělení Západu a že v případě jejího neúspěchu by se v Moskvě mohli dostat k moci zastánci daleko tvrdšího kurzu. Zůstávala proto vůči změnám v Sovětském svazu opatrná a kladla stále důraz na zajištění bezpečnosti Západu. Leopoldo Nuti při analýze procesu rozhodování o umístění amerických raket středního doletu v Itálii po roce 1979 sice konstatuje, že konečný souhlas bývá vysvětlován italskými vnitropolitickými faktory, nicméně dokládá, že byl také výsledkem nové dynamiky italské zahraniční politiky, solidarity se Západem a odhodlání být spolehlivým pilířem Severoatlantické aliance.

Jedinou studii k problematice sovětského bloku a jeho rozpadu ve sborníku zpracoval Vojtěch Mastný pod příznačným názvem „Osvobodil Gorbačov východní Evropu?“ (*Did Gorbachev Liberate Eastern Europe?*). Autor se svým způsobem vlastně vyhnul jasné odpovědi. Kredit za pád komunistických režimů připsal celkem logicky obyvatelstvu těchto zemí. V závěru své studie však konstatoval, že změny sovětské bezpečnostní politiky byly nezávislé na vnitřním vývoji v regionu. Zastává názor, že likvidace vlastního strategického štítu z rozhodnutí Moskvy nebyla důležitá pro pád komunistických režimů a stejně tak že tento pád neměl vliv na rozklad sovětské vojenské moci a na rozpad Sovětského svazu jako takového. V této souvislosti by ovšem bylo zapotřebí dalších studií zaměřených na stav sovětského bloku a již jen stěží maskované konflikty a rozpory mezi politikou Moskvy na jedné straně a zájmy jednotlivých zemí bloku na straně druhé, jakož i na vliv reformní politiky Moskvy na obyvatelstvo východoevropských zemí a jeho politické postoje.

Obě recenzované publikace nemohly samozřejmě postihnout celou škálu problémů a otázek spojených s danou problematikou. V každém případě však měly věnovat pozornost konfliktům ve třetím světě, alespoň těm, jež přerostly v dlouhodobá ozbrojená střetnutí (válka v Afghánistánu, somálsko-etioipský konflikt, válka v Angole a jižní Africe a další) a ovlivnily vývoj a konec studené války. Nijak se tím však neumenšuje zásluha, že kromě neznámých materiálů přinášejí především řadu nových pohledů a interpretací, které nepochybně ovlivní a stimulují další výzkum. Již ta skutečnost, že se práce na nich zúčastnili autoři, kteří většinou náleží k nejlepším ve svém oboru, dokládá, že problematika studené války a jejího konce je stále vysoce aktuální.

Recenze

Hledání nových alternativ pro výzkum komunistických režimů

František Svátek

KOPEČEK, Michal (ed.): *Past in the Making: Historical Revisionism in Central Europe after 1989*. Budapest – New York, Central University Press 2008, x + 264 stran.

Sborník příspěvků přednesených na mezinárodním „workshopu“ Ústavu pro soudobé dějiny Akademie věd ČR v Praze v říjnu 2006 metodologicky představuje pokus o vymezení společné tematiky zemí v určitém geopolitickém prostoru – pojmově jej můžeme chápat jako „střední Evropu“ (odkazuje se k ní i v titulu), nebo snad spíše „středovýchodní Evropu“ – a rovněž společné tematiky komunistických režimů a vztahu k nim v historickém vědomí společností „postkomunistických“ zemí. Takto pojaté studium dovoluje komparaci a hledání shodných i rozdílných rysů, poskytuje ovšem také širokou škálu přístupů a možností volby specifických témat. V posledních letech je zřejmá tendence pozorovat a studovat především „kolektivní paměť“ o minulosti, téma pojmenované nepříliš šťastně jako „zvládnání minulosti“, s důrazem na „reprezentace komunismu“ ve vědomí společností těchto zemí, na odumírání ideologických koncepcí (ale také rezistenci proti tomuto procesu u některých společenských segmentů), na „stopy“ představ z komunistické či „totalitní“ minulosti, na mýty a rituály kdysi „zakládající“ totalitní ideologii, dnes již demontované, přesto stále ještě leckde přežívající.

I když nelze přitom pominout roli jakýchsi „akademických vědeckých správců“ obrazů a „vyprávění“ o minulosti, tj. historické vědy a jejich představitelů – historiků (a v tomto smyslu do velkého komplexu otázek a témat patří i dějiny historiografie jako vědy, jejích jednotlivých institucí i osobností), je zřejmé, že spektrum

aktérů a nositelů změn široce pojaté „kolektivní paměti“ je mnohem širší: zahrnuje především média, knihovny a knižní kulturu, umělecké instituce (zvláště divadlo, film a televizi), dnes také stále více celý „jiný svět“ internetových sítí, blogů a podobně. Vedle informačních technologií „moderní“ a „postmoderní“ doby pak nesmíme zapomínat také na tradiční oblast péče o „pozůstatky minulosti“ a tradice, jako jsou muzea a archivy i památková péče.¹ Sbírký cenných předmětů, umění a rarit vznikaly současně se zrodem evropských univerzit. Jejich postupná institucionalizace do soukromých i státních muzeí umožnila také vznik „druhé větve“ udržování historického vědomí a „historické tradice“, vedle univerzit a na nich pěstované „historické vědy“. Vzájemný poměr obou těchto „sektorů“ a jejich podíl na utváření historického vědomí společnosti, zejména od profesionalizace „historie jako vědy“ v 19. století, je však v jednotlivých zemích Evropy rozdílný. I na tom se podílela tvořivá i bořivá povaha „historické změny“.

Technologické a demografické změny společností ve 20. století radikálně proměnily možnosti komunikace mezi jedinci i skupinami a nesmírně zmožily i předpoklady vzniku „reprezentací“ či představ o minulosti a kolektivní „paměti“. Věda o minulosti – a nejen ona – ztratila mnoho na své autoritě (zčásti i v důsledku vlastní služebnosti v době diktatury) a historikové se dnes snaží vyrovnat s existencí „jiné pravdy“, zvláště o nedávné minulosti, kterou hlásají „amatéři“ a která je produkována zájmovými skupinami a politickými stranami, jež soupeří o moc a různými účelově konstruovanými komparacemi a metaforami často ovládají veřejný prostor daleko více než historikové. Téma sborníku je tak vysoce aktuální pro historiografii i pro politické debaty dneška a jednotlivé příspěvky vnášejí do diskuse cenné interpretace a kontexty.

Akademická historiografie, zvláště na univerzitách a ve vědeckých ústavech a společnostech, si začala intenzivněji všimnout problematiky „paměti“ teprve od osmdesátých let (měla ovšem své „předchůdce“ mezi sociálními psychology a sociology, ale i představiteli „nové historie“, proklamované zejména školou Annales a příbuznými proudy „kulturních dějin“, nejprve ve Francii a pod jejím vlivem po celé Evropě). Přenesení tohoto zájmu i na původně politologický a aktuálně politický problém pochopení a historického zařazení „komunistických režimů“ a poté „postkomunistických zemí“ bylo přirozeným důsledkem tohoto „gnoseologického“ vývoje evropské historiografie, jakmile nastal čas epochální změny – „pádu komunismu“. K uvedení náčrtu „určení místa“ teoretických východisek a konceptů autorů sborníku a při charakteristice dlouhodobé geneze dané problematiky by bylo možné uvést řadu odkazů, na něž ale v této recenzi není dost prostoru.

---

1 Ve stejném nakladatelství a stejné úpravě byla publikována k tomuto tématu jiná kniha: SARKISOVA, Oksana – APOR, Péter (ed.): *Past for the Eyes: East European Representations of Communism in Cinema and Museums after 1989*. Budapest – New York, CEU Press 2008, xix + 416 s.

Důležité pro inovační potenciál koncepce sborníku je, že propojuje starší zájem historiků o symbolický význam, legitimizační a mobilizační funkci veškeré „komemorace“ (vzpomínek, slavností, mýtů spjatých s historickými událostmi) s proměnami komunistických (či „totalitních“) společností a režimů v čase a také se spory sociálních skupin a institucí (nejen státu) o jejich interpretaci zvláště závažných událostí, které ideově, ale i emotivně hluboce zasáhly do sociální psychologie obyvatel. Druhý, „širší“ kontext témat sborníku spočívá v tom, že v něm nejde jen o vylíčení takovýchto sporů v „dlouhém čase“, ale vlastně o hledání „nových přístupů“ a paradigmat ke studiu komunistických režimů, jejich fungování, eroze a zániku, než dosud v širokém spektru věd včetně historiografie naprosto převládaly (například v teorii totalitarismu).

Sborník zužuje sice pozornost čtenáře na „historické hledisko“ studia komunismu (ovšem v triádě minulost–přítomnost–budoucnost!) a geograficky vzato na „lokální region“ střední Evropy, otevírá však cestu k dalším, „kulturněhistoricky“ orientovaným výzkumům komunismu. Pro širší výklad propojení problematiky paměti, historického revizionismu a „politiky historie“ s výzkumem komunismu je užitečné seznámit se s dalším projektem, který byl prezentován a zahájen na dalším „workshopu“ na půdě Ústavu pro soudobé dějiny Akademie věd ČR v Praze v listopadu 2007. Pražský ústav spolu s Centrem pro bádání o soudobých dějinách (*Zentrum für Zeithistorische Forschung – ZZF*) v Postupimi zde představil společný projekt „Socialistická diktatura jako svět smyslu: Reprezentace společenského řádu a proměny panství ve středovýchodní Evropě ve druhé polovině 20. století“.² Obě zasedání v Praze, z podzimu 2006 a 2007, sledovala společný cíl: ve shodě s vývojovými tendencemi evropské historiografie (včetně soudobých dějin) rozšířit zájem o čistě politické dějiny komunismu a „postkomunismu“ také na dějiny sociální – a nejnověji na dějiny sociokulturní.

Recenzovaný sborník obsahuje předmluvu editora, dvě statě obecného rázu (epistemologie, základní pojem „historický revizionismus“) a deset studií pojednávajících jednotlivé režimy a společnosti v zemích široce pojaté střední Evropy na „případech“, které jsou pro danou zemi a její historické vědomí důležité. Lze zde rozlišit pětici kategorií zemí: Českou republiku a Slovensko (respektive Československo), Polsko a Ukrajinu, Maďarsko a Slovinsko, Estonsko, Německo. Tedy: osm zemí – deset statí. Každá země je zastoupena jedním příspěvkem, nicméně dohromady dvě připadají na Česko a Československo (z doby první republiky) a na

---

2 Sozialistische Diktatur als Sinnwelt: Repräsentationen gesellschaftlicher Ordnung und Herrschaftswandel in Ostmitteleuropa in der zweiten Hälfte des 20. Jahrhunderts. Projekt je prezentován na webových stránkách Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR (www.sinnwelt.usd.cas.cz). Vstupní referát ředitele ZZF Martina Sabrowa na zmíněném pražském „workshopu“ byl pod názvem „Sozialismus als Sinnwelt: Sozialistische Herrschaftsdiktatur in kulturhistorischer Perspektive“ publikován v časopise *Potsdamer Bulletin für Zeithistorische Studien*, č. 40–41 (prosinec 2007), s. 9–23. Na následujících stranách (24–29) projekt představil Pavel Kolář.

Německo, jemuž je věnován jeden „vlastní“ příspěvek (pro bývalou NDR) a k tomu studie o „transferu“ Němců z poválečného Československa. Publikace obsahuje také náležitý vědecký aparát, charakteristiky autorů, jmenný a věcný rejstřík.

Vlastní recenzi začněme nejprve „epistemologií“, na níž spočívá koncepce „workshopu“ a sborníku. K jeho inovační hodnotě – ve srovnání s jinými konferencemi a publikacemi k tématu „paměti“ – nesporně patří velmi široce vymezený pojem „historického revizionismu“.³ Jak uvádí zejména studie izraelsko-kanadského filozofa a politologa Aviezera Tuckera, lze za „normální“ historiografickou revizi považovat neustálou změnu interpretací s objevením nových historických pramenů, ale i témat a metod. Od toho je nutné odlišit vědomou dezinterpretaci (falzifikaci) historie, většinou pod vlivem či diktátem státního „zájmu“ a ideologie. Může jít ale také o instrumentalizaci výkladů historie s cílem legitimizovat skupinové nároky (národa, náboženské komunity, regionálních společností a jiných sociálních skupin). Zatímco dosavadní zájem historiků patřil především „oficiální“ historiografii komunistických diktatur (ale i diktatur jiných), která měla sloužit k legitimizaci establishmentu, nebo nověji také historicko-politickému diskurzu „disidentských“ komunit v opozici, koncepce „workshopu“ a následného sborníku připomíná složitý sociální a kulturní komplex, v němž se také – jak píše v předmluvě Michal Kopeček (s. x) – spontánně vytvářejí revize působením společenských iniciativ vyrůstajících „zdola“ (*grassroot initiatives*). Rizikem takto pojatých studií o „historickém revizionismu“ by mohla být akceptace nihilistické teze historického relativismu: „každý má svou pravdu“, aneb – kupříkladu ve více teoretizujícím žargonu radikálního kritika tradiční epistemologie „historické vědy“ Franka Ankersmita – „historicita minulosti je pouhou pragmatickou konvencí či rétorickou figurou“ (tamtéž). S tímto rizikem lze se však vyrovnat jen kombinací teorie a obecných studií, epistemologie a paradigmat na jedné straně a základní báze „historikova řemesla“, tedy empirického studia jednotlivých případů, problémů a individuálních osudů, na straně druhé; jinak řečeno, hledáním (a nalézáním) rovnováhy mezi úzkou „faktografií“ a spekulativně založenými teoriemi, „modely“, generalizacemi (přejímanými často ze sousedních věd) – a ovšem především historikovou poctivostí, důkladností a přesností v práci. Žádný nový přístup nemůže vytěsnit starší, i třeba „jen faktografické“ studie a archivní výzkum. Každá inovace teorie a metodologie, je-li tak důkladně promyšlena jako ve stávajícím případě, je však potřebná.

Definici výchozího konceptu poskytují dvě obecně pojaté statě autorů Aviezera Tuckera a Vladimira Petroviče. Michal Kopeček je v předmluvě charakterizuje jako „obecný výklad epistemologického pozadí nejnovějšího historického revizionismu“ (jako nejstručnější popis obsahu to platí zvláště pro statě Tuckerovy). Obě se soustře-

3 Michal Kopeček k tomu v předmluvě uvádí (s. ix): „Mnohoznačný pojem historického revizionismu sloužil jako klíčové slovo a organizační nástroj workshopu ve významu, který propojuje státní a regionální příběhy ze střední Evropy a vede k novým interpretacím jejich hodnoty.“

ďují na „vztah mezi historickým výzkumem, politikou a populárním historickým vědomím“ (s. x). Tato charakteristika se zase více vztahuje na Petrovičovu studii o „zákonných hranicích historické interpretace“; Petrovič se také obecně zabývá zvláštním typem historického revizionismu v souvislosti s antisemitismem, totiž takzvanými popírači holokaustu, a tím velmi funkčně doplňuje některé statě v části sborníku věnované jednotlivým zemím a „případům“. Tuckerovy a Petrovičovy vývody jsou pak konkretizovány a diferencovány v druhé části sborníku, v *case studies*, kde se analyzují spory a debaty o minulosti a „paměti“ se zřetelem ke klíčovým událostem.

V maďarském případě jde o interpretace a mýty kolem „revoluce 1956“ (András Mink), v ukrajinské studii o trauma „hladomoru 1932/1933“ (Georgyi Kasianov), v česko-německé paměti o problematiku „odsunu“ Němců (Eva a Hans Henning Hahnovi) a o jeden historický mýtus přetrvávající z meziválečného Československa, který se stal objektem historiografických a politických sporů – o legionářskou tradici, zde však posuzovanou z pohledu české pravice a na příkladu biografie generála Rudolfa Medka (Katya A. M. Kocourek). Pro problematiku vytčenou dvěma úvodními příspěvky je ale mimořádně důležitá kapitola „estonská“ (Meike Wulf), věnovaná osudu *displaced persons* – občanům Estonska a jejich potomkům, lidem deportovaným po invazi sovětské armády v letech 1939 a 1940 do gulagů v SSSR, respektive uprchlíkům do exilu ve Švédsku a jinde, kteří se po pádu komunismu a obnově národního státu vraceli do vlasti (v níž se ovšem mezitím vytvořila silná minorita ruská, což má za následek citelné právní problémy i etnické napětí). Značný obecný dosah má také maďarský příspěvek (Ferenc Laczó), věnovaný vztahu morálního a politického využívání a zneužívání „historického revizionismu“ v „demokratickém Maďarsku“ po roce 1990, s velmi případným titulem „Mnoho moralistů a málo komunistů: Moralita a politika v postkomunistickém Maďarsku“. Pro obecné souvislosti „případových studií“ je důležitý také příspěvek německý (Ingo Loose), analyzující „zakládající mýtus“ státní ideologie Německé demokratické republiky, totiž oficiální historiografii „antifašismu“ a sám tento pojem, se specifickými konotacemi pro populární historické vědomí ve východním Německu i pro *Geschichtspolitik* státu, legitimující státnost NDR odkazem na komunistický antifašismus.

Studie polská obdobně spojuje případovou analýzu i obecný problém vztahu komunismu a antisemitismu na jedné tragické události v Polsku: v městečku Jedwabne v červenci 1941 došlo k antisemitskému pogromu, inspirovanému sice nacistickými okupanty, avšak s významným podílem, sympatiemi, či alespoň lhostejností v sousedství Židů žijících Poláků (Rafał Stobiecki). Debata historiků o ní proběhla teprve v letech 2001 až 2003 (a dosud je živá), poté co byla vyvolána knihou americko-polského historika Jana T. Grosse *Sousedé*.⁴ Na polském příspěvku

4 GROSS, Jan Tomasz: *Sąsiedzi: Historia zagłady żydowskiego miasteczka*. Sejny, Fundacja „Pogranicze“ 2000 (on-line verze knihy je dostupná na webové adrese www.pogranicze.sejny.pl/archiwum.jedwabne/ksiazka.pdf). V americkém vydání: *Neighbors: The Destruction of the Jewish*

a na studii manželů Hahnových o „odsunu“ a jeho interpretaci jako „etnické čistky“ v knize amerického historika Normana M. Naimarka lze nejlépe pozorovat propojení speciální a obecné problematiky historického revizionismu, neboť jde o problém pro komunismus a komunistické režimy ve střední Evropě zcela základní: souvislosti a propletení válečného a poválečného nacionalismu, komunismu a v mnoha případech i antisemitismu.⁵ „Slovenský“ příspěvek přednesl autor americký (Owen V. Johnson) a věnoval jej „postkomunistickému“ Slovensku a sporům historiků, publicistů, novinářů a politiků, kteří v konfliktech interpretací hledají a formují novou „národní paměť“.

Celkově řečeno je recenzovaný sborník originálním základem pro plodná mezinárodní srovnání a pro hledání nových přístupů ke studiu komunismu. Z hlediska faktografie a dílčích interpretací by ovšem bylo možné jednotlivé příspěvky kritizovat (zvláště kdyby se k nim vyslovili specialisté na jednotlivé země). Pokud jde o „české“ studie, v příspěvku Katji A. M. Kocourkové o legionářské tradici, do jisté míry „rehabilitujícím“ legionářskou pravici, a zvláště Rudolfa Medka, jde o oprávněnou reakci na jednostrannosti zejména starší literatury z padesátých až osmdesátých let, ke škodě věci však autorka mnohem méně bere v úvahu příspěvky historiků napsané po roce 1989.⁶

V závěru recenze pokládám za potřebné vrátit se k příspěvku editora Michala Kopečka, která asi může vyvolat nejvíce polemik svou aktuálností. V referátu s názvem „In Search of ‘National Memory’: The Politics of History, Nostalgia and the

---

Community in Jedwabne, Poland. Princeton (New Jersey), Princeton University Press 2001. Spory polských historiků i jejich celoevropský ohlas registruje Stobiecki bibliograficky ve své stati hlavně na s. 193, pozn. 2.

- 5 Naimarkova kniha *Plameny nenávisti: Etnické čistky v Evropě 20. století* (Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2006) byla již v tomto časopise recenzována (SVÁTEK, František: Genocidy a etnické čistky v komparativním pohledu. In: *Soudobé dějiny*, roč. 14, č. 2–3 (2007), s. 501–508); zároveň s tím zde vyšel přeložený příspěvek manželů Hahnových polemizující s Naimarkovými přístupy (HAHNOVÁ, Eva – HAHN, Hans Henning: Staré legendy a nové návštěvy „Východu“: O obrazech dějin Normana M. Naimarka. In: *Tamtéž*, s. 488–500). Naimarkovy teze v tomto smyslu kritizoval již před Hahnovými Jan Křen v obsáhlém článku v *Literárních novinách*, který je také důležitým příspěvkem k tématu „historického revizionismu“ a který jsem při psaní recenze na Naimarkovu knihu bohužel přehlédl (KŘEN, Jan: Odsun, vyhnání či etnická čistka? Na příkladu jedné knihy. In: *Literární noviny*, roč. 15, č. 35 (23.8.2004), s. 1 a 3; č. 36 (30.8.2004), s. 3.
- 6 Za vysloveně sporné až absurdní pokládám její zkratkovité charakteristiky Hradu a postojů prezidenta Masaryka, jako např. v tomto citátu: „Schůzky Hradu, jimž předsedal sám Masaryk (?), ovlivnily pozdější reflexe československé státnosti a politické ideologie meziválečného období“ (KOCOUREK, Katya A. M.: The Czechoslovak Legionary Tradition and the Battle Against the „Beneš Doctrine“ in *Czech Historiography: The Case of General Rudolf Medek (1890–1940)*, s. 97–128, zde s. 121, pozn. 7.) Pro celkový dojem ze sborníku však tyto nuance nejsou myslím podstatné.

Historiography of Communism in the Czech Republic and East Central Europe“ (s. 75–96) pojal „českou“ debatu v kontextu středoevropském i obecném.⁷ Kopeček sleduje danou problematiku již od svých univerzitních studií, své diplomové práce i doktorské disertace. Připomínám to proto, že podle mého mínění ani souvislost zájmu jak v disentu, tak na univerzitní půdě o „tradici“ a „paměť“ od šedesátých do osmdesátých let s dnes aktuální debatou není náhodná.⁸ Kopečkova studie má těžiště v analýze přítomného diskurzu: jak zacházet s fenoménem komunistické minulosti („zvládání minulosti“). Připomíná základní aspekty, kterých je třeba si povšimnout: Zaprvé je to fakt, že komunistické „dědictví“ působí v novém prostředí budování demokratické společnosti a ve střetu protikladných interpretací (a informací vůbec) o komunistické minulosti. Zadruhé, tento základní spor je komplikován českou zvláštností – existencí specifické „paměti“ roku 1968 („pražské jaro“ a jeho účastníci, jejich zkušenost a představy, které si dlouhodobě udržují).⁹ Ve srovnání s obdobnými problémy paměti v Německu (zvláště v bývalých regionech NDR), v Polsku nebo na Slovensku – ač se všude setkáváme s různě konstruovanými představami o minulosti, s „nostalgii“ po určitých „jistotách“ bývalého režimu – je tento rozdíl zřetelný. Třetí aspekt je vysloveně politicky vyhocený, neboť v podkapitole, kterou autor nazval „Paměť národa nového stylu“ (*National Memory New Style*, s. 87–92), rozebírá polemiky kolem založení ústavu, jenž měl původně nést název Ústav paměti národa.¹⁰ Na srovnávací studii vzniku a působení jednotlivých „národních“ „ústavů paměti“, která by do daného kontextu patřila,

---

7 S lehkou pozměněným názvem vyšla tato studie i v českém znění. Viz KOPEČEK, Michal: Hledání „paměti národa“: Politika dějin, nostalgie a české dějepisectví komunismu. In: *Dějiny – teorie – kritika*, roč. 4, č. 1 (2007), s. 7–26.

8 Michal Kopeček připravuje v rámci nového partnerského projektu ústavů pro soudobé dějiny v Praze a Postupimi habilitační spis s názvem „Svoboda a ‘autenticita’ jako alternativní návrhy vůči dominantním představám o řádu: Polsko, Maďarsko a Československo v letech 1970–2000“. Kontinuita témat recenzovaného sborníku a následného projektu je zde nejvíce zřetelná.

9 K tomuto tématu dlouhodobého působení událostí roku 1968 se vztahovaly i četné dosud nepublikované referáty z mezinárodní konference, která se konala v Praze v budově Senátu ČR v létě 2008, jakož i řada dalších „komemorací“ v době 40. výročí „pražského jara“.

10 Návrh byl koncipován podle vzoru již existujících ústavů v sousedních zemích. Ústav byl založen v lednu 2008 zákonem přijatým v Parlamentu ČR jako „Ústav pro studium totalitních režimů“ (změna názvu byla důsledkem pozměňovacích návrhů k textu návrhu zákona předloženého vládou). Kopeček v dodatečně připojené poznámce (č. 36, s. 95) připomíná, že tato část statě pochází z března 2007 a že ji ve zde otištěné podobě napsal uprostřed veřejné debaty a před parlamentním rozhodnutím o vzniku nového ústavu. Historikové spjatí s Ústavem pro soudobé dějiny (ale nejen oni) se v debatě o návrhu nového ústavu většinou vyjadřovali kriticky. Ve shodě s nimi Kopeček píše o projektu motivovaném novou verzí „politiky dějin“, „dynamicky se rozvíjející kulturou komemorace“ a z vědeckého hlediska „hluboce podezřelém z politického a kulturního antikomunismu a obnovení národního paradigmatu v historiografii“

a na porovnání jejich vědecké produktivity s „akademickými“ a univerzitními institucemi budeme asi ještě muset nějakou dobu čekat.

(s. 91). V citované poznámce ještě k celé debatě dodává, že „bez ohledu na změny (oproti původnímu návrhu zákona) hlavní argumenty předkládané studie, která se zabývá všeobecným průběhem historického diskurzu a jeho širším kulturním a politickým kontextem, si zachovávají svou platnost“ (s. 95). To potvrzují některé problematické výsledky široce se rozvíjející veřejné aktivity ústavu, jako byla publikace materiálu obviňujícího spisovatele Milana Kunderu ze spolupráce s komunistickými bezpečnostními složkami.

Recenze

Nové pohledy na nedávné dějiny středovýchodní Evropy

Jiří Vachek

MUELLER, Wolfgang – PORTMANN, Michael (ed.): *Osteuropa vom Weltkrieg zur Wende*. Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 2007, 418 stran.

Název sborníku, sestaveného z příspěvků mladých historiků, pocházejících převážně ze (středo)východní Evropy, který by se dal přeložit třeba jako „Východní Evropa mezi světovou válkou a revolucí“, se může ukázat jako lehce zavádějící. Do této „východní“ Evropy je totiž kromě Polska, Československa, Maďarska a Německé demokratické republiky zařazeno také Finsko a Rakousko. Jak z obsahu sborníku vyplývá, tato „východní“ Evropa je zároveň definována jako území, které bylo bezprostředně dotčeno vlivem komunistické ideologie. A přestože se v úvodu mluví o „středovýchodní Evropě“, jsou všechny zde pojednáváné země subsumovány pod stále používaný pojem *Osteuropa*.

Na počátku byla setkání mladých historiků pořádaná Historickou komisí Rakouské akademie věd, která měla za cíl umožnit těmto badatelům prezentovat jejich aktuální projekty týkající se nejen kulturních či duchovních dějin středo- a východoevropského prostoru, ale také dějin všedního dne či některých aspektů politických dějin. Celkem osmnáct příspěvků (z toho čtyři jsou v angličtině) se věnuje převážně společenským a kulturním tématům v padesátileté historii Německé demokratické republiky, Polska, Československa, Jugoslávie, Maďarska, Rakouska, Finska a Sovětského svazu. Tím je dáno i tematické sepětí většiny textů s fenoménem komunismu (jen čtyři příspěvky se zabývají tématy spojenými s obdobím

nacismu). Chronologicky vzato, první příspěvek se věnuje identitě maďarských Židů na původně rumunském území mezi lety 1940 a 1944, zatímco poslední dva články rozebírají dědictví této padesátileté historie a její dopady v devadesátých letech minulého století. Editoři se podle vlastních slov snažili představit některé z aspektů minulosti, jež byly dle jejich mínění dosud opomíjeny. Příkladem může být znovuosidlování pohraničí po roce 1945, poválečná filmografie v Jugoslávii či podoba maďarského Sztálinvárose (dnes Dunaújváros). Vedle těchto průkopnických studií obsahuje sborník příspěvky k tématům, která jsou již badatelsky více či méně zpracovaná, jako je vztah Československa a Vatikánu po roce 1945 či typologie násilných akcí v Jugoslávii mezi lety 1944 a 1946.

Příspěvky jsou rozděleny do čtyř hlavních bloků. První oddíl „Holokaust, vyhnání a uchopení moci“ obsahuje čtyři články, které se zabírají událostmi mezi lety 1940 a 1950. Druhá část s názvem „Komunismus a lidová demokracie“ se z naznačené perspektivy vrací do padesátých a šedesátých let ve východním bloku a rozebírá kulturu, propagandu a vztahy mezi elementy moci. „Krise a příznaky rozpadu“ je název dalšího bloku, jehož šest příspěvků se soustředí na mezníky dějin zemí sovětského bloku, jako byly roky 1956, 1968 a období po nástupu Michaila Gorbačova k moci. Zejména studie o vztazích Československa a Moskvy ve druhé polovině osmdesátých let může vzbudit zájem českého čtenáře. Dva příspěvky v poslední části sborníku se nakonec věnují „porevolučním“ dozvukům bouřlivé minulosti zemí středovýchodní Evropy, kterou čtyřicet let komunismu pouze překrylo.

Recenzent sotva může představit každou jednotlivou stať sborníku, pokusím se proto alespoň upozornit na (podle mého soudu) nejzajímavější přístupy a závěry, k nimž autoři dospěli. Zdejšího čtenáře zřejmě upoutá kapitola pojednávající v širších souvislostech o osidlování českého pohraničí v letech 1945 až 1950 z pera švýcarského historika Adriana von Arburga, který na toto téma vydal již několik závažných příspěvků. Autor upozorňuje, že západní historikové se dosud věnovali výhradně odsunu Němců z Čech a Moravy, kdežto znovuosidlování pohraničí zůstalo stranou jejich pozornosti.¹ Na české straně hranic vzniklo naopak velké množství odborných příspěvků, ty však nejsou systematicky shrnuty v syntézu či monografii. Přínos studie švýcarského historika spočívá mimo jiné v tom, že objasňuje lokální mocenské vztahy a proces budování vlivu Komunistické strany Československa v pohraničí, která těžila ze znárodnování a konfiskace „nepřátelského majetku“. Kromě již dosti známých etap „divokého“ a organizovaného odsunu Němců upozorňuje von Arburg i na zpětnou migraci neboli návrat českých kolonistů zpět do vnitrozemí. Tento migrační proud vyvrcholil po únorovém převratu a následných

---

1 Mezitím však vyšla na toto téma monografie mladého německého historika Andrease Wiedermanna „*Komm mit uns das Grenzland aufbauen!*“ *Ansiedlung und neue Strukturen in den ehemaligen Sudetengebieten 1945–1952* (Essen, Klartext 2007). Viz recenze v minulém čísle tohoto časopisu: BALCAR, Jaromír: Důkladná německá práce o poválečném osidlování pohraničí. In: *Soudobé dějiny*, roč. 15, č. 3–4 (2008), s. 755–757.

politických „čistkách“ v roce 1948 (mezi květnem 1947 a březnem 1950 byl počet kolonistů, kteří opustili pohraničí, o devadesát tisíc větší než těch, kteří se zde usadili). Celkový počet migrujících osob v pěti poválečných letech na uvedeném území dosáhl podle autora pěti a půl milionu, přičemž etnická a sociální skladba těchto obyvatel byla značně pestrá (jednalo se o sudetské Němce, Čechy žijící v pohraničí před rokem 1938, Němce evakuované do Protektorátu Čechy a Morava před bombardováním, utečence z východu a konečně nelze zapomenout na stovku tisíc válečných zajatců a další desetitisíce totálně nasazených Čechů).

Maďarský historik Sándor Horváth vykresluje obraz života v „maďarském Stalingradu“ jménem Sztálinváros, který měl být vzorovým socialistickým městem. Čtenáře pocházejícího z regionu středovýchodní Evropy nepřekvapí popis urbanistického plánu města; ostatně o architekturu v tomto článku ani tolik nejde, autor se spíš snaží přiblížit všední den jeho obyvatel. Pozornost si zaslouží tvrzení, že Sztálinváros vlastně ztělesňoval maďarský komunismus. Na jedné straně byl (či spíše měl být) „výkladní skříň“ režimu, na druhé straně však vyvolával spíše negativní asociace, od nehospodárné výstavby přes nekonceptnost, plýtvání a špatnou infrastrukturu až po ziskuchtivost a rozbujelou kriminalitu. Autor si všímá hlavně oficiálního mýtu Sztálinvárose, který zahrnoval nejen typické propagandistické atributy komunistických režimů v padesátých letech, jako byla práce kolektivu, vysoké nasazení, „heroické výkony“ stachanovců a podobně, ale i „nového člověka“ vyrůstajícího v tomto městě, který se měl stát vzorem komunistické morálky. Obyvatelé „maďarského Stalingradu“ se kupříkladu měli vyhýbat pokušení trávit čas v restauracích a lokálech a místo toho se měli vzdělávat doma poslechem rozhlasu či vyhledávat kulturní zážitky v kině. Ženy neměly tolik stavět na odívání svou fyzickou krásu (malování nehtů či barvení vlasů propaganda nedoporučovala, k celkové péči mělo stačit jakostní mýdlo), ale hlavně měly podporovat své muže v práci.

Možná je ke škodě tohoto jinak velmi zajímavého příspěvku, že se nesnaží rozvíjet podnětnou myšlenku o Sztálinvárosi jako „zmenšenině socialismu“. Je možné, aby se analýza města s celým jeho vývojem, členěním, funkcemi a obyvatelstvem stala metodologickým vodítkem k interpretaci komunistického režimu a společnosti? A nemůže historie jednoho města v promyšleném podání posloužit jako dějiny socialismu „v kapesním vydání“? V každém případě Sándor Horváth naznačil další cestu, kudy by se mohl ubírat výzkum období komunismu ve střední Evropě.

Pozornost si zaslouží také studie shrnující vztahy Sovětské okupační zóny Německa a pozdější Německé demokratické republiky s Československem až do roku 1969. Volker Zimmermann, autor monografie o dějinách sudetských Němců mezi nacistickým zábořím Sudet a koncem druhé světové války,² který působí

---

2 ZIMMERMANN, Volker: *Sudetští Němci v nacistickém státě: Politika a nálada obyvatelstva v říšské župě Sudety (1938–1945)*. Praha, Prostor – Argo 2001. Viz ŠAFAŘÍK, Petr: Horliví nacisté, nebo oběti režimu? Vynikající práce o sudetských Němcích za druhé světové války. In: *Soudobé dějiny*, roč. 9, č. 2 (2002), s. 314–319.

na univerzitě v Düsseldorfu, zde upozorňuje na dosud málo probádané kapitoly ve vztazích mezi dvěma ekonomicky nejpokročilejšími socialistickými zeměmi. Dosavadní výzkum se zaměřoval výhradně na události významné pro obě země, případně byl dobově ideologicky podbarvený. Autor člení poválečné čtvrtstoletí ve vzájemných vztazích do pěti period: opatrné přibližování (1945–1949), navázání vztahů (1949–1956), jejich rozvoj (1956–1962), počínající odcizení (1962–1967) a konflikt (1967–1969). Čtenář tak získává ucelený obraz vývoje a pochopí i kořeny rigidity východoněmeckého režimu, přetrvávající až do jeho pádu. Stát, který vznikl na troskách poražené třetí říše a jehož existenci garantovala Moskva, zřejmě musel sám sebe prezentovat jako zemi nejoddanější marxisticko-leninské ideologii. Z toho důvodu musela být vládnoucí Jednotná socialistická strana Německa nervózní, pokud blízký spojenec a soused svými pokusy o reformu *de facto* zpochybňoval základy, na nichž vybudovala své panství. Změny v Československu od první poloviny šedesátých let sledovalo východoněmecké vedení s nedůvěrou a začalo své soudruhy v Praze napomínat. Vzájemné odcizování vyústilo až v otevřenou roztržku za „pražského jara“ a v přípravu na účast NDR při invazi do Československa v srpnu 1968. Vzájemné role obou zemí se tak po pětadvaceti letech obrátily: Československo, které se po válce vůči NDR chovalo jako vítěz, se nyní stalo „zlobivým dítětem“, a bylo to východní Německo, které získalo punc „vítěze“ a oddaného následovníka leninských ideálů. Cena za tuto politiku nebyla zanedbatelná – Honeckerův režim se zdiskreditoval před vlastními občany, což dokládaly mimo jiné plakáty protestující proti invazi, vylepované v mnoha východoněmeckých městech. Také styky mezi Československem a NDR, pracně budované v minulých desetiletích, utrpěly vážnou újmu a musely být v následujících letech obnoveny.

Volker Zimmermann shrnuje, že ve všech fázích vztahy mezi oběma zeměmi více či méně zatěžovala nedůvěra pramenící z nedávno minulých událostí. Za pozornost stojí také jeho postřeh o velmi přísných hraničních kontrolách, které dávaly každému československému a východoněmeckému občanovi na srozuměnou, že ačkoli oficiální politikou Prahy a Berlína je sbližování a spolupráce, pro běžný život to nemusí mít žádný význam. Autor tak mimoděk souzní se závěry statě o „maďarském Stalingradu“, kde Sándor Horváth upozorňuje na obdobné rozpory mezi oficiální propagandou a realitou všedního dne. V této souvislosti je možné si položit otázku, zda nenastal čas začít se systematickým rozbořením komunistické propagandy a jejím srovnáváním se skutečností. Jednou z pohnutek by mohla být selektivní kolektivní „paměť komunismu“. V historickém povědomí mladších generací zůstávají maximálně vzpomínky na všeobecný nedostatek zboží, zatímco vnímání rozporů mezi oficiálně garantovanými právy a jejich prakticky soustavným porušováním mizí. O veřejné informovanosti a diskusi, kterou režim oficiálně zaručoval, si občané mohli nechat jen zdát, stejně jako o „vnitrostranické demokracii“ v jim vládnoucích stranách.

To dokládá Manfred Mugrauer v pojednání o interakcích mezi Komunistickou stranou Rakouska a Sovětským svazem v roce 1956. Podle autora rakouští komunisté (ačkoli byli bezesporu disciplinovaní) utrpěli velký šok, poté co byla v roce 1955 uzavřena Státní smlouva zakotvující rakouskou neutralitu a odchod cizích

vojsk. Právě na sovětskou armádu rakouští komunisté spoléhali při plánovaném převzetí moci, které se po jejím odchodu zcela vzdánilo reálným možnostem. Slabost této nepočetné strany se ještě prohloubila, když Nikita Chruščov na dvacátém sjezdu Komunistické strany Sovětského svazu odsoudil „kult osobnost“. Počínající kritiku ve straně její vedení zakázalo, aby se komunisté před parlamentními volbami nejevili nejednotní. Po katastrofálním volebním neúspěchu v květnu 1956 však nabrala vnitrostranická diskuse obrátky. Vedení se ocitlo „na tapetě“ za nekritický postoj vůči Moskvě, přílišnou byrokratizaci, rozchod s Jugoslávií a potlačování kritiky z vlastních řad – tedy za věci, které by se daly vyčítat každé satelitní komunistické straně. Rakouští komunisté, kteří se pak zpočátku nemohli sjednotit ani na postoji k maďarské revoluci na podzim 1956, jednoduše dopláceli na to, že jsou centrálně řízenou stranou v demokratické společnosti. Narozdíl od ostatních stran museli vždy čekat na pokyny z Moskvy, což znesnadňovalo jejich činnost.

Se závěrečným oddílem sborníku se čtenář přenesení do nedávno žité postkomunistické minulosti devadesátých let. Florian Bieber, působící na univerzitě v Kentu, rozebírá debaty srbské intelektuální veřejnosti po roce 1990. Do převážně nacionalisticky orientované rozpravy vnesly výraznější stopy sebereflexe až katastrofální neúspěchy agresivní politiky režimu Slobodana Miloševiče – zánik republiky Srbská krajina po prohrané válce s Chorvatskem a nucené vyklizení Kosova po intervenci Severoatlantické aliance. Skutečný přelom přišel na podzim roku 2000 s pádem Miloševiče, kdy začala být srbská veřejnost teprve konfrontována s otázkou odpovědnosti za válečné konflikty a zločiny po rozpadu Jugoslávie. Druhý příspěvek z pera Catherine Horelové mapuje renesanci židovství a restituci židovského majetku v České republice, Maďarsku a na Slovensku po zhroucení komunistických režimů. Přínosný je zejména v tom, že shrnuje problémy spojené se znovuoobením činnosti židovských obcí a majetkovými restitucemi, jako je zdoluhavé schvalování restitučních zákonů v parlamentech či vyjednávání o navrácení zcizených uměleckých děl z domácích, a především zahraničních sbírek (tento problém pocítují v největší míře Židé v Maďarsku, kterým dodnes nebyla navrácena většina cenností odvezených Rudou armádou).

Recenzovaná publikace dokládá to, co zájemci o historii středovýchodní Evropy vědí už dávno: poválečné dějiny tohoto regionu jsou dosud částečně nepopsanou stránkou a celkově k jejich hlubšímu poznání přispělo poměrně málo mladých společenských vědců, kteří komunismus zažili jen jako děti. Rakouský sborník s mezinárodní autorskou sestavou, který má tento deficit snížit, plní svůj účel s přehledem. Z většiny příspěvků vyplývá to, co bude nutné v následujících desetiletích stále častěji připomínat nastupujícím generacím – tedy rozpor mezi realitou a ideologií, který byl symptomatický pro celé období komunismu. Hesla jako „bratrská spolupráce“, „lidová demokracie“, „boj za mír“ a podobně maskovala utlačovatelkou podstatu režimu, jeho neúspěchy a tíživou realitu všedního dne.

Recenze

O životní úrovni a politické legitimitě ve třech německých režimech

Ondřej Picka

STEINER, André (ed.): *Preispolitik und Lebensstandard: Nationalsozialismus, DDR und Bundesrepublik im Vergleich*. Köln/R., Böhlau 2006, 224 stran.

Předkládaný sborník si klade za cíl zodpovědět otázku, jakým způsobem byly v nacistickém Německu, v Německé demokratické republice a ve Spolkové republice Německo regulovány ceny, kriticky přezkoumat oficiální údaje o nákladech na život a na tomto základě zhodnotit vývoj životní úrovně v těchto třech režimech a státních útvarech. Skladba sborníku ovšem není zcela typická, spíš připomíná spoluautorskou monografii na dané téma. Kromě úvodu totiž sestává z pouhých čtyř kapitol z pera jednoho autora a dvou autorek. Editorem a hlavním autorem je profesor André Steiner, vedoucí oddělení hospodářských a sociálních převratů ve 20. století v Centru pro bádání o soudobých dějinách (*Zentrum für Zeithistorische Forschung – ZZf*) v Postupimi. Steinerovi náleží více než poloviční autorský podíl na publikaci, neboť vedle úvodu sepsal první a poslední studii. V úvodním textu představuje zkoumaný problém a užití metody a nabízí rovněž stručný historický přehled státní politiky regulace cen a jejích možných nástrojů. Následují tři případové studie věnované třetí říši, východnímu a západnímu Německu. Po Steinerovi jsou dalšími autorkami americká historička Jennifer Schevardová z Centra pro střední a východní Evropu Nadace Roberta Bosche, která se jinak zabývá hlavně dějinami Československa, česko-německých vztahů a postkomunistickou transformací střední Evropy, a Steinerova kolegyně z postupimského centra Irmgard Zündorfová. Závěrečný Steinerův příspěvek shrnuje závěry případových studií a porovnává analyzované systémy ceno-

vé regulace. Člení se přitom do kapitol podle jednotlivých kritérií komparace (role cenové regulace v hospodářském systému; cíle, instituce a nástroje regulace; vztah regulace cen k regulaci konzumu; důsledky regulace pro vývoj cen a životní úroveň). V publikaci nechybí seznam zkratk a rozsáhlá bibliografie.

Základní výzkumný problém, který si jmenovaná autorská trojice stanovila, byl nepochybně nosný i pro dějiny komunistického režimu v Československu. Jde jí totiž o to prozkoumat vazbu mezi vývojem životní úrovně a úspěšností politiky cenové regulace na jedné straně a snahou panujících režimů o svou legitimizaci na straně druhé. Vychází přitom z hypotézy, že „legitimita, která je přisuzována hospodářskému a politickému systému, závisí sice nejen, ale do značné míry přece, na materiální situaci obyvatelstva“.¹ Zajímá ji tedy, do jaké míry se tři německé režimy snažily ke své legitimizaci přispět regulací cen a jak v tom byly úspěšné (respektive jak je z tohoto hlediska hodnotilo obyvatelstvo).

U každého ze studovaných režimů se autoři zaměřili pouze na určitou periodu. Svůj postup přitom dostatečně a většinou i přesvědčivě osvětlili. Pro třetí říši zdůvodnil André Steiner ohraničení rokem 1939 argumentem, že válečné hospodářství nelze srovnávat s ekonomikou v době míru, jak o do organizace, tak zejména hospodářských výsledků. Stanovení hranice roku 1963 u Spolkové republiky je sice trochu umělé a sama autorka Irmgard Zündorfová upozorňuje, že tehdy nenastal nějaký přelom. Od počátku šedesátých let cenová regulace v SRN ztrácela na významu; ve většině odvětví zmizela, naopak v zemědělství přetrvávala a brzy poté byla evropeizována. Rok 1963 byl vybrán jako symbolický mezník s ohledem na odchod Ludwiga Erharda, který hrál klíčovou úlohu v diskusích o cenové regulaci a byl hlavním architektem západoněmeckého hospodářského systému, z funkce ministra hospodářství.

Problematictější muselo být stanovení časového limitu pro Německou demokratickou republiku, neboť její hospodářský systém včetně uměle nastavených cen existoval s drobnými úpravami až do roku 1989. Nabízí se otázka, zda analýza omezená pouze na část tohoto období může být dostatečně průkazná. Jennifer Schevardová se rozhodla výklad ukončit rokem 1961, kdy byla vybudována Berlínská zeď, tato událost však měla pro hospodářský vývoj pouze zprostředkovaný význam. Zvolený okamžik ovšem dává smysl z hlediska hlavního výzkumného záměru, tedy sledování souvislosti mezi vývojem cenové hladiny a snahou režimů o vlastní legitimizaci. Schevardová uvádí, že stavbu zdi je možné považovat za konec fáze stabilizace východoněmeckého režimu, a právě v takové situaci byla otázka legitimizace velmi aktuální. I třetí říše a Spolková republika se ve studovaných obdobích nacházely v podobné vývojové fázi. Charakteristický pro ni byl rychlý hospodářský růst, následující po letech krize (v případě třetí říše velká hospodářská krize, u SRN a NDR poválečný rozvrat), a zároveň potřeba sebelegitimizace nově etablovaných režimů (s. 16). Touto volbou optiky tak autoři vytvářejí předpoklad vzájemného plodného srovnávání tří německých režimů.

---

1 STEINER, André: Einleitung: Staatliche Preispolitik und ihre historische Wurzeln, s. 16.

Bohužel se tento záměr, vyjádřený i v názvu sborníku, daří naplnit jen v závěrečném Steinerově příspěvku. Jednotlivé případové studie předkládají chronologický výklad s množstvím podružných detailů, místo aby zdůraznily komparativní prvky ve vývoji systému cenové regulace v nacistickém, komunistickém a demokratickém Německu. Teprve tato perspektiva by totiž také umožnila odhalit, v čem byly jejich mechanismy regulace cen specifické. Zkoumané případy jsou přitom natolik odlišné, že při jejich detailním popisu se vytrácí společná podstata, a absence důrazu na srovnání vyvolává pocit nekompaktnosti celého svazku. K roztržitosti přispívá i výrazně odlišný způsob výkladu a členění příspěvků. Zatímco Steiner a Zündorfová kombinují chronologické a tematické hledisko, Schevardová svůj příspěvek strukturuje čistě chronologicky. Zarážející je i rozsahová disproporce: přestože všechny tři případové studie mají z hlediska řešeného problému stejnou váhu, stať věnovaná nacistickému režimu je výrazně nejdější.

Na pováženou je, že se sborník dostatečně nevěnuje ani hledání odpovědi na stěžejní otázku po vztahu regulace cen a legitimacy režimu. Případové studie ji téměř nezmiňují, explicitně se s tímto problémem ale nevypořádává ani Steinerův závěrečný komparativní příspěvek. Na několika místech se k němu sice vrací, avšak nenabízí ucelenou shrnující odpověď. Tomuto údajně klíčovému bodu zájmu přímo nevěnuje žádnou z podkapitol, jež osvětlují jednotlivá kritéria komparace. Autoři práce bohužel nezaměřili svou pozornost ani na možné prvky systémové a personální kontinuity mezi regulací cen ve třetí říši a obou poválečných německých státech. Tento aspekt by byl bezesporu při porovnávání všech tří systémů zajímavý a důležitý. André Steiner pouze v závěrečném příspěvku upozorňuje, že je nutné si tuto otázku položit, nijak na ni ale neodpovídá (s. 173).

Naopak je třeba ocenit přínos práce pro studium vývoje životní úrovně za nacistického režimu a v NDR. Zde se ovšem objevují metodologické problémy, které si autoři uvědomují (s. 17). Jednak není možné vycházet z údajů o životní úrovni poskytovaných oficiálními institucemi, protože ty nejsou v nedemokratických režimech spolehlivé, jednak výše životní úrovně chápaná jako korelát reálného příjmu nezohledňuje některé jevy, jež v případě těchto režimů mají na životní úroveň zásadní vliv: například nízkou kvalitu zboží, jeho omezený sortiment či přidělový systém. Zatímco u skutečných příjmů obyvatelstva mohli autoři vycházet z existující odborné literatury, životní náklady museli rekonstruovat sami. Podařilo se jim vzít v úvahu skutečné ceny a nedostatkovým zbožím vynucené proměny struktury spotřebního koše díky tomu, že vycházeli z dobových statistických průzkumů o výdajích domácností (s. 18). Steiner však upozorňuje, že výpovědní hodnota takto získaných údajů je omezená a lze je použít pouze orientačně, navíc nižší kvalitu zboží nebylo možné do kvantitativního srovnání zahrnout. Přesto aplikace metody, kterou André Steiner prezentoval již dříve,² na třetí říši a východní Německo v rámci rozsáhlejšího výzkumu je jednoznačným vědeckým přínosem.

---

2 TÝŽ: Zur Neuschätzung des Lebenshaltungskostenindex für die Vorkriegszeit des Nationalsozialismus. In: *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte / Economic History Yearbook*, č. 2. Köln/R., Universität zu Köln 2005, s. 129–152.

Studie vychází z úctyhodného množství odborné literatury – bibliografie na konci knihy obsahuje téměř čtyři sta titulů. Autoři provedli rovněž velmi důkladný archivní výzkum; to se týká především Steinera, který upozorňuje, že k problematice cenové regulace za třetí říše zatím neexistuje dostatečná literatura, zatímco u zbývajících dvou témat je situace lepší. Studie se opírají o oficiální (i interní) dokumenty úřadů na spolkové, zemské a regionální úrovni, v případě třetí říše a NDR pak také o materiály vládnoucích stran. Většina těchto písemností je uložena ve Spolkovém archivu v Berlíně, autoři však prozkoumali i fondy zemských archivů a pracují rovněž s edicemi.

Je překvapivé, že publikace z oboru hospodářských dějin není vybavena téměř žádnými tabulkami, grafy a schématy. V knize nalezneme pouze tabulku srovnávající hrubý domácí produkt, náklady na život, výdělky a míru konzumu v jednotlivých sledovaných režimech. Absenci těchto pomůcek je snad možné dát do souvislosti s rezervovaným vztahem autorů ke zdůrazňování hlavních výkladových linií v textu. Využití schémat při charakterizaci systémů regulace cen v třetí říši, NDR a Spolkové republice v padesátých letech, s jejich shodnými či odlišnými prvky, by však posílilo komparativní závěry: Za třetí říše byly zachovány tržní mechanismy, vláda ale již od roku 1933 praktikovala regulaci cen. Ta se zpočátku vztahovala na potraviny a zboží základní spotřeby (konkrétně textil), postupně se rozšiřovala na další oblasti a od roku 1936 byly regulovány všechny ceny. Naopak v Německé demokratické republice tato klasická regulace existujících cen *ex post* vůbec neexistovala, protože cílem režimu bylo odstranit tržní mechanismy. Ceny byly fakticky regulovány *ex ante* – dopředu plánovány a určovány státními institucemi. Rozhodující pro jejich stanovení byly náklady na produkci, zatímco faktory jako dostupnost či kvalita zboží hrály minimální roli. Ve Spolkové republice se v duchu ordoliberalismu a sociálně-tržního hospodářství kladl důraz na tržní síly a cenu jako veličinu vytvářenou vztahem nabídky a poptávky. Stát neměl zasahovat do tržních procesů, jen nezávisle na nich zmírňovat sociální rozdíly. Regulace cen zde tedy byla anachronismem a výjimkou z pravidla. V prvních letech po vzniku Spolkové republiky byly regulovány ceny potravin (do roku 1950), bydlení (do roku 1963) a dopravy. Vedle toho byly od roku 1950 regulovány ceny agrárních produktů – stát zasahoval do trhu, aby snížil a později naopak zvýšil jejich cenu.

Vztah legitimacy politického režimu a regulace cen hrál důležitou roli v nacistickém Německu. Nacisté považovali stabilitu cen z hlediska popularity režimu za velmi důležitou. Jejich nejvyšší hospodářskou prioritou však bylo zbrojení a budování autarkní ekonomiky, které výrazně přispívalo k růstu inflace. To bylo s cílem stability cen v rozporu, takže cenová regulace jen brzdila negativní efekty. Dá se přitom říci, že nacistický režim byl ve využívání svých hospodářských výsledků k vlastní legitimizaci úspěšný. Paradoxně však ve skutečnosti reálné příjmy v předválečném období vzrostly jen nepatrně a válečné přípravy způsobily nedostatky na trhu. Přesto obyvatelstvo svou ekonomickou situaci ve srovnání s obdobím hospodářské krize hodnotilo pozitivně.

Východoněmecké vedení připisovalo vyšší spotřebních cen menší důležitost. Zejména v prvních letech mu nejvíce záleželo na vybudování základny těžkého prů-

myslu, který měl podle představ tamních hospodářů teprve v budoucnu umožnit zvýšení životní úrovně. Větší pozornost vývoji spotřebních cen věnovala Jednotná socialistická strana Německa až po povstání v roce 1953, protože jednou z jeho příčin byl právě vzestup cen. V následujících letech, kdy se čím dál výrazněji projevovaly rozdíly v životní úrovni mezi NDR a SRN, východoněmecký režim cenovou politiku více užíval k zajištění legitimacy u obyvatel. Zaostávání v šíři a kvalitě nabídky kompenzoval poukazováním na stabilní ceny. Rozmanitost a dostupnost zboží však byla stále důležitější a režim nedokázal svou hospodářskou politiku využít k získání širší podpory veřejnosti.

Ve Spolkové republice měly zavedené regulace – či regulace ponechané v platnosti i po měnové reformě – zprvu pouze sociální účel. S tím, jak se blížila doba jejich možného zrušení, se však tato otázka stále více politizovala. Regulace nebyly posuzovány jako nástroj legitimizace politického či hospodářského systému, ale s ohledem na vliv na popularitu Adenauerovy vlády. Obyvatelstvo nehodnotilo politiku vlády zpočátku příliš příznivě. Po zkušenosti velké hospodářské krize a poválečného kolapsu bylo vůči tržním silám skeptické a sebeomezování vlády ve vztahu k zásahům do trhu vnímalo s nedůvěrou. Tu otupil až silný hospodářský růst. Cenová politika tak vzhledem k oblíbenosti či prestiži vlády sehrávala spíše negativní úlohu a byla posuzována jako nedostatečná.

Recenzovaná publikace je ambiciózním vědeckým projektem, některým svým cílům však nedokáže dostát. Lze jí vytknout nedostatečnou argumentaci a nezodpovězení hlavní vytyčené otázky po vztahu mezi politikou regulace cen a úsilím politického režimu o vlastní legitimizaci. Kniha však nabízí výborný přehledový materiál. Autoři na základě znalosti širokého spektra odborné literatury a velkého množství archivních pramenů detailně popisují fungování mechanismu regulace cen u tří zkoumaných politických režimů. Po následujících několika let bude tato publikace nepostradatelným pomocníkem pro zájemce o studium daného tématu.

Anotace

BLÁHOVÁ, Kateřina – SLÁDEK, Ondřej (ed.): *O psaní dějin: Teoretické a metodologické problémy literární historiografie*. Praha, Academia 2007, 230 s.

Předložený sborník soustředil příspěvky, které zazněly na kolokviu Ústavu pro českou literaturu Akademie věd ČR, v. v. i., konaném v Praze ve dnech 31. ledna a 1. února 2006. V úvodu konference zazněly dva stěžejní příspěvky, které také byly postaveny v čelo sborníku. Nejprve se Petr Čornej zamyslel nad křížovatkou české literární historie, nutící v současnosti zvažovat šíři jejího tematického „rozkročení“. Cenné je, že dilemata oboru postavil do kontextu teoretických a metodologických problémů provázejících vývoj historiografie jako celku. Uvažoval zvláště o otázce takzvané noetické skepse a stranou neponechal ani letité metodologické spory české historiografie. Narozdíl od Petra Čorneje, který si dovilil jistý nadhled nad problémy oboru, přináší příspěvek Pavla Janouška pohled takřkajíc „zevnitř“. Zračí se v něm možná i osobně ne zcela bezbolestné vnímání či pocitování krize literárněvědní disciplíny, jejíž příznaky spatřuje autor především v dominanci teoretických paradigmat jako závazných instrukcí, v určité ztrátě předmětu literární historie a ve znejistění jejích metod. Podobný trend pokládá Janoušek za smrtící a požaduje „vrátit se ke kořenům, k samým základům vymezení oboru“ (s. 41). V souladu s tím navrhuje vnímat

literární historii především jako „kreativní paměť určitého společenství“ (s. 54).

První tematicky sevržený blok příspěvků je věnován problémům teorie vyprávění (naratologie) a jejího místa v literární historii. Tomáš Kubíček s výslovným odkazem na pražský strukturalismus uvažuje o historiografii jako způsobu komunikace o dějinách, přičemž se zabývá otázkou subjektu poznání (a individuální intencionality) a smyslu jako hodnotové kategorie. V příspěvku Aleše Hamana nalezneme zamýšlení nad narativitou v beletrii a v historiografii. Nikoli nekriticky autor rozebírá především koncepcie francouzského hermeneutika Paula Ricœura. Ve svižně napsaném eseji dává Alice Jedličková krizi teorie vyprávění do souvislosti především s rozporem mezi dějinami idejí a dějinami institucí. Blok příspěvků věnovaných narativní teorii zakončuje článek Dobromira Grigorova, který v historické retrospektivě vyjasňuje vzájemné vztahy mezi pojmy „čtenář“ a „literární historie“.

Následující tři příspěvky náležejí do tematického bloku věnovaného proměnám historiografie a literární historie. Jan Randák v brilantním eseji nastoluje problematiku umělecké povahy historikovy práce. Podle jeho názoru smysl fakt zachycených v pramenech vytváří především historik svou interpretací, spojování fakt do určitého celku je tedy kreativním myšlenkovým procesem. Proto také historiografie rozvinula mnohost „stylových forem“ (paradigmat). Ve spíše te-

zovitě nastíněném příspěvku se Milan Kreuziger zamýšlí nad vnímáním času a časovostí v historiografii a nad změnami v chápání historické reality během posledních desetiletí. Dějiny literatury požaduje autor začlenit do širšího kontextu dalších disciplín, v souladu s tím považuje za nutné rozpracovat interkulturní a transkulturní přístupy. Ondřej Sládek spojuje současnou situaci historiografie s postmoderní výzvou 60. let minulého století. Podrobně se věnuje především takzvané alternativní historii a koncepci fikčních světů literatury.

Závěrečný blok přináší referáty analyzující především vztah literární historie a historiografie. Přehledně napsaný příspěvek Kateřiny Bláhové se vrací k inspirativnímu vlivu Hippolyta Taina na formování české literární historie, což autorka demonstruje na díle Arne Nováka či Jaroslava Vlčka. Česká literární věda ovšem kromě francouzského pozitivismu čerpala i z podnětů německé univerzitní vědy o literatuře a v neposlední řadě i z působení domácí Gollovy školy. Bohumil Fořt se vrací k osobnosti Jana Mukařovského a klade si otázku, proč tento význačný představitel literárního strukturalismu neformuloval ucelenou koncepci literárněhistorického bádání. Pokouší se přitom sumarizovat Mukařovského metodologické teze, roztroušené v jeho díle. Michael Wögerbauer upozorňuje na souvislost mezi historiografií, politickými dějinami a národní identitou. Vzhledem k tomu, že si zvolil poměrně široký chronologický záběr let 1882–1945, musel se omezit na několik vybraných sond. Přínosné je, že se zamýšlí nad možnostmi, jak zahrnout „jiné“ zemské literatury do kontextu dějin literatury v českých zemích. V závěrečném příspěvku se Blahoslav Dokoupil soustředí na metodologicky nosný princip literárního žánru a na význam analýzy jeho proměn pro výzkum dějin literatury. Konkrétně se zabývá změnami literárního žánru české prózy po roce 1945.

Petr Čornej v úvodu kolokvia skepticky konstatoval, že většinu historiků otázka, jež se staly tématem setkání, vůbec nezajímají (s. 19). Lze se skutečně nadít, že sborník se patrně nestane objektem širokého zájmu

v tuzemské historické obci. Historikové a literární vědci by jej však měli zaregistrovat minimálně jako důkaz pnutí, k němuž dochází v oboru literární historie. Pochopí-li knihu jako symptom hluboké metodologické krize oboru nebo naopak jako slibný příznak teoretického obohacování o nové impulzy, záleží na každém z nich. Odpověď není ani jednoduchá, ani jednoznačná. V každém případě si však čtenář odnese jistý pocit ztížené možnosti vnitřního dialogu mezi našimi literárními historiky, který je svým způsobem varující.

Jiří Křestán

GAJDA, Radola: *Moje paměti: Střet českých legií s rodící se bolševickou mocí*. Brno, Jota 2008, 336 s.

Radola Gajda (1892–1948) patří ke kontroverzním postavám československých dějin první poloviny 20. století. Za první světové války bojoval nejdříve v srbské armádě, s níž ustoupil do Ruska, kde poté vstoupil do tvořících se československých legií. Díky svým vojenským schopnostem se stal úspěšným vojevůdcem a postupně byl povyšován až do hodnosti generála. Jeho kariéra v československé armádě vyvrcholila mezi březnem a červencem 1926, kdy krátce zastával funkci náčelníka Hlavního štábu branné moci. Kvůli své nezměrné ctižádosti, politické neohrabanosti, ale i intrikám vlivové skupiny Hradu, byl ještě téhož roku zbaven funkce, posléze propuštěn z armády a degradován. Přidal se k české radikální pravici a v roce 1927 se stal předsedou Národní obce fašistické. V parlamentních volbách v letech 1929 a 1935 byl zvolen poslancem (v prvním případě však byl posléze mandátu zbaven). Mezitím v letech 1927–1932 probíhal soud s Gajdou v důsledku tzv. sázavské aféry, kdy mladí fašisté ukradli z vily vysokého státního úředníka kompromitující dokumenty proti Gajdovi, a vynesl mu dva měsíce těžkého žaláře. Ve spojitosti s poněkud operetním pokusem o puč, kdy 21. ledna 1933 fašističtí aktivisté přepadli židenická kasárna,

byl Gajda zatčen a v březnu 1934 odsouzen na šest měsíců do vězení. Za druhé republiky se zapojil do politického dění ve Straně národní jednoty. Po rozbití Československa v březnu 1939 se pak krátce angažoval v tzv. Českém národním výboru, ale když se nepodařilo vytvořit z něj protektorátní vládu, stáhl se do ústraní. Ihned po skončení války byl zatčen a v roce 1947 odsouzen na dva roky do vězení, které však strávil ve vazbě, takže byl vzápětí po vynesení rozsudku propuštěn. Zemřel krátce nato, 15. dubna 1948.

Ve svých pamětech, které poprvé vydal krátce po návratu z ruské anabáze do Československa, popisuje Gajda podle svých ještě čerstvých vzpomínek události, jež vyústily v zapojení československých legií do občanské války v Rusku. Zároveň podrobně zachycuje bojové nasazení československých legionářů a jejich spojenců a snaží se najít příčiny, proč se jim nepodařilo bolševiky porazit. Gajda je kritický nejen k poměrům panujícím v rámci protibolševických sil v Rusku a jejich neschopnosti najít a sledovat společný cíl, ale i k politice dohodových států, a především Japonska. K představitelům československého zahraničního odboje je celkem vstřícný, až na jeho pobočku v Rusku. Přestože sám sebe v pamětech nijak nevyzdvihuje, na druhou stranu si ani nepřipouští žádné vlastní chyby.

Gajdovy vzpomínky nyní vyšly již popáté, a to jako reprint vydání z roku 1996 v nakladatelství Bonus-A; za první republiky se dočkaly tří vydání v nakladatelství Vesmír (v letech 1920, 1921 a 1924). Kniha sestává ze dvou dílů – „Československá anabáze“ a „Boje s bolševiky za vlády Direktoría“. Memoárový text doplňuje historický doslov ze pera významného česko-amerického odborníka na dějiny legií Vladimíra Fice, dále „Chronologie života Radoly Gajdy“, „Výkladový slovník historických a méně obvyklých pojmů“, „Přehled organizačního vývoje čs. jednotek v Rusku“, výběrová bibliografie, ediční poznámka, jmenný rejstřík, dvanáct stran nepřiliš kvalitně vytištěných černobílých fotografií a čtyři mapy. Podle mého názoru by si Gajdovy paměti zasloužily rozsáhlejší editorský komentář. V současnosti

lze čtenářům doporučit k doplnění kontextu knihu Antonína Klimka a Petra Hofmana *Vítěz, který prohrál*, vydanou v roce 1995 v nakladatelství Paseka.

Když už se nakladatelství Jota rozhodlo pro reprint posledního vydání pamětí, mohlo alespoň zajistit korektora, který by opravil zjevné chyby, jako například v „Doslou historika“, kde je uvedeno, že na Staroměstském náměstí bylo 21. června 1621 popraveno jednadvacet představitelů protihabsburského odboje (s. 299). Ferdinand II. byl sice mocný Habsburk, ale nedal popraviti o šest pánů méně, jak navrhol „největší Čech“ Jára da Cimrman. Překlepy a chyby se vloudí, je však zbytečné je opakovat. Rovněž výběrová bibliografie, která je kompletně převzata z předchozího vydání, by si zasloužila doplnit o tituly vydané k tématu po roce 1996.

Gajdovy vzpomínky jsou čtivé a zaujmou i svou již poněkud archaickou češtinou. Zalíbení v nich naleznou především zájemci o československé legie a vojenskou historii obecně.

Martin Čížek

HERZOG, Chaim: *Arabsko-izraelské války: Válka a mír na Blízkém východě od války za nezávislost v roce 1948 po současnost*. Z angličtiny přeložil Vladimír Pilát. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2008, 618 s.

Autor knihy Chaim Herzog (1918–1997) patřil k nejvýznamnějším izraelským politikům. Narodil se v rodině rabína v severoirském Belfastu a již jako mladý se přidal k sionistickému hnutí. Na univerzitě v Londýně studoval práva a po vypuknutí druhé světové války vstoupil do britské armády, z níž odešel v roce 1947 v hodnosti majora a odjel do Palestiny, kde bojoval za vznik samostatného státu Izrael. Později sloužil v izraelské vojenské rozvědce, v letech 1950–1954 byl vojenským přidělcem na velvyslanectví ve Washingtonu. V první polovině 70. let provozoval advokátní praxi, ale v roce 1975 byl jmenován vyslancem Izraele u Organizace

spojených národů. Roku 1981 byl zvolen do Knesetu a o dva roky později izraelským prezidentem. V nejvyšším úřadě setrval dvě funkční období do roku 1993. Pohřben je na čestném místě na Mount Herzl v Jeruzalémě.

Chaim Herzog je autorem několika knih, v nichž obhazuje právo Židů na vlastní stát a zabývá se jednotlivými arabsko-izraelskými konflikty, a sepsal také paměti (*Living History*. New York, Pantheon Books 1996). V češtině byly vydány *Biblické války* (Brno, Books 1999), *Válka ze Dne usmíření* (Praha, Baronet 2005) a jako třetí titul zde anotované *Arabsko-izraelské války*. Poprvé kniha vyšla v roce 1982, předlohou současného českého vydání bylo upravené vydání z roku 2004. Generál Šlomo Gazit, který také působil ve vojenské rozvědce, do něj dopsal kapitoly věnované událostem, jež se odehrály ve dvaceti letech po prvním vydání knihy, jako jsou např. obě palestinské intifády, stažení izraelských vojáků z Libanonu, první válka v Perském zálivu nebo mírová jednání v Oslu.

Po úvodech k původnímu i doplněnému vydání se Chaim Herzog v prologu krátce vrací k meziválečnému vývoji až po vyhlášení nezávislého židovského státu. Dvanáct kapitol knihy pak v chronologickém pořadí přibližuje jednotlivé válečné konflikty. Za závěrem následují poznámky, výběrová bibliografie k původnímu (a samostatně) i k doplněnému vydání a rejstřík. Text doplňuje více než padesát map a situačních nákresů a 33 stran obrazových příloh.

Knihy není příliš narativní, svým stylem připomíná spíš pooperační zprávu. Neuspokojí asi čtenáře, kteří nemají širší vědomosti o vývoji v této části světa a chtějí by ji použít třeba jako úvod do studia moderních dějin Blízkého východu. Náplní publikace, jak Chaim Herzog v úvodu poznamenává, je především vojenská historie. Autor odvedl dobrou práci v detailním popisu jednotlivých konfliktů od roku 1948 na taktické a operační úrovni. Jistě mu v tom posloužilo, že byl aktivním účastníkem popisovaných událostí. Z jeho postavení samozřejmě vyplývá proizraelský pohled, i když je občas kritický též k vlastní straně, jíž např. vyčítá podceňování

protivníků. Vývoj mezi jednotlivými válečnými konflikty, vliv velmocí a vnitropolitické události v Izraeli zaznamenává pouze krátce nebo je rovnou přeskakuje. Pro více informací o mezinárodněpolitickém dění jsou vhodnější jiné publikace, v češtině například práce Jana Wannera. Části, které napsal generál Šlomo Gazit a jež se zabývají vývojem od 80. let do začátku 21. století, již více reflektují politické souvislosti. K tomuto období je na českém trhu dostupných jen málo publikací, takže upravené vydání *Arabsko-izraelských válek* v tomto ohledu zaplňuje jistou mezeru.

Martin Čížek

LITERA, Bohuslav: *Historie Rudé armády 1917–1941*, sv. 1–2. Praha, Libri 2009, 377 s.

Bohuslav Litera je vědeckým pracovníkem Historického ústavu Akademie věd ČR a přednáší na Fakultě sociálních věd Univerzity Karlovy. Jeho hlavním zájmem jsou dějiny Ruska ve 20. století a poslední dobou také nanejvýš aktuální téma energetických surovin jako mocenskopolitického faktoru, což dokládá jeho publikace *Energetické suroviny: K problematice závislosti a nezávislosti v euroasijském prostoru* (Praha, Univerzita Karlova 2006). Ve dvousvazkové *Historii Rudé armády 1917–1941* si autor vytknul za cíl, jak sám na straně 9 uvádí, nastínit vyvážený a pokud možno objektivní pohled na vznik a vývoj Rudé armády za občanské války a v meziválečném období v souvislostech vývoje Sovětského svazu a politiky bolševické strany. Základem Literova přístupu je klasická historická analýza. V hlavní linii sleduje spíše pozitivistickým způsobem chronologický sled událostí, v němž se snaží vystihnout základní parametry vývoje armády. Současně se pokouší vysledovat nejdůležitější problémové oblasti a podrobit je základnímu rozboru. Upozorňuje přitom i na stále přetrvávající „bílé“ místa takto zaměřeného bádání. Zvláště cenné je, že práce vychází z autorova dlouhodobého studia v ruských archívech a z obsáhlé zahraniční literatury.

Anotovaná publikace obsahuje první dva svazky z plánované pentalogie věnované Rudé armádě. V prvním dílu autor líčí vlastní vznik Rudé armády během krvavé občanské války, v boji s československými legiemi i s takzvanou zahraniční intervencí a v polsko-sovětské válce. V následující fázi konsolidace sovětského státu sleduje formování armády ve 20. letech, její postavení v mocenských sporech po Leninově smrti a změny po vyhlášení prvních pětiletok do poloviny 30. let.

Problémy radikální transformace armády v letech 1929–1937, jako byly změny operačních plánů a organizačních struktur, se zabývá i první kapitola druhého dílu. Na ni navazuje rozbor motivů a dopadů „velkého teroru“ v Rudé armádě. V následujících atraktivních kapitolách autor provází vývojem v krizovém období 1938–1939 v Evropě, boji na Dálném východě s Japonci, sovětskou expanzí na východě Evropy v letech 1939–1940 a válkou s Finskem, která znamenala velký otřes pro sebevědomí stranického i vojenského velení. Druhý díl končí těsně před německým útokem na SSSR 22. června 1941.

Text doplňují mapy, kresby, fotografie, tabulky, seznam zkratek, „Poznámka k systému hodnoty v Rudé armádě“, „Krátké biografie vybraných činitelů“ (které vedle životních dat obsahují i obecnou charakteristiku dotyčných osob), seznam pramenů a literatury, slovníček a rejstřík. Poznámky jsou zařazeny na konci obou svazků (mnohý čtenář by se s nimi asi raději shledal přímo na stránce pod textem). Vydavatel by se ale u následujících svazků měl vyvarovat naprosto nesmyslného umístění tiráže uprostřed knihy, tj. na konci prvního a na začátku druhého dílu, se kterým souvisí i nové číslování stránek od začátku druhého dílu. V rámci jedné publikace by také bylo lepší zařadit pouze jeden seznam zkratek než jej opakovat před oběma svazky. Větší pozornost by se měla věnovat jazykové korektuře a kvalitě kreseb (odstrašujícím příkladem je bokorys na straně 151 prvního dílu). V poznámkách k prvnímu svazku byla nedopatřením jedna vynechána, takže od čísla 316 nastal v jejich číslování posun. Tiskařský šotek zaúřadoval i na straně 87 prvního

dílu, kde vypadla legenda k mapě. (Pro případ, že by si ji čtenář chtěl dodatečně doplnit, uvádím popisky zde: 1) Polská hranice, červen 1920; 2) Území obsazené Poláky; 3) Protiútoky Rudé armády; 4) Polské obranné linie, srpen 1920; 5) Poláky obsazené území Litvy, říjen 1920; 6) Polské zisky v Bělorusku a Ukrajině po míru v Rize, 1921; 7) Sovětsko-polská hranice 1921–1939; 8) Polský protiútok, srpen 1920.)

Je škoda, že autor neuvádí pro porovnání údaje z „druhé strany“, tedy např. o polských jednotkách ve válce z let 1919–1920, o finských jednotkách za „zimní války“ apod., které se vyskytují v publikacích založených na archívních dokumentech těchto států. Také by bylo dobré sjednotit způsob rozepisování zkratk cizích názvů; některé jsou uvedeny v originále, jiné rovnou přeloženy do češtiny. Na straně 36 druhého dílu je chybný počet prodaných sovětských bombardérů typu SB-2 do ČSR (zde nesly označení B-71). Nebylo jich prodáno 30, jak uvádí autor knihy, ale 61 (jeden v dubnu 1937, 20 v dubnu 1938 a 40 během června a července téhož roku).

Přes výtky uvedené v předchozích dvou odstavcích, které jdou podle mého názoru převážně na vrub nakladatelství, je třeba vyzdvihnout, že autor odvedl velký kus práce a český čtenář dostává do rukou poprvé původní českou práci o Rudé armádě, která se opírá nejen o bohatou ruskou i další zahraniční literaturu, ale rovněž o autorův dlouhodobý výzkum pramenů v ruských archivech. Celkově se jedná o velmi přínosnou publikaci, kterou lze jen doporučit všem zájemcům o meziválečnou historii Sovětského svazu a moderní vojenské dějiny.

Martin Čížek

RUBÍN, Jiří – TOMEŠ, Josef (ed.): *Emil Hácha: Před 70 lety zvolen třetím prezidentem ČSR*. Praha, Věrité 2008, 150 s.

Zborník vyšiel v novembri 2008, časovo bol nasmerovaný k 70. výročiu zvolenia Emila Hácha do funkcie prezidenta Českosloven-

skej republiky. Obsahuje príspevky, ktoré odznali na seminári 8. júna 2005 v priestoroch Poslaneckej snemovni Parlamentu Českej republiky. Konanie semináru pod názvom „Causa Hácha“ bolo však vtedy motivované iným výročím: uplynulo šesťdesiat rokov od ukončenia druhej svetovej vojny a zároveň aj od Háchovho úmrtia. Seminár zorganizovala Háchova spoločnosť v spolupráci s Ústavom pre súdobé dejiny a Masarykovým ústavom Akadémie vied Českej republiky s cieľom prispieť k objektívnejšiemu obrazu a hodnoteniu Háchovej osobnosti i jeho historickej úlohy, čo patrilo dlhé roky k tabuizovaným témam českej historiografie a publicistiky, ako aj poskytnúť priestor pre diskusiu o historickom fenoméne, ktorý presahuje hranice akademickej problematiky.

Úvodné slovo na seminári predniesol čestný predseda Háchovej spoločnosti a bývalý lidovecký poslanec Jiří Rubín. V krátkosti rekapituloval Háchov život od voľby do prezidentskej funkcie 30. novembra 1938 do 27. júna 1945, kedy Hácha zomrel vo väzenskej nemocnici na Pankráci. Neodpustil si pritom niektoré mýty, ktoré sa tradujú okolo vzniku Slovenskej republiky v marci 1939 v určitých kruhoch českej spoločnosti. V závere svojho vystúpenia porovnával zlyhania iných československých prezidentov, Edvarda Beneša a Ludvíka Svobodu, aj keď v iných historických situáciách, a vyzval k spravodlivému a objektívnemu zhodnotení Háchovho života a činov. Citoval pritom niekdajšieho ministra školstva z doby „pražskej jari“ Vladimíra Kadleca, ktorý vo svojej knihe *Podivné konce našich prezidentů* na adresu Háchy hovorí, že jeho smrť v pankráckej väznici volá po rehabilitácii.

Autor obsiahlej monografie o Emilovi Háchovi *Prezident v zajetí: Život, činy a kříž Emila Háchy* Vít Machálek v svojom prvom príspevku podrobnejšie predstavil Háchovu životnú dráhu. Háchove rozhodnutie prevziať úrad hlavy štátu, ktorý bol vlastnými spojkami odsúdený k zániku, považuje za sebaobetovanie. Priebeh samotnej voľby a slávnostnej omše v Svatovítskom chráme, ktorú Hácha navštívil ako prvý z československých prezidentov po voľbe, opísal Jan

Boris Uhlříř. Táto udalosť je ilustrovaná aj výmennými telegramami medzi Edvardom Benešom a Emilom Háchom.

„Osobnosť Emila Hácha: Skutočnosť a symbol“ – tak znie názov referátu jedného z organizátorov a moderátorov seminára Josefa Tomeša. Háchovu tragiku vidí v jeho účinkovaní počas okupácie, dovŕšenom úmrtím vo väznici. O jej posmrtné pokračovanie sa postaral povojnový a komunistický režim, ktorý ho označoval ako symbol poníženej kolaborácie s nacistami. Ak by mal Hácha niečo symbolizovať, tak podľa Tomeša národne obrannú taktiku v hraniciach obmedzenej protektorátnej autonómie; taktiku s objektívnymi limitami a možnosťami, ktoré sa časom zužovali, problematizovali a postupne takmer vyčerpali; taktiku, ktorá predpokladala neustále manévrovanie medzi konformitou a rezistenciou a ktorá prinášala ťažké dilemy medzi idealistickou etikou národnej cti a obyčajnou ľudskou etikou zachovania života ako najväčšej hodnoty.

Ako právnik a sudcu zhodnotil Háchu emeritný sudca Najvyššieho súdu Českej republiky Antonín Procházka. Obdobiu druhej republiky, medzi prezidentskou voľbou a vznikom protektorátu, venoval pozornosť iný Háchov životopisec – Robert Kvaček, spoluautor knihy *Causa Emila Háchy*. Vít Machálek sa v druhej stati upriamil na Emila Háchu v období funkcie „štátneho prezidenta Protektorátu Čechy a Morava“. Príspevok rozčlenil na tri časti – do príchodu Reinharda Heydricha do čela okupačnej správy, do zrušenia stanného práva po atentáte na Heydricha a nakoniec do 5. mája 1945, kedy dal vedúci prezidentskej kancelárie Augustín Popelka na Pražskom hrade vyvesiť vlajky Československej republiky a spojeneckých krajín, čo sa stalo jedným zo signálov Pražského povstania. Vzťahu Emila Háchu k Tomášovi Garriguovi Masarykovi sa venovala Dagmar Hájková, jeho pomer k Edvardovi Benešovi opísal Benešov biograf Zbyněk Zeman. Pozoruhodné sú historikove záverečné slová: „Je možné, že kedyby Hácha s celou vládou odstoupili kvôli tomu, že se na veřejnosti nemohli dále chovat tak, jak okupační úřady od nich očekávaly, poslali by občanům

důležitý vzkaz. A ti zlověstnější, kteří by je nahradili, by byli ve svém omylu srozumitelnější, a proto lehceji postižitelní, jak právně, tak i v posudku historiků a v paměti národa.“ (s. 123)

Tiež Jan Boris Uhlří je v zborníku zastúpený dvoma príspevkami. V druhom z nich osvetlil vzťahy Háchu k jeho najbližším spolupracovníkom – predsedovi protektorátnej vlády generálovi Aloisovi Eliášovi a námestníkovi kabinetu a vedúcemu prezidentskej kancelárie Jiřímu Havelkovi. Aj keď sa Háchovi nepodarilo zachrániť Eliášov život, aspoň oddialil jeho popravu. Havelku pred podobným osudom podľa autora zachránil tým, že pohrozil svojou abdikáciou a osobne sa za neho zaručil ako za svojho priateľa. Jiřího Havelku potom prepustili z koncentráku do domáceho väzenia so zákazom akýchkoľvek vonkajších stykov. Napriek tomu po vojne ostalo na Havelkovi stigma kolaboranta. Možno si niektorý z čitateľov spomína, že v roku 1966 kvôli Havelkovej spomienke na generála Eliáša bola vymenená redakcia a pozmenená redakčná rada časopisu *Dějiny a současnost* a bol uverejnený zlovoľný útok na Havelku z pera Václava Krála.

Vo verejnosti málo známú kapitolu zo života Emila Háchu, ktorú tvorí jeho literárna a prekladateľská činnosť, priblížil literárny kritik a publicista Jaromír Slomek. Hácha preložil napríklad *Povídky z Indie* od Rudyarda Kiplinga a spoločne so svojím bratom Theodorom prózu *Tři muži ve člunu* od anglického humoristu Jerome Klapky Jeromeho. V zborníku je uverejnených aj niekoľko básní z Háchovej zbierky *Omyly a preludy*, ktorá prvý raz vyšla anonymne ako súkromná tlač. Zaujímavý je Slomkov postreh, keď Háchu hodnotí ako vzácnu múzického, zrejme najmúzickejšieho zo všetkých československých prezidentov od roku 1918 až po Václava Havla. Zborník je doplnený bohatým, často málo známym fotografickým materiálom a obsahuje aj svedectvá, dokumenty a reflexie Háchových spolupracovníkov.

Vojtech Čelko

ŠOLC, Jiří: *Útěky a návraty Bohumila Laušmana: Osud českého politika*. Praha, Naše vojsko 2008, 404 s.

Nedá se říci, že by osobnost Bohumila Laušmana (1903–1963), posledního svobodně zvoleného předsedy Československé strany sociálnědemokratické před komunistickým převratem (od listopadu 1947 do března 1948), zůstávala zcela mimo pozornost historiků a publicistů. Jejich zájem se však soustřeďoval především na okolnosti jeho únosu agenty Státní bezpečnosti z rakouského exilu na konci roku 1953, v menší míře pak na jeho roli v dramatických dnech února 1948 či spíše okrajově na pobyt v československém exilu po roce 1949. Důkladná monografie však tomuto ve své době známému a populárnímu politikovi věnována dosud nebyla. Mezeru se pokusilo vyplnit nakladatelství Naše vojsko a úkolu se ujal jeho kmenový, několikrátě osvědčený autor Jiří Šolc. Je třeba hned na začátku konstatovat, že šlo o šťastnou volbu.

Bohumilu Laušmanovi se dostalo portrétu napsaného s klidným nadhledem, kultivovaně a čtivě. Patrně s ohledem na lepší orientaci čtenářů v historických souvislostech mu ovšem v knize předcházejí pasáže věnované vývoji sociálnědemokratického hnutí v českých zemích od počátků jeho existence do roku 1939 (ani další výklad se ostatně nevyhýbá hodnocení obecnějších okolností společenského vývoje). Autor spěšně provádí zájemce lety Laušmanova mládí až po okamžik, kdy po parlamentních volbách v roce 1935 zasedl v poslanecké sněmovně Národního shromáždění jako její nejmladší člen. Podrobněji stopuje Jiří Šolc Laušmanovy osudy od okupace Československa. Všimá si jeho zapojení do domácího odboje (v Politickém ústředí) a odchodu do exilu v roce 1939 (do Francie a později do Velké Británie).

Výklad věnovaný letům druhé světové války demonstuje, jak suverénně se Šolc pohybuje v prostředí zahraničního odboje. Přibližuje Laušmanovu vojenskou službu ve Francii, posuzuje jeho politickou činnost v kontextu vztahů mezi činiteli sociální demokracie, zaznamenává jeho publicistické

aktivity i styky s vojenskými osobami v Anglii (zejména s Františkem Moravcem). Samostatnou kapitolu zasvětil působení Bohumila Laušmana ve Státní radě v Londýně, jmenované prezidentem Edvardem Benešem. Vztahy Laušmana s Benešem představují pro autora téma, jež prolíná obsahem knihy. Jiří Šolc se nevyhýbá ani kontroverzním situacím, např. konfliktům Bohumila Laušmana s exilovým ministerstvem národní obrany (s. 104 n.) či jeho aktivitám na podporu poválečného sjednocení sociální demokracie s komunistickou stranou (takto vystupoval jako člen skupiny kolem časopisu *Nová svoboda*). Tématem, které si do budoucna zaslouží ještě podrobnější zpracování, jsou určitě dvě cesty Laušmana do Sovětského svazu v letech 1942 a 1944.

Ličení kariéry Bohumila Laušmana po osvobození věnoval autor zhruba polovinu rozsahu publikace. Zamýšlí se nad jeho úlohou ve vysokých stranických a státních funkcích – jako místopředsedy (a krátce předsedy) sociální demokracie i ministra průmyslu. Je zajímavé, že jako jediný z členů vlády požadoval bezprostředně po skončení války okamžitě a jednorázové znárodnění (s. 147 n.). Šolc pečlivě stopuje Laušmanovy tehdejší kroky a přináší i některé zajímavé podrobnosti, např. o jeho jednání v letech 1947 a 1948 s Janem Masarykem o vstupu oblíbeného ministra zahraničí do sociálnědemokratické strany (s. 168 n.). Podrobně sleduje postup Bohumila Laušmana ve dnech vládní krize a revolučního výbuchu v únoru 1948, aniž by přitom podlehl svodům efektního moralizování.

Na Silvestra roku 1949 Laušman uprchl za dramatických okolností z Československa (při pokusu o útěk byly zadrženy jeho manželka a dcery). Následující pasáže jsou z heuristického hlediska nejobjevnější (především díky využití pramenů z Archivu bezpečnostních složek). Zvláštního upozornění si vyžaduje popis osmiměsíčního pobytu Laušmana v internačním táboře pro prominentní uprchlíky v Oberurselu nedaleko Frankfurtu nad Mohanem, jenž přináší plastický obraz využívání uprchlíků ze strany americké zpravodajské služby i obdobné

organizace československých exulantů OKA-PI, řízené Františkem Moravcem. Objevné (i v širším mezinárodním kontextu) jsou také pasáže o pobytech Laušmana v Jugoslávii v letech 1950–1953 a jeho kontaktech se špičkovými představiteli Titova režimu. Laušman se rovněž pokoušel zasáhnout do dění v exilové sociální demokracii, jež ovšem byla ochromena vnitřními spory a animozitami.

Od léta 1952 žil Laušman v Rakousku a intenzivně hledal kontakty k domovu. Jiří Šolc přesvědčivě ukazuje, že politik vstoupil na horkou půdu, na níž se křížily zájmy zpravodajských služeb. O Vánocích roku 1953 ho agenti Státní bezpečnosti unesli ze Salcburku. Okolnosti únosu autor na základě archivních pramenů podrobně mapuje a se stejnou důkladností se věnuje i vyšetřování Laušmana ve vězení. Odkrývá různé mechanismy nátlaku na internovaného politika, při kterém neblahou roli agenta-provokatéra byl donucen sehrát i jeho bývalý tajemník Vojta Erban. Četba dobových dokumentů je mrzivým zážitkem sama o sobě. Autor knihy v těchto chvílích jako by ustoupil do pozadí a nechává moudře čtenáře, aby si sám vyvodil závěry. V roce 1963 Bohumil Laušman ve vězení zemřel za nevyjasněných okolností.

Publikace Jiřího Šolce zprostředkovává značné množství faktografické materie, zčásti vytěžené zcela nově, zčásti přenesené ze starších Šolcových prací. Poskytuje rovněž řadu námětů k objektivnímu hodnocení tohoto sociálnědemokratického politika. Jeho role by měla být vnímána s vědomím historických souvislostí a dilemat, jimž čelil při svých rozhodnutích. „Nepatřil mezi rytíře na bílém koni, mezi nejspravedlivější mezi spravedlivými a nejčestnější mezi čestnými,“ resumuje Šolc v závěru práce. „Můžeme pochybovat o tom či onom z jeho životních představ a rozhodnutí, ale v žádném případě nemůžeme zpochybňovat skutečnost, že byl zásadním, protože přesvědčeným zastáncem svobody a demokracie a harmonickou lidskou společností vnímal v souvislosti se sociálně spravedlivým státem.“ (s. 312) Laušmanova biografie, vybavená fotografickou přílohou, četnými reprodukcemi archiválií, přehledem literatury a jmenným rejstříkem,

se stane užitečnou pomůckou pro historiky, archiváře a politology. Díky živému jazyku však doufejme přivábí i zájemce z širší čtenářské obce.

Jiří Křestan

TŮMA, Oldřich – VILÍMEK, Tomáš (ed.): *Historik v soudobých dějinách: Milanu Otáhalovi k osmdesátým narozeninám*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., 2008, 288 stran.

K osmdesátým narozeninám významného historika novodobých českých a československých dějin a svého bývalého zaměstnance Milana Otáhala vydal Ústav pro soudobé dějiny sborník statí kolegů a přátel, kteří se tak specifickým a zároveň důstojným způsobem připojili k řadě gratulantů. K celkově pestrému dojmu přispívá, že se zde vedle odborných článků na různá témata ze soudobých československých dějin, od první republiky až po současnost, vyskytují i poutavé příspěvky vzpomínkové (všechny texty až na úvodní a závěrečný jsou řazeny abecedně podle jmen autorů).

Sborník otevírá poměrně rozsáhlé interview historiků Tomáše Vilínka a Davida Webera, kteří se oslavě vyptávali na jeho životní osudy, zvláště na činnost v disidentském hnutí a práci historika. Jarmila Cysařová se v krátkém článku vyznává ze své zkušenosti z dvojího setkání s Milanem Otáhalem. Vidí v něm skromného a velmi vstřícného člověka, který uměl vždy podat pomocnou ruku. O svém setkání a spolupráci s Milanem Otáhalem v 70. a 80. letech při psaní historického pojednání *Češi v dějinách nové doby* zaujatě hovoří Petr Pithart (k triumvirátu autorů patřil ještě Petr Příhoda, název práce dostala až před svým vydáním v roce 1990). Tuto spolupráci, postupně přerůstající v přátelství, líčí Pithart jako důležitý životní mezník, s Otáhalem jej od té doby pojí zvláštní pouto. Také Vilém Prečan se zde vyznává ze svého již padesátiletého přátelského vztahu s Milanem Otáhalem. Vzpomíná na jejich první setkání, na společnou práci

ci v Historickém ústavu ČSAV a na neklidný život za „normalizace“, který pro Prečana skončil odchodem do exilu v roce 1976.

S příspěvkem Martina France o zásobovací krizi v Československu v první polovině 60. let, kterou se podařilo vyřešit jen s vypětím sil, se ocitáme ve sféře odborné. Kvůli neustálým zásobovacím těžkostem, především nedostatků základních potravin, se opakovaně scházely nejvyšší orgány KSČ. Někteří funkcionáři dokonce navrhovali znovuzavedení přídělového systému, který se měl týkat zejména masa, mléka, chleba, mouky, luštěnin, brambor a rýže. Že k tomu nakonec nedošlo, umožnila až zlepšená zásobovací situace od roku 1964. Miloš Havelka pokračuje ve svém ohledávání komplexu vzev „dějin a smyslu“ (jak zní název jeho před několika lety vydané publikace). Ve filozofickém nástinu zde sleduje historické proměny smyslu v jeho ukotvení na pojmy rozumu, přírody, dějin a kultury a konstatuje, že vývoj myšlení přinesl rozpad jednotícího pole smyslu.

O ženské práci v domácnosti v československých dějinách píše Květa Jechová. Snahy o modernizaci domácnosti, a tím osvobození žen od připoutání k domácím pracem, se projevovaly již v 19. století. Skutečnou diskusi, a především postupnou nápravu, však přinesly až změny po vzniku Československa v roce 1918. Autorka se v této souvislosti věnuje družstvu Osobožená domácnost a pokusům zásadně reformovat dosavadní způsob bydlení. Sociálních dějin se týká také stať další autorky, Lenky Kalinové, která pojednává o odborovém hnutí v letech 1968 a 1969. V této době vyvrcholila jeho postupná přeměna z víceméně poslušné „převodové páky“ politiky komunistického vedení vůči zaměstnancům v jednu z hlavních demokratizačních sil v tehdejším Československu, což s sebou přineslo i citelné zlepšení pracovních a sociálních podmínek zaměstnanců. Případ štěchovického archivu, ukrývajícího písemnosti mnoha nacistických prominentů v čele s Karlem Hermannem Frankem, podrobně osvětluje Karel Kaplan. Archiv v únoru 1946 vyzvedla skupina amerických vojáků, nakrátko jej převezla do okupovaného Německa, ale již v březnu téhož

roku jej Američané předali československým orgánům. Nejdříve téměř nevinný případ bez jasného záměru z jakékoli politické strany dostal záhy punc obvinění USA z nedovoleného vyvezení tajných materiálů. Po únoru 1948 komunisté aféru oživilí a využili k diskreditaci svých bývalých politických oponentů a později také vězňených členů vlastních zpravodajských služeb.

Důsledkům správních reforem z let 1926–1928 pro výsledky zemských voleb i další vývoj Československa se věnuje Zdeněk Kárník. Dle jeho názoru vytvářel koncept zemského zřízení nástroj k omezení občanských práv v rámci volebního práva a zároveň posiloval státní orgány na úkor samospráv. Jiří Kocian si jako téma svého příspěvku vybral případ českého filozofa a protestantského teologa Jana Blahoslava Kozáka, který patřil k předválečným poslancům Československé strany národněsocialistické. Jeho chování a postoje za druhé světové války, kterou téměř celou prožil v emigraci v USA, se staly důvodem sporu s vedením národních socialistů. To Kozáka obviňovalo z proněmecké vstřícnosti po okupaci a z pasivity v americkém exilu. Ani usilovná snaha očistit své jméno, podpořená písemnými dokumenty značné váhy, mu nepomohla k tomu, aby byl zařazen na kandidátní listinu pro volby do Prozatímního a později Ústavodárného národního shromáždění. Tím byla zmařena jeho politická kariéra. Kontrast revoluční reality a utopie na příkladech bolševické revoluce v Rusku v roce 1917 a „národně-demokratické“ revoluce v Československu po roce 1945 zachycuje ve svém esejistickém příspěvku Bedřich Loewenstein.

K sociální politice, ovšem v letech 1918–1938, se vrací Jan Měchýř. Postupně probírá daňovou soustavu, nemocenské, úrazové a starobní pojištění a systém péče o nezaměstnané, aby dospěl k závěru, že první republika byla opravdu sociálním státem. Upevnění komunistického režimu v Československu po roce 1956 spjaté s opětovným nástupem stalinistických sil do vedení KSČ sleduje Jiří Pernes. Tyto tendence symbolicky vyvrcholily v roce 1960, kdy nový název Československá socialistická republika měl

proklamovat, že socialismus v zemi zvítězil, a zároveň nová ústava zakotvila vedoucí úlohu KSČ ve společnosti. Jak však Pernes dodává, tato stabilita byla jen zdánlivá a již následující ekonomická krize přinutila vedení KSČ k dalšímu společenskému a ideologickému uvolnění. Maďarská revoluce na podzim 1956 se nesetkala v československé společnosti s pozitivním ohlasem, spíše byla odsuzována. Na otázku po příčinách tohoto stavu hledá odpověď Oldřich Tůma. Dospívá k názoru, že zatímco na jaře a v létě 1956 to ve společnosti vřelo a vedení KSČ víceméně ustupovalo, na podzim už mělo vývoj téměř jednoznačně pod kontrolou a žádné projevy sympatií vůči „maďarské nákaze“ nepřipustilo. Nakonec porovnává reflexe událostí v Maďarsku v roce 1956 a v Československu v roce 1968.

O významu orální historie, její trnité cestě za uznáním coby plnohodnotné historické disciplíny, o jejím vzniku, uplatnění a současném postavení v České republice, stejně jako o přínosu Milana Otáhalu v počátcích zdejší orální historie píše Miroslav Vaněk. Odborník na disidentské hnutí Tomáš Vílímek představuje rozličné cesty lidí nesouhlasících s totalitním režimem do disentu a porovnává přitom situaci v Československu a Německé demokratické republice, což jistě přispívá ke komplexnějšímu a hodnotnějšímu pohledu. Poslední příspěvek z pera Petra Blažka dokumentuje sledování Milana Otáhalu Státní bezpečností v letech 1983–1985. Celá akce byla vedena ve spisu označeném „Milan 2“, který obsahuje nejen písemné materiály, ale i 18 negativů s 91 snímky a 25 vlastních fotografií. Ty zachycují hlavně samotného Milana Otáhalu, z jeho přátel na nich najdeme např. Bohumila Černého nebo Jaroslava Opatu. Článek doplňuje několik přetištěných dokumentů a fotografií. Jubilejní sborník uzavírá životopis Milana Otáhalu včetně jeho odborného *curriculum vitae* a výběrová bibliografie jeho prací, obsahující vedle samostatných publikací i časopisecké a novinové články, studie a recenze.

Radek Slabotínský

Summaries

Articles

Between the Hammer and the Anvil: Maxim Gorky

Ivana Ryčlová

The article is intended to shed new light on one of the greatest and, at the same time, most controversial writers of twentieth-century Russian literature – Maxim Gorky (1868–1936). Countless myths and legends surround this renowned figure. Recent interpretations of his life and work range from describing him as someone who praised the Gulag system (particularly in Aleksandr Solzhenitsyn's portrayal of him) to his being depicted as a victim of Stalin.

The author of the article, on the basis of sources published in Russia after perestroika, attempts to reconstruct the events that caused Gorky, formerly a radical opponent of the October Revolution, to become one of the co-implementers of the ideas of the Stalinist régime. The article provides sufficient evidence to support the argument that Gorky was neither a convinced Stalinist nor an opponent of the Stalinist dictatorship. He was, however, one of the few people after Stalin rose to power, apart from the Party leadership, to be in close touch with the dictator. It was mainly Gorky's authority and international prestige which Stalin increasingly exploited to further his own political aims.

An artist's compromise with power has always been, and will surely always be, a matter of failed integrity and conscience. In the light of this, one may only conclude that Gorky was ethically inconsistent. Many Soviet writers squandered their talents in writing rhetorical articles for the State-run press, but none of them contributed as much as Gorky to the spread of Stalinism simply by turning a blind eye. In the assessments of his personality and the role that he was destined to play

in society and politics during the establishment and building of the 'first proletarian state in the world', there will probably always be two extreme positions: the Gorky whose intervention in the highest circles could help certain people out of severe difficulties and the Gorky who lent his international reputation and voice to one of the greatest criminals of the last century.

The Return of André Gide

Daniela Kolenovská

The author begins by recalling the necessary conditions that enabled the spread of pro-Soviet sympathy amongst Western intellectuals in the 1930s. They include the dire consequences of the Great Depression, the growing Nazi threat, and the alluring ideals of social justice, in the light of which the Soviet Union appeared to many to be a radical, but attractive, social experiment. These attitudes from the end of the 1920s were supported by the organizational mechanisms and propaganda which Moscow employed to win support in Western intellectual circles. The author presents André Gide (1869–1951) as an *engagé* writer who did not hesitate to express his morally non-conformist and socially critical views, although without joining an organization or abandoning his individualism. None the less he was unable to resist his Communist friends' urgings to participate in various cultural-political events organized by the French Communist Party. Moscow began to take an interest in Gide in connection with his efforts to get justice for the Bulgarian and German Communists on trial in Leipzig for having allegedly set fire to the Reichstag in 1933. Like many other French writers, Gide had been persuaded to get involved by the writer Ilja Erenburg (1891–1967). In the summer of 1936 Gide accepted an invitation from the Soviet Writers' Union to visit the U.S.S.R. The journey resulted in Gide's famous volume of reporting, *Retour de l'U.R.S.S.* (1936). In this work, he also describes in moderate terms his negative impressions of the journey, which he intended as friendly criticism. For the Soviets, however, that was unacceptable, and in late 1936 they launched a campaign against his alleged slander. Shortly afterwards, the French Communists joined in against Gide.

The article also considers the heated debates amongst Czechoslovak artists. The extreme, Stalinist positions from these debates are represented by *Anti-Gide neboli Optimismus bez pověr a iluzí* (Anti-Gide: Optimism without superstition or illusion) by the writer Stanislav Kostka Neumann (1875–1947), and the balanced, detached view, for example, of the literary historian and critic Václav Černý (1905–1987). In reply to the Communist attacks, Gide published *Retouches à mon Retour de l'U.R.S.S.* (1937), in which he condemned the Moscow show trials, thus bringing his pro-Soviet episode to a close.

Václav Talich Has Lost Heart: On the Purging of the Nation (Part I)

Jiří Křesťan

The article is concerned with the cultural-political context of the life and work of great conductor Václav Talich (1883–1961). Talich found himself between artistic freedom and political pressure in the first and second Czechoslovak republics, the Protectorate of Bohemia and Moravia, and post-war Czechoslovakia. The complicated relationship between Václav Talich and Zdeněk Nejedlý (1878–1962), forms something like the axis of the author's interpretation in this, the first part, of his article. From the beginning of the Czechoslovak Republic, in late 1918, to the end of the Second World War, in May 1945, Talich stood at the head of the Czech Philharmonic Orchestra. Nejedlý was an influential left-wing professor at Prague University, an historian, and musicologist, and, after 1945, the Communist Minister of Education and, briefly, Labour. The two men had not always been as distant from each other as one might judge from their confrontation after the Second World War. In the interwar years Talich had not been a proponent of rightwing politics, though he was later reproached for having been so. In the first half of the 1920s he had briefly been a member of the Social Democratic Party, and amongst his close friends were, for example, clearly left-wing artists like the writer-composer-dramatist-director Emil František Burian and the writer Vítězslav Nezval. On more than one occasion, Nejedlý himself praised Talich's art in reviews, though he also expressed some reservations, which stemmed from a different aesthetic understanding of music. The two men came into open confrontation in 1935, when Talich became head of the Opera of the National Theatre, whereas Nejedlý and his supporters had been promoting the conductor-composer Otakar Jeremiáš for the job.

Nejedlý and Talich may have been closest in the period of Second Republic (the several months from the signing of the Munich Agreement in late 1938 to the German occupation of mid-March 1939), when they both spoke out in defence of national Czech cultural values. From the summer of 1939 to 1940 Talich was pilloried in the Czech fascist press, and had to face censorship and attacks in the National Theatre as well. The article considers in detail all the problematic things Talich was reproached with after May 1945: his membership in the leadership of two collaborationist organizations – the Czech Association for Collaboration with the Germans (Český svaz pro spolupráci s Němci) and the Czech anti-Bolshevist League (Česká liga proti bolševismu), as well as his being a member of the committee of the Czech National Council (Národní rada česká); his participation in a 1940 visit to Germany by Czechs working in the arts, and the subsequent meeting with the Reich Minister of Propaganda Joseph Goebbels in the National Theatre, Prague; his speech pledging loyalty to the Reich, given in the Municipal House, Prague, on 12 July 1942, shortly after Reichsprotektor Reinhard Heydrich had been attacked by Allied parachutists; his personal and working relations with the Minister of Education and Public Enlightenment Emanuel Moravec, who was the embodiment

of Czech collaboration with the Germans. The author also corrects some claims by journalists and historians about the circumstances of Talich's arrest on 23 May 1945 and his release from prison about a month later. He asks as well whether Nejedlý's personal role in the post-war prosecution of Talich was truly clear, as has been presumed by Talich's biographers.

Discussion

The State of Czech Research on Nazi Occupation Policy in Bohemia and Moravia: Reflections Occasioned by a Standard New Publication

Jaroslav Kučera and Volker Zimmermann

This is a critical commentary on Jan Gebhart and Jan Kuklík's two-volume work about the Second Czechoslovak Republic (1 October 1938 to 14 March 1939) and the German Protectorate of Bohemia and Moravia (15 March 1939 to 8 May 1945). The work was published by Paseka in Prague and Litomyšl, in 2006 and 2007, as part of *Velké dějiny země Koruny české*, a multivolume popular history of the Lands of the Bohemian Crown. They ask what picture of the German occupation have contemporary Czech historians provided, and – with respect to the indisputable contribution of this work – they focus on problematic aspects, which, they argue, reflect characteristic shortcomings of research by Czech historians.

That is particularly true of the insufficient consideration given to Nazi rule in the context of the Reich itself, which substantially influenced occupation policy, as well as the absence of a comparative perspective, which would have enabled pinpointing what was specific to the Protectorate compared to other regimes in occupied Europe. Another fault, according to the reviewers, is that both volumes are not so much a history of the Bohemian Lands in this period as they are histories of the Czech nation in the ethnic sense. Apart from the Protectorate itself, the volumes deal thoroughly with the Czechoslovak political exiles and Czechoslovak armies abroad, whereas with few exceptions they omit events in the Sudetenland (*Reichsgau*) and other annexed territories. The third conceptual problem, according to the reviewers, is that Gebhart and Kuklík, in keeping with the trend in Czech historical literature, automatically treat the Second Republic as the prologue to the Protectorate, whereas it can also legitimately be seen as the epilogue to the First Republic. Consequently, questions about the causes of the quick disintegration of the democracy of the First Republic and its transformation into a system of another kind vanish from view. The fact that economic history and social developments in the Protectorate remain totally eclipsed by political history, as does, in part, the depiction of society and everyday life in the Protectorate, also corresponds to the current state of research. The reviewers, moreover, see a marked imbalance in the fact that so many places in both volumes are devoted to various kinds of resistance compared to forms of collaboration with the Germans. They also point

out the absence of a typology of these phenomena, as well as persistent problems of terminology. In conclusion they state that although this work is extraordinarily rich in facts, it is historical description, unfortunately, that strikingly outweighs interpretation.

Horizon

The Dominance of the State: Austrian Contemporary History Caught between Politics and Scholarship

Ernst Hanisch

This is a Czech translation of 'Die Dominanz des Staates: Österreichische Zeitgeschichte im Drehkreuz von Politik und Wissenschaft' published in Alexander Nützenadel and Wolfgang Schieder (eds), *Zeitgeschichte als Problem: Nationale Traditionen und Perspektiven der Forschung* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 2004, pp. 54–77). The author argues that contemporary history in Austria became established at the beginning of the 1960s, that is, ten year's later than in the Federal Republic of Germany. It was not established from a need to come to terms with the Nazi past, but to rethink the teaching of history, which neglected the conflict-fraught history of the first (pre-war) republic and the existence of the post-war (second) republic. Consensus was found in 'coalition historiography' (*Koalitionsgeschichtsschreibung*), which corresponded to the constellation of power in the state, long determined by the operation of the grand coalition of the Austrian People's Party (*Österreichische Volkspartei – ÖVP*) and the Austrian Social Democratic Party (*Sozialdemokratische Partei Österreichs – SPÖ*). From the 1960s into the 1980s contemporary history was extensively institutionalized as a field, and was fully freed from the current events in Austria. Historiography remained markedly linked to the State, however, by various commissions on which historians sat together with politicians, research teams attached to ministries, and state-financed research projects on politically relevant topics. The author sees the causes in the Austrian tradition and the political circumstances of post-war Austria. He does not, however, on the whole judge the links between the State and scholars of contemporary history to be something bad, because they have not resulted in a State historiography or a system that suppresses freedom of opinion. In some cases, moreover, State initiatives have contributed to fertile discussion, of which there is a general shortage in Austrian contemporary historiography.

In the 1970s, coalition historiography, promoted by the generation of historians born in the 1920s, with its preference for political history and the positivist approach, was challenged by the generation of Sixty-eighters, which opened the field of contemporary history to diverse impulses from the social sciences, and oriented the field to research on Nazism. Only at this point did historians begin to

see Nazism as part of Austrian history and cease to perceive Austria as the Nazis' first victim. None the less, the left-wing liberal inclinations of this generation led them to over-simplification, inaccuracies, and an ignoring of the dark sides of Communism. Austrian Nazism did not come to the centre of historians' attention, however, till the second half of the 1980s, with the outbreak of the scandal around the Nazi past of the former UN Secretary General Kurt Waldheim, who had just been elected President of Austria. This state of affairs continued into the next decade. In the 1980s, meanwhile, Austrian historiography was hit by a great wave of Postmodernism, particularly Deconstructionism, which undermined the Sixty-eighters. Since that time, Austrian contemporary history has been highly pluralistic, and no single theoretical framework dominates the field, but that has also led to a lack of differentiation between the essential and the marginal, as well as to historians' ignoring each other's work. The author concludes by identifying several clear trends or approaches in Austrian contemporary history today, and he considers their prospects.

Material

The Life and Work of Willy Brandt in Ten Volumes: Concerning a Unique German Edition

Tomáš Nigrin

This contribution presents the monumental, ten-volume edition of documents related to the political career of Willy Brandt (1913–1992). Called *Willy Brandt: Berliner Ausgabe* and edited by Helga Grebing, it was published by the Federal Chancellor Willy Brandt Foundation (*Bundeskanzler-Willy-Brandt-Stiftung*), Berlin, from 2000 to 2006. In terms of size and comprehensiveness, this is the first edition of its kind in the world. It is intended for a wide readership. Drawing on this edition, the present contribution aims to outline Brandt's political career, from his entry into the Social Democratic Party of Germany in 1930 to his time in exile in Norway and Sweden when Germany was under Hitler's rule and during the Second World War, his gradual rise in the post-war Social Democratic Party of Germany, to his work in the important offices of Mayor of West Berlin, Chairman of the Social Democratic Party, Chancellor of the Federal Republic of Germany, and Chairman of the Socialist International (1976–1992), and as a member of the European Parliament from 1979 to 1983. The work also pays considerable attention to the epochal *Ostpolitik*, which normalized relations between West Germany and the countries of the Soviet Bloc, and led to Brandt's being awarded the Nobel Peace Prize in 1971.

Reviews

‘Suffer the Little Children to Come Unto Me’

Doubravka Olšáková

Čapková, Kateřina, and Michal Frankl. *Nejisté útočiště: Československo a uprchlíci před nacismem, 1933–1938*. Prague and Litomyšl: Paseka, 2008, 424 pp.

This work, according to the reviewer, provides a great deal of information about the organizing of aid to refugees of Nazism in pre-war Czechoslovakia. It also describes the operation and atmosphere of the refugee camps and movingly acquaints the reader with a number of actual life stories. It fails, however, to provide a unified interpretation, general conclusions, or a comparative picture. Importantly, it debunks the myth that the First Republic of Czechoslovakia was a haven for refugees. With its uncompromising criticism of the restrictions implemented by the Czechoslovak state, however, the work unconsciously creates a contrary myth, and would undoubtedly have been more balanced had it also attempted to compare Czechoslovak policy with that in other European countries in the 1930s.

The Trauma of Munich in a Work of French Fiction

Milan Hauner

Benamou, Georges-Marc. *Mnichovský přízrak*. Prague and Litomyšl: Paseka, 2008, 242 pp. Trans. from the French by Zuzana Tomanová.

This is a review of *Le fantôme de Munich: Roman* (Paris: Flammarion, 2007) by the French journalist, novelist, and screen-writer Georges-Marc Benamou, which has recently been translated into Czech. The novel brings to life the actors and setting of the Munich conference of September 1938, by means of a fictional interview between an American journalist and the former French premier, Édouard Daladier, which takes place thirty years after the events. The reviewer considers the author's aims unclear and his psychological portraits unconvincing and lopsided. According to the reviewer a more suitable figure for the leading role in such a work of historical fiction would have been the Czechoslovak president, Edvard Beneš.

**The Munich Agreement, Great Britain,
and an Attempt to Revise the Czech View**

Piotr M. Majewski

Smetana, Vít. *In the Shadow of Munich: British Policy towards Czechoslovakia from Endorsement to the Renunciation of the Munich Agreement (1938–1942)*. Prague: Karolinum Press, 2008, 358 pp.

The author of this volume, according to the reviewer, has achieved a thoroughly researched piece of work of a polemical nature, the aim of which is to surmount the prejudices and stereotypes of Czech historians of Czechoslovak-British relations in this period. The reviewer sees its shortcomings in the fact that this ‘revisionist model’, showing more sympathy for British than for Czechoslovak motives and attitudes, is not always persuasive.

**A Long, Hard Road: Reparations
for Victims of Nazism in Europe**

Mečislav Borák

Hockerts, Hans Günter, Claudia Moisel, and Tobias Winstel (eds). *Grenzen der Wiedergutmachung: Die Entschädigung der NS-Verfolgte in West- und Osteuropa 1945–2000*. Göttingen: Wallstein, 2006, 876 pp.

According to the reviewer, the topic discussed in the volume under review has never before been considered in such breadth and depth. Its twenty contributors concentrate on three areas: the approach of the German authorities to the demands for reparations to victims of Nazism, ‘reparations diplomacy’ in eleven countries of western Europe, and the ‘freezing’ of reparations in four countries of eastern Europe. The articles in the volume seek to answer the fundamental question of how it happened that foreign victims of the Nazi régime were long excluded from German reparations, and it painstakingly traces the thorny path to redress.

The End of the Cold War: The Debate Continues

Bohuslav Litera

Pons, Silvio, and Federico Romeo (eds). *Reinterpreting the End of the Cold War*. London and New York: Frank Cass, 2005, 237 pp.

Njølstad, Olav (ed.). *The Last Decade of the Cold War: From Conflict Escalation to Conflict Transformation*. London and New York: Frank Cass, 2004, xxiii + 435 pp.

The reviewer considers two volumes, both published in the USA, which are, according to him, thanks to the contributions by top-notch experts, of considerable importance in explaining certain questions of the Cold War and its end. He also provides summaries of the most relevant contributions. Whereas the first volume is devoted to problems of definition, periodization, and the end of the Cold War, the second volume concentrates on the last ten years of the East Bloc, while being concerned in its thematic sections with the overall context, developments in the Soviet Union under the leadership of Mikhail Gorbachev, and US and west-European foreign policy in the last phase of the Cold War.

In Search of New Alternatives in Research on Communist Regimes

František Svátek

Kopeček, Michal (ed.). *Past in the Making: Historical Revisionism in Central Europe after 1989*. Budapest and New York: Central University Press, 2008, x + 264 pp.

The volume under review is considered in the context of current research on collective memory, the politics of history, and historical revisionism, and it highlights its innovative potential for international comparative history and the search for new approaches to the study of Communist régimes and their societies. The volume, the reviewer argues, beneficially links together theoretical and methodological essays with concrete analysis of historical material in case studies devoted to the 'creation of the past' in sensitive areas of collective memory in the Czech Republic and Slovakia (and the former Czechoslovakia), Poland, the Ukraine, Hungary, Slovenia, Germany, and Estonia.

New Ways of Looking at the Recent History of Central and Eastern Europe

Jiří Vachek

Mueller, Wolfgang, and Michael Portmann (eds). *Osteuropa vom Weltkrieg zur Wende*. Vienna: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 2007, 418 pp.

The volume under review comprises contributions by young historians mostly from central and eastern Europe. In three sections it covers the topics of the Shoah, the post-war expulsion of the German minorities, the establishment of Communist régimes, the arts and sciences, propaganda, relations amongst the elements of the powers-that-be in the 1950s and 1960s, and ultimately the milestones of crisis in

the existence of the East Bloc. The author points to certain contributions, and considers the volume to be on the whole an achievement that fills a number of gaps in the recent history of the Soviet Union, Poland, Czechoslovakia, Hungary, East Germany, Yugoslavia, Austria, and Finland.

The Standard of Living and Political Legitimacy in Three German Régimes

Ondřej Picka

Steiner, André (ed.). *Preispolitik und Lebensstandard: Nationalsozialismus, DDR und Bundesrepublik im Vergleich*. Cologne: Böhlau, 2006, 224 pp.

The chief aim of this essay volume is to explore the link between the development of the standard of living and the success of the policy of price controls on the one hand and the endeavour of the three régimes to achieve legitimacy on the other. The volume seeks to describe this link and compare it, using the example of three different régimes – the Third Reich, the German Democratic Republic, and the Federal Republic of Germany. According to the reviewer, however, the individual case studies present a chronological interpretation with a number of secondary details rather than emphasizing comparable elements. The upshot is that the volume does not offer a convincing answer even to the basic question it raises.

Contributors

Mečislav Borák (1945) is a senior researcher at the Silesian Institute of the Silesian Museum, Opava. His research interest is twentieth-century Czech history, particularly Czechoslovak, Czech, and Slovak relations with Poland since 1918, the Second World War, the German occupation, resistance in the Protectorate, judicial and extra-judicial persecution in Czechoslovakia after 1945, the fate of Czechoslovak citizens abducted and taken to the USSR, and current restitution of art and antiques of victims of the Second World War. Among his publications are *Tábory nucené práce v ČSR 1948–1954* (co-authored with Dušan Janák; Šenov u Ostravy, 1996), *Spravedlnost podle dekretu: Retribuční soudnictví v ČSR a Mimořádný lidový soud v Ostravě 1945–1948* (Šenov u Ostravy, 1998), and *České stopy v Gulagu: Z výzkumu perzekuce Čechů a občanů ČSR v Sovětském svazu* (Opava, 2003).

Ernst Hanisch (1940) is Professor of Contemporary Austrian History at Salzburg University. His chief research interest is political Roman Catholicism and Fascism in the First Austrian republic (1918–38), Nazi rule and ideology in Austria, revolutionary thinking in the Austrian context, the history of the Austrian state of Salzburg, and the gender history of men in the twentieth century. Among the dozens of books he has published is the historical synthesis *Der lange Schatten des Staates: Österreichische Gesellschaftsgeschichte im 20. Jahrhundert* (Vienna, 1994 and 2005), as well as *Konservatives und revolutionäres Denken: Sozialkatholiken und Sozialisten im 19. Jahrhundert* (Salzburg, 1975), *Gau der guten Nerven: Die nationalsozialistische Herrschaft in Salzburg 1938–1945* (Salzburg and Munich, 1997), and *Männlichkeiten: Eine andere Geschichte des 20. Jahrhunderts* (Vienna, Cologne, and Weimar, 2005).

Milan Hauner (1940) read history at Prague and Cambridge. Since 1968, he has lived abroad. He is currently an Honorary Fellow of the University of Wisconsin,

Madison. His chief research interests are the Second World War, modern German history and Czech-German relations, Russian and Soviet international politics, and developments in central Asia and India. He is the author of eight books, including *What is Asia to Us? Russia's Asian Heartland Yesterday and Today* (Boston, 1990, and New York, 1992) and *Czechs and Germans: Yesterday and Today* (Washington, 1991). He is the chief editor of the volume *Formování československého zahraničního odboje v letech 1938–1939 ve světle svědectví Jana Opočenského* (Prague, 2000), and, in particular, the three-volume edition of Edvard Beneš's memoirs, *Paměti 1938–1945* (Prague, 2008).

Daniela Kolenovská (1976) is a senior researcher in the Department of Russian and East European Studies at the Institute of International Studies, the Faculty of Social Sciences, Charles University, Prague, where she teaches the history of the Soviet Union and the conception of Russian history. Her area of specialization is Soviet foreign policy and Soviet intellectuals in the arts between the two world wars. She is also involved in humanitarian aid work.

Jiří Křesťan (1957), an archivist and historian, is in charge of Department VI of the National Archives, Prague. His chief research interest is the history of Communism and Socialism in the Bohemian Lands, particularly the life and work of Zdeněk Nejedlý, about whom he published *Pojetí české otázky v dle Zdeňka Nejedlého* (Prague, 1996).

Jaroslav Kučera (1955) is Docent of Modern History at the Institute of International Studies, the Faculty of Social Sciences, Charles University, Prague. His main research interest is in the various aspects of Czechoslovak and modern Czech history, particularly Czech-German relations from 1918 onwards. On this topic he has published *'Der Hai wird nie wieder so stark sein': Tschechoslowakische Deutschlandpolitik 1945–1948* (Dresden, 2001), published in Czech as *'Žralok nebude nikdy tak silný': Československá zahraniční politika vůči Německu v letech 1945–1948* (Prague, 2005).

Bohuslav Litera (1950) is a Senior Researcher in the Department of Twentieth-century History in the Institute of History at the Academy of Sciences, Prague. His chief research interests are twentieth-century history, particularly the politics and foreign policy of the Soviet Union and Russia. His publications include *Východ: Vznik, vývoj a rozpad sovětského bloku 1944–1989* (co-written with Jiří Vykoukal and Miroslav Teichman; Prague, 2000), *Vnitřní fronta: Sovětský stát a společnost 1941–1945* (co-written with Jan Wanner; Prague, 2000), *Formování stalinského mocenského systému: K problému tzv. sebedestrukce bolševiků 1928–1939* (Prague, 2003), and *Historie Rudé armády 1917–1941* (in two volumes; Prague, 2009).

Piotr M. Majewski (1972) is employed in the Institute of History at Warsaw University. As of this year, 2009, he is Deputy Director of the Museum of the

Second World War, Gdansk. His chief research interest is Czechoslovak history and Czech-German relations. His publications include *Edvard Beneš i kwestia niemiecka w Czechach* (Warsaw, 2001), *Nierozegrana kampania: Możliwości obrony Czechosłowacji jesienią 1938 roku* (Warsaw, 2004), and 'Niemcy sudeccy': *Historia pewnego nacjonalizmu* (Warsaw, 2008).

Tomáš Nigrin (1981) is a lecturer in the Department of German and Austrian Studies at the Institute of International Studies, the Faculty of Social Sciences, Charles University, Prague. His main academic interest is the political and social history of Germany after the Second World War.

Doubravka Olšáková (1977) is a senior researcher at the Institute of Contemporary History, Prague, and currently also employed as an official in Strasbourg. The focus of her research has long been Czech-French relations in the nineteenth and twentieth centuries, as well as Czech historiography after 1945.

Ondřej Picka (1985) is a student at the Institute of International Studies, the Faculty of Social Sciences, Charles University, Prague. His chief academic interest is modern German history.

Ivana Ryčlová (1965) is a Russian Studies expert and an independent researcher at the Democracy and Culture Studies Centre, Brno, and she also lectures at the Faculty of Education, Masaryk University, Brno. She is concerned with the history of Russian literature and drama in the twentieth and twenty-first centuries, as well as literary-historical aspects of the relations between writers (and other artists) and the totalitarian regime in Soviet Russia. She is the author of a book about the twentieth-century writer Venedikt Jerofejev, *Bílý tanec: Tragédie Valpuržina noc aneb Komurovy kroky Venedikta Jerofejeva v kontextu ruské dramatiky postmoderního období* (Brno, 2001) and a book about modern Russian artists, *Ruské dilema: Společenské zlo v kontextu osudů tvůrčích osobností Ruska* (Brno, 2006). She also translates contemporary Russian drama and prose fiction from the Soviet prison camps.

František Svátek (1936), now retired, was for many years a senior researcher in the Institute of Contemporary History, Prague. His academic interest is nineteenth and twentieth-century Czech and European history, particularly the political élite of Czechoslovakia from 1918 to 1953, nineteenth and twentieth century Czech and European history, and the history and theory of historiography.

Jiří Vachek (1983) read Russian and East European Studies at the Faculty of Social Sciences, Charles University, Prague. He is now an accountant for an international company. As an historian he is interested chiefly in the history of Poland and international politics in relation to central and eastern Europe.

Volker Zimmermann (1968) is a visiting professor of the German Academic Exchange Service (DAAD) at the Department of German and Austrian Studies in the Institute of International Studies, the Faculty of Social Sciences, Charles University, Prague. His chief research area is nineteenth and twentieth-century German history and Czech-German relations in the twentieth century. He is the author of *Die Sudetendeutschen im NS-Staat: Politik und Stimmung der Bevölkerung im Reichsgau Sudetenland (1938–1945)* (Essen, 1999), which was published in Czech as *Sudetští Němci v nacistickém státě: Politika a nálada obyvatelstva v Říšské župě Sudety (1938–1945)* (Prague, 2001). Apart from that he has also published, for example, *NS-Täter vor Gericht: Düsseldorf und die Strafprozesse gegen nationalsozialistischer Gewaltverbrechern* (Düsseldorf, 2001).

Contents

Intellectuals Caught in the Cogs

Articles

- Ivana Ryčlová   Between the Hammer
and the Anvil: Maxim Gorky 9
- Daniela Kolenovská   The Return of André Gide 48
- Jiří Křestan   Václav Talich Has Lost Heart:
On the Purging of the Nation (Part I) 69

Discussion

- Jaroslav Kučera   The State of Czech Research on Nazi
and Volker Zimmermann   Occupation Policy in Bohemia and Moravia:
Reflections Occasioned
by a Standard New Publication 112

Horizon

- Ernst Hanisch   The Dominance of the State:
Austrian Contemporary History
Caught between Politics and Scholarship 131

Material

- Tomáš Nigrin   The Life and Work of Willy Brandt
in Ten Volumes: Concerning
a Unique German Edition 155

Reviews

Doubravka Olšáková	‘Suffer the Little Children to Come Unto Me’ . . .	165
Milan Hauner	The Trauma of Munich in a Work of French Fiction	169
Piotr M. Majewski	The Munich Agreement, Great Britain, and an Attempt to Revise the Czech View	174
Mečislav Borák	A Long, Hard Road: Reparations for Victims of Nazism in Europe	177
Bohuslav Litera	The End of the Cold War: The Debate Continues	183
František Svátek	In Search of New Alternatives in Research on Communist Regimes	189
Jiří Vachek	New Ways of Looking at the Recent History of Central and Eastern Europe	197
Ondřej Pícka	The Standard of Living and Political Legitimacy in Three German Régimes	202
<i>Annotations</i>		207
<i>Summaries</i>		217